

R 31292

2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Проф. Л. М. МЕЛИКСЕТ - БЕКОВ

МЕГАЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ГРУЗИИ

МАТЕРИАЛЫ

ДЛЯ ИСТОРИИ АРХАИЧЕСКОГО МОНУМЕНТАЛЬНОГО
ИСКУССТВА

LÉON MÉLIKSET-BEK

La culture mégalithique en Géorgie

LES MATERIEAUX

pour l'histoire d'art arhaïque monumentale

Тбилиси

ФЕДЕРАЦИЯ
1938

Tbilisi

K 31292
2

მეცნიერული მემორიალური კაბინეტი
345 კვირღვი № 9402

მეცნიერული მემორიალური კაბინეტი
178 კვირღვი № 4250

10046

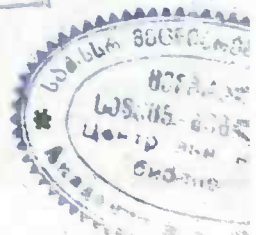
მეცნიერული კუდგუჩა საქართველოში

მ ა ს ა დ ა ბ ი

აკადემიკური მონუმენტალური ხელოვნების
ინსტიტუტისათვის

არუხსაქაიას სახელობის
ბიბლიოთეკა

ფელდაცია — თბილისი
1938

წიგნი დამზადებულია საქართველოს ხელოვნების
მუზეუმის (მეცესი) თაოსნობით

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი შედგება იმ კვლევა-ძიებისა და დაკვირვებათა, რომლებსაც ამ მონოგრაფიის ავტორი აწარმოებდა საქართველოს ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით მის სამხრეთ ნაწილებში (თრიალეთი-წალკა, ჯავახეთი), ამ უკანასკნელი 15 წლის განმავლობაში, ე.-ი. 1923 წლიდან მოყოლებული, როდესაც პირველად აღიძრა საკითხი ე.-წ. „მეგალითების“ შესწავლის შესახებ, გოხნარის მეგალითური სადგომის აღმოჩენასთან დაკავშირებით.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Предлежащая работа—результат тех изысканий и наблюдений, которые автор сей монографии вел на территории Грузии, преимущественно в южных частях (Триалети-Цалка, Джавахети), в течение последних 15 лет, т.-е. начиная с 1923 года, когда впервые всплыл вопрос об изучении „мегалитов“, в связи с открытием в Гохнари мегалитической стоянки.

AVANT-PROPOS

Le travail présent est le resultat des recherches et observations, lesquelles l'auteur de ce monographie introduit dans la Géorgie, expectionnellement dans les parties du midi (Thrialethi-Tsalka, Djavaqethi), durant les dernière 15 années, c'est-à-dire de le commencement de l'année 1923, quand premierement surgit la question à etudier les monumens megalithiques en connexion de la decouverte d'habitations megalithiques en Gohnari.

წაშროში ტექნიკურ დაბრკოლებათა გამო იბეჭდება შემოკლებული სახით. ხოლო ამითაჲ, სხვათა შორის, გამოწვეული ისიც, რომ მასში ვერ მოხერხდა მოთაფსება ყველა იმ სურათებისა, რომლებიც სპეციალურად მისთვის იყო დამზადებული.

ავტორი გულითად მადლობას უძღვნის ყველჲ იმ დაწესებულებათა და პირთ, რომლებმაც ასე-თუ-ისე დახმარება გაუწიეს მას ამ წიგნის შედგენისა და ტექნიკურად გაფორმების საქმეში და რომლებიც მოხსენებულნი არიან თავთავის ადგილას.

ნაკვეთი პიკველი

ზოგადი ცნობები

I

მეგალითების აღნიშვნელი ტერმინები ქართულში

ტერმინი „მეგალითი“ კომპოზიტია, რომელიც ბერძნულიდან მომდინარეობს და „დიდ ქვა“-ს ანუ „დიდ ქოლდ“-ს აღნიშნავს: *μεγὰρ* დიდი და *λίθος* ქვა, ქოლდი¹.

ამ ტერმინით პირველ ყოვლისა აღინიშნება, ქვეთვირის შენობებისათვის დაპირისპირებით, ნივთიერი კულტურის ის ნაშთები, რომლებიც აგებული ან აღმართულია უკიროთ უზარმაზარ ქვათაგან (ანდეზიტის ან ბაზალტისაგან), ჩვეულებრივად ვუოქანური წარმოშობის ქვათა გარემოში, ე.-ი. ყველა ის, რაც, ბერძნულ მითოლოგიაში კარგად ცნობილ ცალთვალა დევ-გმირებთან, დაკავშირებით, „ციკლოპურ“, resp. „ციკლოპურ“ ძეგლებადაც იწოდება ზოლმე², ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში კი *Երասուր* ერასტო || *Երասուր* ერასტუ ურტულის მნიშვნელობით³.

ქართველი მემატიანენი, როგორც ეტყობა, კარგად ყოფილან ჩაკვირებული საქმის ვითარებაში და ამის გამო მართებულადაც აღნუსხავენ ასეთი კატეგორიის ძეგლებს.

ასე, ლეონტი მროველი, ლაპარაკობს რა „სპარსთა ერისთავ“ არდამის აღმშენებლობითს მოღვაწეობაზე ქართლში IV საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, აღნიშნავს, რომ მან, არდამ, „მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვით-კირითა. და აქამომდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვთკირისა. ამის გამო დაისწავლეს [ქართველთა] ქვთკირი. ამანვე არდამ მოჰკიდა კირით ზღუდე ციხესა არმაზისასა“, etc.⁴.

არსებითად ლ. მროველის ამ ცნობას კრიტიკული შეფასებით იმეორებს თეიმურაზ ბატონიშვილიც, როდესაც, იმავე არდამის მოღვაწეობის დახასიათებასთან დაკავშირებით, ამბობს:

¹ ტერმინოლოგიის შესახებ საერთოდ იხ. S. Reinach, Terminologie des monuments mégalithiques, — „Revue archéologique“ 1893, II.

² შდრ. ლიტერატურა კავკასიის „ციკლოპები“-ს შესახებ: В. Миллер, Кавказские предания о великанах, прикованных к горам, — Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, январь, стр. 100—116, და Кавказские сказания о циклопах, — „Этногр. Обзорение“, 1890, № 1, стр. 25—43.

³ იხ. Н. Марр, Надпись Сардура II, сына Аргнштия, в Даш-Керпи на Чалдырском озере, Пгр. 1919, стр. 8.

⁴ ქართლის ცხოვრება, გამ. მ. ბროსესი (და ნ. შარით), 23 = მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამ. ე. თაყაიშვილისა, 10.

„იტყვიან ამისთვის, ვითარმედ ამან არდამ შემოზღუდა პირველად ქვთკირით ქალაქი მცხეთაჲ და შთამოზღუდა არმაზით ვიდრე მტკვრამდე მთაჲ იგი, რომელსა ჯერეთ მას ჟამსა მთა ქართლისასა ეწოდა.

„იტყვიან, რომელ ჯერეთ ქვთკირითა არა იყენეს შენებულნი ციხენი, გინა სხვაჲ რაჲმე სრულიად ივერიისა შინა, და ამან არდამმან შემოიღო ქვთკირისა შენობა. ძაგრამ რომელნიმე იტყვიან, ვითარმედ უწინარესვე იყო შენებულებანი ქვთკირითა და მთასაცა ზედა ქართლოსისასა აღშენებულ ციხენი და გოდოლნი და სხვათაცა ადგილთა ზემოჲსა და ქვემოჲსა ივერიისათა, ობელისკინცა ნიშანდ წელთა გათლილთა მიერ ქვათაგან და კირითა აღშენებულნი. ხოლო ბომონნიცა კერპთა ბოჩისა, გინა სხვათა უძველესთა ღმრთად საგონებელთა და რომელთამე ადგილთა ციხენი. და ვინადგან ამან უკუპ არდამმან ყოველთა და უმრავლესთა ადგილთა ივერიისათა ამცნო ციხეთა და შენებულებათა სიმაგრეთასა ქვთკირითა ქმნაჲ, ამისათვის მიაწერეს მას შემომღებლობა ქვთკირთა ძველთა მატინეთაგან ქართულთა“¹.

ისტორიულ საქართველოს ფარგლებში ასეთი აგებულობის ერთ-ერთ ცნობილ ნაცხარ-ნაქალაქევეთაგანს, როგორც ეტყობა, საკმაო საბუთი მიუცია ხალხისათვის, რომ ის „ქაჯებისაგან“ და არა ადამიანთა მიერ ნაშენად ეცნო, და ამიტომაც ამ ხალხს მის აღსანიშნავად სპეციფიკური სახელწოდებაც შეუთხზავს²:

შემოხსენებული ლეონტი მროველის თხზულებაში გადმოცემულია, რომ „როდესაც ლეგენდარული ქართლოსის არანაკლებ ლეგენდარულმა ძემ მცხეთოსმა „განუყო“ შვილთა თვისთა—სამთა გმირთა სახელოვანთა „ქვეყანა და ნათესავი მათი ყოველი“: —„ჯავახოსს მისცა ფანავრით-გან ვიდრე თავადმდე მტკურისა“, ხოლო „ამან ჯავახოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა-ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვიან ჰური“³.

ამ გადმოცემაზეა, უთუოდ, აგებული ვახუშტის გეოგრაფიის ის ცნობა, რომელიც წუნდას ეხება: „ჯავახეთის მტკვარსა ზედა, სამკრეთისაკენ, კიდეზედ, არს წუნა, რომელი აღაშენა—ციხე-ქალაქი მტკიცედ შეზღუდვილი—ჯავახოს, მცხეთოსის ძემან. ამასვე

¹ ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგისა, რომელ არს სრულად საქართველოჲსა, ქმნილი საქართველოს მეთვამეტის მეფის გიორგის-ძის თქიმურაზისაგან, სპბ. 1848, გვ. 75.

² შდრ. Л. Меликсет-Беков, Крепость Каджети, — „Заря Востока“ 17/V. 1937 № 111—20/V. 1937 № 113.

³ ქ. ც., I, ბრძ., 20 = ქ. ც., თაყ., 7.

უწოდეს ცური, შემდგომად უწოდეს ამასვე სომეხთა ქაჯთა-ტუნი, და მერმე ეწოდა ქაჯთა-ციხე. იყო ქალაქი და ციხე და საერისთაო ერთმეფობამდე. არამედ აწ არლარა არს ქალაქი, განა ციხე არს¹.

გურიის აღწერაში ვახუშტივე წერს: „ჩაქვის წყალზე“ არს ციხე ქაჯეთისა, მაგარი, მაღალს კლდესა ზენა შენი. აქუს გვირაბი კლდე გამოკვეთილი გზად“².

იგივე ვახუშტი ორბეთ-სამშვილდის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ესე ციხე-ქალაქი „არს ფრიად მაგარი“, და შემდეგ დასძენს: „სამკრით უდის ქცია, ჩდილოთ უდის კივჭავა. საშორისსა ზედა არს გარდავლებული, კრამით კრამამდე, ზღუდე განიერი და მაღალი. კვალად გარე მის ქალაქისა ზღუდე გარდავლებული, ეგრეთვე დიდროვანთა ლოდითა“³.

ხოლო ბირთვის ვახუშტივე იხსენიებს ვითარცა ციხეს, რომელიც, მისი სიტყვით, არის „კლდესა ზედა შენი და გარემო კლდეთა მოზღუდვილი ეჯ-ნახევარ ოდენ“⁴.

ფარაენის რაიონში ცნობილ შაორის ციხეს ვახუშტი აგვიწერს შემდეგი სიტყვებით: „შაორის მთის თხემსა ზედა დგას ციხე, დიდროვნის ლოდითა ნაშენი“⁵.

„დიდროვნითა ლოდითა“-ა აგებული (ვახუშტით), ორბეთ-სამშვილდესა და შაორს გარდა, აგრეთვე ჩხიკუთის „სამების“ გარშემო არსებული ნაციხარი, რომლის აღწერასაც იგი წარმოგვიდგენს შემდეგი სიტყვებით: „ჩხიკუთის სამკრით არს ეკლესია სამება წმიდის გიორგისა, მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, არამედ საკვირველი, რამეთუ დიდროვანითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელ არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდედ... ძველად იწოდა გმირთ-ნაკვეთი და იყო ციხე, ხოლო აწ ეკლესია“⁶.

ამ „გმირთ-ნაკვეთ“-ს ჰგულისხმობს, სხვათა შორის, ე.-წ. ბართათანთ გუჯარიც, სადაც იგი იხსენიება „გმირთ-კვეთილ“-ად⁷.

მაშასადამე, ორივე ტერმინი—როგორც „გმირთ-ნაკვეთი“, ისე „გმირთ-კვეთილი“—ერთისა-და-იმავე პუნქტის აღსანიშნავადაა ნაბ-შარი ორ სხვადასხვა წყაროში. ხოლო ისინი იმ მხრივ არიან საინტერესონი, რომ თავიანთი ბუნებით ქართულ შესატყვისის წარმოად-

¹ ბატონიშვილი ვახუშტი. საქართველოს გეოგრაფია, ვაზ. მ. ჯანაშვილისა, 218.

² იქვე, 222.

³ იქვე, 57.

⁴ იქვე, 61.

⁵ იქვე, 55.

⁶ იქვე, 61.

⁷ Е. Такайшвили, Еще один из источников истории Грузии царевича Вахушта, — „Записки Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва“, т. VIII, стр. 116.

გენენ ევროპულსა და რუსულს სამეცნიერო ლიტერატურაში ხმარებული ტერმინის „მეგალითური“-სას (mégolithique, мегалитический) გინა „კიკლოპური“ || „ციკლოპური“-სას; თუმცა, სიმართლე რომ ვთქვათ, ისინი სემანტიკურად ერთმანეთს სავეებით ვერა ჰვარავენ: „გმირთ-ნაკვეთი“ || „გმირთ-კვეთილი“ ნიშნავს იმას, რომ შესაფერი შენობები ხალხის რწმენით თითქოს ადამიანის ნაშენი კი არ უნდა იყოს, არამედ მეტაფიზიკური „დევ-გმირებისა“. ისევე, როგორც ამ ცნების გამომხატველია ტერმინი „კიკლოპური“ || „ციკლოპური“. ხოლო „მეგალითური“ საერთოდ უზარმაზარი ლოდებისაგან აგებულ შენობებს ჰგულისხმობს, დამოუკიდებლად „გმირების“ ანუ „კიკლოპ“ || „ციკლოპ“-ების მონაწილეობისა მათი აგების საქმეში.

„დიდ ლოდ“-სა და „დიდროვან ლოდებ“-ს იხსენიებს, სხვათა შორის, ვახტანგ VI-ეც თვის „დასტურლამალ“-ში, სახელდობრ იმ თავში, რომელსაც სათაურად აქვს: „თრიალეთის სოფლების სამზღურებისათჳს“¹.

„გმირთ-ნასახლარ“-ს უწოდებს ხალხი, კერძოდ, ბაკურიან-თორის მიდამოში მიმოზნეულ სხვადასხვა სახის მეგალითურ შენობებსაც; ხოლო „გმირთ-ნაციხარ“-ს ჰგულისხმობს ოსური „ვაგუთე-მასიგ“ (სამხრეთის გამოთქმით) || „ვაგუთე მაშიგ“ (ჩრდილოეთის გამოთქმით), აგრეთვე „გმირთ ნაშენ“-ს—„ვაგუთე ამაღ“-ი, რომლითაც ცნობილია დიდი ლიახვის სათავეში, კაღლასანის გადასავლამდე, ზილდეს პლატოზე, ს.ს. გალუათ-ყაუს, ხოძსა და ერმანს შორის მდებარე მეგალითური აგებულობის გრანდიოზული ნაციხარი:

„Наименование словом „Уйгуге“ мы имеем (на плато Зильде) два раза“;— აღნიშნავს ე. პჩელინა; და შემდეგ განგრძობს: „Это в отношении пика „Уйгуге Машиг“ и крепости Уйгуге Амад“. Уйгуге и Гумирте в осетинском фольклоре не однозначашци, но представляют собою близкое одно другому понятие о грубой физической силе, о великанах, иногда людоедах и циклопах. По данным осетинского фольклора, до нартов в Осетии как северной, так и южной жили Уйгуге и Гумирте, являвшиеся коренными жителями этих мест“².

ამას გარდა, ე. პჩელინა აღნიშნავს იმასაც, რომ „относительно постройки Зильде Машиг имеется в Двалетии легенда: „Когда человек еще не был подвержен смерти, тогда был построен Зильде Машиг“. В это время умирали только камни и растения. По этой легенде, камни в то время, как

¹ დასტურლამალი მაფის ვახტანგ მეექვსისა, გამ. პ. უმიკაშვილის რედ., ტფ. 1880, გვ. 39.

² Е. Пчелина, Крепость „Зильде Машиг“,—„Советская. Этнография“ 1934 г. № 3, стр. 95, прим. 9.

и все в природе, понимали человеческую речь и могли сами передвигаться. Когда люди захотели построить Зильде Машиг, они пригласили к себе в гости камни и попросили их, каждый особо, стать на указанное им людьми место. Так был построен Зильде Машиг¹.

შენიშვნაში იგივე მკვლევარი მიგვითითებს, რომ Легенда имеет общее с греческой легендой о построении стен города Трои².

ქართულ ტერმინ „გმირ“-ისა და ოსურ „ვაგ“-ის ექვივალენტად სომხეთსა და აღრიბეჟანში ცნობილია „ოღუზ“-ი³.

„გმირთ ნასახლარი“-ს ნაცვლად ზოგჯერ „დევის-ნასახლარ“-საც ხმარობენ, რომელთანაც, რასაკვირველია, არავითარი კავშირი არა აქვს „დევის-ხერელს“ შორაპნის მახლობლად⁴, „დევის ნამუხლს“ მცხეთის მიდამოში⁵ და „დევის-პინებ“-ს ფასანაურის ახლოს⁶.

მთელ რიგ ნაშრომებში აკად. ნ. მარს ის დებულება აქვს წამოყენებული, რომ ქართული ტერმინი „გმირი“, რომელიც ოსურში გამოითქმის „გუმირ“-ის სახით, ტოტემური სახელწოდებაა, სწორედ ისე, როგორც, მაგალითად, სომხური *հակայ*, რაც, აგრეთვე *გმირ*-ს ნიშნავს, *sk*—> *sk*սւ || *sk*-ol-ot-ს უკავშირდება. ამ „გმირ“ || „გუმირ“ ანუ, რაც იგივეა, „გომერ“-ის საკითხს იგი ეხება რუსულ кумир-ის საკითხთან დაკავშირებით, და ამბობს: „По преданиям, раньше Нартов в Осетии жили Уаигута и Гумирта. Вероятно, в последнем названии скрывается собственное имя древнего народа киммерийцев, библейск. Гомер, ассир. Gimirai, греч. Κιμμεριοι, как и в нашем кумир“; ამასთანავე დასძენს: „Известно, что имена древних народов, иногда автохтонов, нередко принимают значение великанов“, აგრეთვე: „весь кавказский мир пропитан этим „гумир“-измом“⁷.

¹ იქვე, 88.

² იქვე, 96, შენ. 15.

³ იხ. А. Берже, Кавказ в археологическом отношении, — „Записки О-ва Люб. Кавк. Археологии“, 1, 1875, стр. 8.

⁴ „დროშა“ 1929 წ. № 3, გვ. 14—15.

⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გამ. მ. ჯანაშვილისა, 76.

⁶ Л. Меликсет-Беков, Предварительный отчет о поездке в Гудамакарское ущелье и в Юго-Осетию летом 1925 г., — „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. IV, Тфл. 1926, стр. 133—134. შდრ. ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ. 1930, გვ. 14, შენ. 1.

⁷ Н. Марр, О числительных, — „Языковедные проблемы по числительным“, Лигр. 1927, стр. 23 и прим. 2 там же = Избранные работы, т. III, 1934, стр. 260 и прим. 1 там же; Н. Марр, К вопросу об историческом процессе с точки зрения яфетической теории, — „Труды 1-й Всесоюзной Конференции историков-марксистов“, т. II, стр. 284 = Избранные работы, т. III, 165—166.

ამ შემთხვევაში იაფეტური თეორიის მიღწევათაგან უაღრესად აღსანიშნავია ის, რომ თვით სახელწოდება *‘Ομηρος-იც ბრმა-დ* ანდა *ბრუცა-დაა* განმარტებული (IV ს. ჩ. წ-მდე ბერძენ მწერალ ეფორზე დაყრდნობით ითქმის¹), რის გამო გარკვეულ ახსნა-განმარტებას პოულობს საქართველოს ფარგლებში ცნობილი არაერთი გეოგრაფიული სახელწოდება, რომელიც „გომერ“—„გმირ“—„გუმირ“—„კუმირ“—თანაა დაკავშირებული (იგივეა სომხ. „გამირ“), მაგალითად: „გომარ-ეთ-ი“, „კომურ-დო“ (შდრ. სომხ. „გამირქ“, „კუმაჲრ“—„გაჲუმირ“). ხოლო *ბრმა* || *ბრუცა*-ს ცნება თითქოს საფუძვლად უდევს მთის სახელწოდებას სამხრეთ-ოსეთში: *ბრუტსაბძელა*“, resp. *ბრუცსაბძელა*“²; ისევე როგორც თვით „გომერ“ || „ჰომერ“-ი წარმოგვიდგება მთისავე სახელწოდებაში აწინდელი აღბუღალის პირდაპირ და, მაშასადამე, „გმირთ-ნაკვეთ“ || „გმირთ-კვეთილ“-ის მახლობლად.

კერძოდ, ბრუტსაბძელას სახელწოდების ახსნა-განმარტებას იძლევა თეიმურაზი, როდესაც აღნიშნავს, რომ „ბრუტ-საბძელი თქმულ არს საბზლად ციკლოპის ბრონტოსისად“, და შემდეგ დასძენს: „იტყვიან ჯაკვითა დაბმულსა მუნ ტარტაროზსა, რომელსა თანაცა შეკრებოდეს წლითი-წლად დღესა ერთსა აღნიშნულსა დემონნი და გრძნეულნი კაცნი ყოვლისა კიდით ქუცყანისა და ჰყოფენ მისთანა დღესასწაულებასა და შესწირვიდენ მას მსხვერპლსა და მიიღებდენ სწავლასა საგრძნეულოსა კელოვნებისა მათისასა მისგან“³.

საქართველოში, ისევე როგორც სომხეთსა და ადრიბეჟანში, მრავალი ნაციხარ-ნაქალაქეგია „ქოროლი“—ს სახელწოდებით, რომელიც არსებითად ბერძნული „ციკლოპ“ || „ციკლოპ“-ის, აგრეთვე „გომერ“ || „ჰომერ“-ის შესატყვისს წარმოადგენს. ასე იწოდება, სხვათა შორის, რამდენიმე ნაციხარ-ნაქალაქევი „მეგალითური“-სა (სანთა, გიუმბათი) ანდა à la „მეგალითური“-ს (შაორი, აბული) ყაიღისა, რომელთაც არავითარი კავშირი ქოროლისთან არა აქვს.

ხოლო თქმულება, რომელსაც ფარაენის მიდამოების დუხობორები გადმოგვცემენ, თითქოს ყაჩალი ქოროლი, რაშზე შემჯდარი, ერთი ციხიდან მეორეში (შაორი—აბული)⁴ გადაფრინდებოდაო, მოგვაგონებს ჩვეულებრივ თქმულებებს გოლიათებზე, სხვათა შორის, სომხური ეპოსიდან ცნობილ თევა-თოროსზე, რომლისთვისაც მიუკუთვნებიათ ფრენის თვისება, ისე რომ მას ერთ დღეში შეეძლო გაფრე-

¹ H. M a r p, К толкованию имени „Гомеръ“,—„Доклады Академии Наук“, В 1924, стр. 2—5; შდრ. კრებული „Язык и литература“ (изд. Раинион), Лнгр. 1929.

² შდრ. К. Г а н, Опыт объяснения кавказских географических названий, Тфл. 1909, стр. 28 = С. H a h n, Erster Versuch einer Erklärung kaukasischer geographischer Namen, Stuttgart 1910, 11 S.

³ ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, გვ. 8.

⁴ ერთი მეორისაგან დაშორებულია 18 კილომეტრით.

ნა სომხეთის სხვადასხვა მხარეში და ქვეყნის დაცვის მიზნით ციხე-სიმაგრეები აეგო.

ჩვენ ვფიქრობთ, სრულებით შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოებაც, რომ ძველი ეძანის (აწინდელი ბარმაქსიზ-წალკის) მახლობლად მდებარე ყოფილ „ახალ-ქალაქ“-ს თურქულად „ტაშ-ბაშ“ და სომხურად „დაშ-ბაშ“ ეწოდა, რაც ქვა-თავა¹, ქვის თავ², თავის ქვა³ აღნიშნავს, რამდენადაც ამ სახელწოდებით ცნობილი სოფლის თავზე არსებული ქვათა გროვა ძველად გამოუყენებიათ მეგალითური სისტემის ციხის ასაგებად¹.

„წალკის მაღლობისა და ალგეთის ხეობის შუა, SO-ურ მიმართულებით,—როგორც სამართლიანად აღნიშნავს პროფ. ბ. ყავრიშვილი,—მდებარეობს საკრისის მთა (1820,5 მეტრ.). ბატონიშვილი ვახუშტი ამ მთას ლაკვას სახელწოდებით იხსენიებს, მანგლელი რუსები კი მას, მისი შემაღლენელი ყვითელი ქვა-ქვიშის გამო, Желтая гора-ს უწოდებენ; ამავე სახელწოდებით აღნიშნულია ეს მთა რუსულ რუკებზედაც. საკრისის მთის შესახებ ადგილობრივ ქართველ მცხოვრებთა შორის შერჩენილია ძველი თქმულება, რომ აქ, ალგეთის ხეობაში, საკრისის მთის ძირში, ამირანს დევთან ჰქონდა ბრძოლა, რომელშიაც ამირანმა გაიმარჯვა, ხოლო დევი კი ამ მთის იქით გადაისროლა. აქედან ადგილს „საკრისის“ ან „საკრისი“ დერქვაო. ვახუშტი ბატონიშვილის რუკაზე ლაკვის მთის ძირში ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე ნაჩვენებია სოფელი საკრისი“².

ამ ცნობას არ ესაჭიროება არავითარი განმარტება. გარდა ერთი დამატებისა, სახელდობრ—რომ სწორედ ხსენებული საკრისის მთის გარემოშია მეგალითურ სადგომთა მთელი კომპლექსი, რომელიც შესდგება შემდეგი ნაწილებისაგან: 1) ე.-წ. „ქალ-ქვა“ ანუ „ქვათა-რძალი“, რუსულად каменная невеста—თვით Желтая гора-ს იმ წვერზე, რომელიც მანგლისისკენაა მოქცეული, და მის მახლობლად, მთის ფერდობზე, ე.-წ. „ერატიპა“-ს ნაშთი; 2) მეგალითური ნაგებობანი ამავე მთის იმ ფერდობზე, რომელიც არხოტს დასცქერის; 3) მეგალითური უზარმაზარი ციხე-ქალაქი ამავე მთის იმ ფერდობზე, რომელიც ლაკვის-ხევის დასცქერის, მის გამოღმა, გოხნარის ზევიდან, და რომელსაც ადგილობრივი (მანგლელი) რუსები Медвежья балка-ს უწოდებენ; და 4) მეგალითური უზარმაზარი ქა-

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ტაშ-ბაშ — ვახ. „ზრამქვის დაძვრული“ 1935 წ. № 35.

² ბ. ყავრიშვილი, თრიალეთის მხარისათვის. ოროგრაფია,—ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, 1928, გვ. 302. შარ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით,—ახალ სკოლისაკენ“ 1924 წ. № 2—3, გვ. 79; მისივე, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში,—„მნათობი“ 1925 წ. № 2, გვ. 220—221; მისივე, К археологии и этнологии Туальской Осии,—„Юг-Осетия“, I, Тфл. 1925, стр. 264.

ლაქი ლაბირინტებით, ლაკვის-ხევეს გაღმა, ბედენის მთის კალთაზე, რომელსაც ადგილობრივი ქართველები „ლოდოვანი“-ს უწოდებენ.

აქ ჩამოთვლილ სახელწოდებათაგან უაღრესად საინტერესოა „ლოდოვანი“, რომელსაც საფუძვლად უდევს ტერმინი „ლოდი“ და რომელიც მეგალითური აღნაგობის სადგომის აღმნიშვნელი აღმოჩნდა.

ხოლო „ლოდოვანი“-ს სიტყვა-სიტყვით თარგმანს წარმოადგენს თურქული „ტაშლუზ“, resp. „დაშლუზ“, რომლითაც ცნობილია მეგალითურივე სადგომი წალკის ს. ბეშთაშენს ახლოს.

მაშასადამე, „ლოდოვანი“ ის საუცხოო ტერმინია, რომლითაც აღინიშნება მეგალითური სისტემის ნაგებობა.

კიდევ ერთი სხვა ტერმინი, რომელიც პირობითად მეგალითური სისტემის ციხეს აღნიშნავს, არის ე.-წ. „ბროლის ციხე“.

ამ „ბროლის ციხე“-ს ჩვენ, პირველ ყოვლისა, ვპოულობთ ამირანის თქმულებაში:

სანადიროდ წამოვიდნენ
ამირან და ძმანი მისნი;
გადიარეს ცხრანი მთანი,
მეათენი ალგეთისნი
(var.: მეათე არს ასურისი).
უცხო მთაში კოშკი ჰნახეს,
ანაგები ბროლის ქვისი
(var.: ხალი კლდისა).
ძმებმა გარშემოუარეს,
ვერა ჰპოეს კარი მისი...¹

ალგეთის ანუ ასურისის მიდამოს „უცხო“ მთაში ანაგებ კოშკად, რომელსაც ამირანის ლექსი „ბროლის ქვის“-ას უწოდებს და რომელიც, ამასთანავე, თითქოს მიუდგომელიც ყოფილა, უნდა ვიგულისხმოთ ან Медвежья балка-დ ცნობილი ნაციხარ-ნაქალაქევი ანდა ე.-წ. „ლოდოვანი“. მაშასადამე, „ბროლის ქვა“-დ ამ შეშხხვევაში მეტაფორულად „მეგალითი“-ა ნახსენები, სწორედ ისე, როგორც, მაგალითად, გველაშაპის ხსენებასთან დაკავშირებით „ბროლის ციხე“-დ იწოდება მიუდგომელი ციხე აბესალომ და ეთერის თქმულებაში, მურომანი რომ აბესალომს მიმართავს შემდეგი სიტყვებით:

რას ჰკითხულობ, ცათა სწორო?
ცოლის ქება აუგია;
შენც გინახავს ბროლის ციხე,

¹ ამირანის ლექსი, პ. მირიანაშვილის გამ., 1913, გვ. 19; ამირან-დარეჯანიანი მოსე ხონელისა, გამ. ზ. კიკინაძისა, ტფ. 1896, გვ. 305—316; ხალხური სიტყვიერება, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, I, 168.

როგორ ცამდინ მაღალია...

ცხრა მახლი კარებს ადგანან—

დალესილი აღმასია,

მამამთილი ერდოზე წევს,

გველაშაპის მყლაპავია¹.

სახელდობრ თუ რომელი „ბროლის ციხე“ ნაგულისხმევი აბესალომ და ეთერის თქმულებაში, ეს გამოურკვეველია. მაგრამ ამირანის ლექსის „ბროლის ქვა“ რომ იგივე Медвежья балка-სანუ „ლოდოვანი“-ს სადგომია, ეს ყოველ ეჭვს გარეშეა.

განსაკუთრებით საინტერესოა ტერმინები „კარკალი“, resp. „ქარკნალი“, და „ქუა-ყრილი“.

ვახუშტი, აგვიწერს რა ტაბაწყურისა და ფარაენის ტბათა შორის მდებარე მთებს, აღნიშნავს, რომ „აქა არს კლდე ფიქალ-ფიქლად დაწყობილი, ვითარცა კაცთა ხელით დაწყობილი, და ნაშენი შთის ძირილამ თხემამდე. არამედ არა შედგების კაცი, ნადირი თუ პირუტყვი, თრთის დაიძვრის დაბლიდამ მაღლამდე, და არა დაირღვევის. ესრეთი კლდე შანბინსა ზედაცა არს მრავალი, არამედ აქა ურეტეს უცხო, უწოდებენ კარკნალსა“².

იგივე ვახუშტი დურნუკის აღწერისას ამბობს: „ასურეთისკეცს ქვეით, სამკრით, არს დურნუკი. აქა არს კარკალი და დარანნი დიდ-დიდნი. აგრეთვე მარნეულს“³.

ხოლო ცხინვალს ახლოს მთაში მდებარე საბაწმიდის მონასტერზე საუბრისას ვახუშტი აღნიშნავს, რომ „მის ზეით, იმავე მთაში არს აღმოსავლეთისაკენ, უდაბნო, მაღალს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ქვანნი ეკლესიით... აქა არს კარკალი, სადაც ზამთარ დნების თოვლი, ხოლო ზაფხულს ჰყინავს, და ხმარობენ ზაფხულ ყინულად“⁴.

„კარკალ“-ს უწოდებს ივ. როსტომიშვილი ჯავახეთის ს. აბულთან ცნობილ იმ ქვათა გროვას, რომლის ქვეშეც მეგალითური სისტემის შენობებია დატანებული, უკეთ დამარბული⁵, ხოლო ეს შენობები კატაკომბების შთაბეჭდილებას ახდენენ, სწორედ ისე, როგორც ასეთი „კატაკომბები“ დატანებულია წალკის ს. ავრანლუს ქვეშეც.

თვით ტერმინი „კარკალი“ წარმოებულია სიტყვიდან „კარ+კარ“—რის პროგრესიული დისიმილაციის შედეგად. სულხან-საბა

¹ ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტფ. 1919, გვ. 35.

² ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, 55.

³ იქვე, 62.

⁴ იქვე, 112.

⁵ И. Росто мов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, — „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXV, 1898, отд. I, стр. 29.

ორბელიანი გვიხსნის: „**კარკალი**—დიდი ქვევარი“; „**კარკალი**—წყლტე კლდე (+სალი)“¹. ხოლო „**კარ**“, ნ. მარის განმარტებით, იგივეა, რაც სომხური *კარ* || *ყარ* და ბასკური *kar-kar*, აგრეთვე ქვის კლდის მნიშვნელობით (შდრ. სომხ. *კარ-კილი სტყვა*, სიტყვა სიტყვით *ქვათა გროვა*)². რაც შეეხება ფორმას „**კარკალი**“, იგი „**კარკალი**“—საგან უნდა იყოს წარმოებული შემდეგ სიტყვათა ანალოგიით: ვაშლნარი, მუხნარი, სახლნარი, რცხილნარი etc.

რაც შეეხება „**ქუა-ყრილ**“—ს, ეს მოხსენებულია ვახტანგ VI „დასტურლამალ“—ში, სახელდობრ იმ თავში, რომელსაც სპთაურად აქვს: „თრიალეთის სოფლების სამხლურებისათჳს“³.

მიუხედავად იმისა, რომ „**კარ**“ || „**ქარ**“ სომხურში ქვა‘ს აღნიშნავს, ხოლო სომხურივე *კარ-კარ* ქართ. „**კარკალი**“ ქვათა გროვა‘ს, ნ. მარმა ისეთი მოსაზრება წამოაყენა, რომ ამ სიტყვას სხვა მნიშვნელობაც უნდა ჰქონდეს, სახელდობრ ბუშბერაზ-გოლიათისას: „Даже такой удвоенный термин, как арм. кар-кар ‘куча камней’..., —ამბობს იგი,—имеет двойника в лице такого завещанного от доисторического населения Франции французам эпического типа как Gargantua ‘исполин’, своего рода ‘Атлант’, в материальной реальности ‘гора’“⁴.

თვით ფრანგულ ტერმინ Gargantua-ს ახსნა-განმარტება მოცემულია ვ. შიშმარევის მიერ, სხვათა შორის, კავკასური მასალების გათვალისწინებით: *gar-gant* || *gar-gat*—*gar-gan*—*gar-gar*—*gar-gai*—*kar-kar*—*kar-kal*, etc. ამასთანავე საინტერესოა თვით ფრანგული ლეგენდა Gargantua-ს შესახებ, სადაც, სხვათა შორის, კლდეთა ჩამოვარებაზეა საუბარი: „როცა გარგანტუას ტანისამოსს უკერავდნენ,—კვითხულობთ ლეგენდაში,—თერძებმა ვერ მოისაზრეს, რომ ძაღვის მაგივრად მაგარი კანაფის თოკი ეხმარათ. გარგანტუას დაერღვა ჯიბეები და ათი ათასი კლდე დასცვივდა გზაზე, სადაც დღესაც არიან ამართულნი და გამვლელ-გამოვლელნი მათი სიმშვენიერით სიამოვნებენ“—ო⁵.

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფილისი 1928, გვ. 162.

² H. Marr, Ossetica-Japhetica.—„Изв. Акад. Наук“. 1918, стр. 2092; его-же, Из Пиренейской Гурии,—„Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст.“, т. V, стр. 50; его-же, Яфетическая теория, Баку. 1928, стр. 128—Избранные работы, т. II, стр. 106.

³ დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, გვ. 39.

⁴ H. Marr, Яфетическая теория, стр. 128—Избранные работы, II, стр. 106.

⁵ ვ. შიშმარევი, La légende de Gargantua,—„Яфетический Сборник“, IV, Липр. 1926, стр. 166—204. შდრ. Gargantuae, Essai de mythologie celtique,—„Revue archéologique“, 1868, II, p. 172; ე. კ. მ—ი, დევ-გმირი გარგანტუა (ლეგენდა ფრანგულიდან),—„ჯეჯილი“ 1891 წ. № 4, გვ. 30, 16

როგორც „ზეციური მემკვიდრე, რომელიც პირიდან აბნევს პათიოსან თვალს, ვარდნილ ვარსკვლავს“ (небесный обитатель, роняющий изо рта драгоценный камень, падающую звезду), ხალხურ თქმულებებში, აკად. იაკობ სმირნოვის დაკვირვებით, იხსენიება ვეშაპ გველაშაპიც¹.

„კარკალ“ — „კარკნალ“ — ის ციკლს უნდა ეკუთვნოდეს აგრეთვე ტერმინი „კარაქა“: ასე ეწოდება — „კარაქას სვეტები“ — იმ ბუნებრივ სვეტთა გროვას, რომელიც მოიპოვება ანუ, უკეთ, მოიპოვებოდა ალბულადის მახლობლად, და რომელიც თითქოს ხელოვნურ მენჰირთა გროვის პროტიტიპს უნდა წარმოადგენდეს. ხოლო „კარაქა“ ისეთივე კომპოზიტია, შემდგარი ორი ფუძისაგან: „კარ“ + „ქვე“ (ყარ + ქვა), როგორც არის, მაგალითად, „ქობერ“ — „ქობაერ“ (ქვაბი + ყარ + ყრ) და სხვა.

აყუდებულ ვეშაპთელა ქვებს, დაუმუშავებელს ანდა ოდნავად დამუშავებულს, საქართველოსა და სომხეთში თურქულად ეწოდება „თიქილ-ტაშ“ || „თიქმა-ტაშ“, ხოლო სომხურად ქქ-ყარ, რაიც აღმართულ ქვას აღნიშნავს და კელტურ „მენჰირ“ (menhir)-ის ექვივალენტს წარმოადგენს².

ხოლო ქართულ ძველ ლიტერატურულ ძეგლებსა და ხალხურ ფოლკლორში ასეთ ქვებს ეწოდება „ქვა-კაცი“ || „ქვა-კაცა“, „ქალ-ქვა“, „ქვათა-რძალი“, „დევის-ქვა“, აგრეთვე „ძუძუს-ქვა“ (=სომხ. ყარ-ყარ რძე-ქვა) და „მარიამ-ჯვარი“ (=ოსურად „მამიდა“, რუს. каменная невеста).

ვახტანგ VI თავის „დასტურლამალ“-ში, სახელდობრ იმ თავში, რომელსაც სათაურად აქვს „თრიალეთის სოფლების სამზღურებისათვის“, იხსენიებს ქვის ობიექტებს, როგორც სამანის ნიშანს ამათუ-იმ სოფელ შორის. და, რაც მთავარია და დამახასიათებელი, არსად სხვაგან, თრიალეთს გარეშე, იგი ასეთ ობიექტს ვერ ხედავს. აი მისი მითითებები: აქა და იქ „ქუა ზის“, „ქვა არის“, „ქუა ჩაგვისვამს“³, „ქუები ჩაგვისვამს“⁵, „დიდი ქუა ჩაგვისვამს“⁶, „ქუა-კაცი ზის“, „ქვა-კაცი“, „მაღლა რომ სამი ქუა-კაცი ზის“, „ქუა-კაცას ზეით“, „ქუა კაცას ჩასწორ კევის პირამდინ“⁷, „დიდი ჯავარიანი ქუა“, „ჯუარიანი“⁸, და სხვ.

¹ Н. Я. Марри Я. И. Смирнов. Вишаны. Лнгр. 1931, стр. 69.

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები, — „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, VIII, 1927, გვ. 60—61.

³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თიქმატაშ, — „ზნამზესის დამკვრელი“ 1935 წ. № 33.

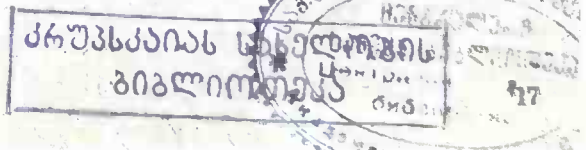
⁴ დასტურლამალი, 36—39.

⁵ იქვე, 38.

⁶ იქვე, 37.

⁷ იქვე, 36.

⁸ იქვე, 37.

„ქვა-კაცი“, resp. „ქვა-კაცა“, დღეის-დღეობით ჩვენ მიერ ფიქსირებულია ორი—ორივე წალკის საზღვრებში; ერთი, შედარებით ძველი, ს. ს. ავრანლუსა და ყიზილქილისას შორის, მინდორში; მეორე კი, შედარებით გვიანდელი, ს. გიუმბათის ეკლესიის გალავანში დატანებული. ხოლო ჩვენ მიერვე ფიქსირებული „ჯვარიანი ქვები“ ორნაირია: ერთი—მენჭირ-ვეშაბოიღია, რომლის ფასადზე ქრისტიანულ ეპოქაში გამოუსახავთ ჯვარი; ასეთია წალკის ს. ჩოლაყთან ახლოს მდებარე „აბ-კონსტანტინ“-ის ეკლესიაში მოქცეული სტელა, აგრეთვე ნაქალაქე სამშვილდის ტერიტორიაზე არსებულ სომეხთა „მიძინების“ ეკლესიაში მოქცეული სტელაც¹; მეორე კი—მენჭირია, რომელიც ამავე ქრისტიანულ ეპოქაში ჯვრად არის გადაქცეული, როგორცაა, მაგალითად, ფარავნის მიდამოს ს. როდიონოვკას (ყოფილბ თავ-ფარავნის) ზევიდან, ქეჩუთის მთის კალთაზე და ქვემო-წალკისა ანუ ყარაბულახისაკენ მიმავალი გზის პირას მდებარე ქვა-ჯვარა „ნაყოფიერების“ ემბლემით².

ჯავახეთის ს. ს. მურჯახეთსა და განძას მახლობლად აღმართულ ქვებს ადგილობრივი ქართველები „ძუძუ-ქვა“-ს, resp. „ძუძუს-ქვა“-ს უწოდებენ, ხოლო სომეხები *կաթ-քար*, რაც „რძის-ქვა“-ს ნიშნავს.

უთუოდ, ასეთი „ძუძუს-ქვა“ უნდა ყოფილიყო მცხეთის პირდაპირ და არაგვს გაღმა მდებარე ბორცვის-ჯვარზედაც, რომლის ფერდობზე „ძუძუს-წყარო“-ა ცნობილი³. ხოლო თვით ე.-წ. „ჯვარი პატიოსანი“ ქრისტიანული დროის გადაფორმება უნდა იყოს წარმართულის „ძუძუს-ქვისა“, რომლის ანალოგიასაც დღემდე მოუღწევია მანგლისის პირდაპირ ალგეთს გაღმა მდებარე „მარიამჯვარ“-ზე, სადაც ე.-წ. *каменная невеста* = „ქვათარძალი“ (ქალქვა) ანუ, ოსების თქმით, „მამიდა“ ასვენია.

„ძუძუს-წყარო“-ს შეხვედრა „ჯვარ-პატიოსან“-თან მცხეთაში და „ქვათარძალი“-ს შეხვედრა „მარიამჯვარ“-თან მანგლისში, რასაკვირველია, შემთხვევითი ხასიათისა არ უნდა იყოს, უკეთუ ჩვენ გავითვალისწინებთ მცხეთისა და მანგლისის ჯვრების როლს ძველად არა მხოლოდ ქართველთა, არამედ სომეხთა თვალშიაც⁴ შემთხვევითი არ უნდა იყოს აგრეთვე ის, რომ „ჯვარი პატიოსანი“-ს კულტი მცხეთის ე.-წ. „სვეტი-ცხოველი“-ს კულტს ემთხვევა, რის გა-

¹ სამშვილდის ამ ქვას წარწერაცა აქვს 1054 წ. თარიღით. იხ. ლ. მელიქსეიძე-ბეგის, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, etc., ტფ. 1928, გვ. 28, შენ. 5.

² ამ ქვაჯვარას წარწერაცა აქვს და თამარ—დავით სოსლანის ემბლემა 1200—1208 წ.წ.

³ შტრ. Л. Меликсет-Бекоев, Кахтубанский храм, — „Христ. Восток“, т. III, стр. 309 и прим. 2 там-же.

⁴ ლ. მელიქსეიძე-ბეგის, მანგლისის რაიონი ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით, — „ახალ სკოლისაკენ“ 1924 წ. № 2—3, გვ. 79—80.

შოც იბადება საკითხი, რაგვარი „სვეტი“ უნდა ვიგულისხმოთ ამ უკანასკნელის მიხედვით: ხისა, როგორც შესაფერ ლეგენდშია (წმ. ნინოს ცხოვრებაში) ნაგულისხმევი, თუ ქვისა, როგორც ჩვენ პირადად გვგონია.

„ქვათარძალა“ ეწოდება, სხვათა შორის, დიდ ქვას „ქალის ფორმისას“, „გაცხოველება-გაცოცხლების მნიშვნელობის“ მქონეს, რომელიც მოიპოვება აქის-წყლის ხეობაში ლეხაურის მახლობლად გურიაში. აქვე, აქის-წყალზე, ძვეს ე.-წ. „დევის-ქვა“, რომლის „მახლობლად გორაკზე აღვიღს „დევის ნამუხლარ“-ს ეძახიან“¹.

პირდაპირ გასაოცარია, რომ „დევის ნამუხლი“ მცხეთის მიდამოშიცაა, „ჯვარი პატიოსანი“-სა, „ძუძუს-წყარო“-სა და „სვეტი-ცხოველი“ ს სამყაროში, ისევე, როგორც იგი, დევის ნამუხლი, არის სამხრეთ-ოსეთის ს.ს. გალუათ-ყაუს, ხოძსა და ერმანს შორის მდებარე მეგალითური ნაციხარ-ნაქალაქევის სამყაროშიც“².

ვახუშტის თავისი „გეოგრაფიის“ შესავალში, არსებითად ე.-წ. „წმ. ნინოს ცხოვრება“-ზე დაყრდნობით, როგორღაც ნათქვამი აქვს: „ვინათგან [ქართველთა] იცნეს სამება ერთარსება ჭეშმარიტი ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ მამა ნინოსი იყო ზაბილონ და ესე ზაბილონ იყო კაბადუკიელი, ნათესავი წმიდისა დიდის მოწამის გიორგისა“, „ამისთვის, მიერ ჟამითგან, ნიშნი და სასწაულნი უმრავლესნი არიან მთავარ-მოწამის გიორგისანი ყოველსა ივერიასა შინა“-ო³. ეს ცნობა ამ შემთხვევაში გამოსადეგია ჩვენთვის იმდენად, რომდენადაც იგი საშუალებას გვაძლევს ჩაუუკვირდეთ ქიზიყში ჩაწერილ იმ ლეგენდას, რომლის თანახმად „ქალ-ქვა“ წმ. ნინოს მოწაფედაა გამოყვანილი⁴. გაცხოველება-გაცოცხლების კულტის ობიექტი „ქალქვა“ ნინოს მოწაფეა, რასაკვირველია, იმ ხაზით, რა ხაზითაც თვით ნინო ნათესავია წმ. გიორგისა, რომელიც „გველამაჰის“ დამძლეველია.

ამიტომაცაა, რომ პატივან—ვაკეს ლოდის შესახებ იგივე ვახუშტი სწერს: „პატივანს ქვეით ვაკეს არს ლოდი, რომელი გვალვასა თუ გარდააბრუნო და შენამო, მოვალს წვიმა, ხოლო წვიმიანობასა შინა თუ შეაყარო ნაცარი და გარდააბრუნო, იქმნების უწვიმრობა“⁵. აქ საჭიროა მოვიგონოთ, რომ ასეთივე თვისებით არიან აღჭურვილი ზაერთოდ ე. წ. „ქალქვა“-ნი—ძანგლისს, გურჯაანს და სხვ.

ამიტომაცაა, აგრეთვე, რომ ს. განძას მახლობლად მდებარე ე.-წ. „ძუძუს-ქვა“-ს, რომელიც თევზ-ვეშაპის ფორმისაა, აღვიღობ-

¹ დოც. იოსებ მეგრელიძის მიერ მოწოდებული ცნობის თანახმად.

² იხ. Л. Меликсет-Беков, К археологии и этнологии Туальской Осин, стр. 264 и прим. 30 там-же.

³ ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, 31.

⁴ ქ-ელი, წერილი ქიზიყიდან, — „ივერია“ 1833 წ. № 9.

⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, 62.

რივი სომხები არა მხოლოდ *კაქ-ქაქ* რძის-ქვა'ს უწოდებენ, არამედ აგრეთვე *სიქრე შარქია*-ს, ე.-ი. წმიდა სარგის'ს (სურფ-სარქის), რამდენადაც იგი იმ კულტის ობიექტად მიაჩნდათ, როგორც არიან ბერძენ-ქართველთა შორის წმ. გიორგი, საკუთრივ კაპადოკიაში დიგენის აკრიტასი, სამხრეთ-სლავთა შორის მარკო კრალევიჩი, ხოლო რუსთა შორის ეგორ ზმეებორეცი, და სხვ.

ხოლო წალკის ს. ბურნაშეთის ეკლესიის გალავანში მდებარე მენჭირს (აყუდებულ ქვას) რომ ადგილობრივი სომხები *სიქრე ზხარყ*, ე.-ი. წმიდა გიორგი'ს უწოდებენ, ამაში გასაკვირი არაფერია.

* * *

ამრიგად, ირკვევა, რომ „მეგალითების“ აღმნიშვნელი ტერმინები ქართულში ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, საქართველოში სხვადასხვა კატეგორიისაა, იმისდა მიხედვით, თუ რაგვარ „მეგალითურ“ ძეგლებს ჰგულისხმობენ ისინი.

ნაციხარ-ნაქალაქევთა და საერთოდ მონუმენტალურ ნაგებობათა აღსანიშნავად საისტორიო წყაროებსა, ხალხურ თქმულებებსა და ენობრივ ფაქტებში ცნობილია: 1) „გმირთ-ნაკვეთი“ || „გმირთ-კვეთილი“; 2) „გმირთ-ნაციხარი“ (=ოსური „ვაგუთე მასიკ“ || „ვაგუთე მაშიკ“), 3) „ლოდოვანი“ (= თურქული „ტამლზხ“ || „და-შლზხ“), 4) „კარკალი“ || „კარკნალი“ (გარკვეულ შემთხვევებში მხოლოდ), 5) „ქოროლი“ (გარკვეულ შემთხვევებში), 6) „ქაჯთა ტუნი“ || „ქაჯთა ქალაქი“ || „ქაჯთა ციხე“ || „ციხე ქაჯეთისა“ (პირობითად), 7) „ბროლის ციხე“ || [ციხე] „ბროლის ქვისა“ ანუ „სალი კლდისა“ (პირობითად).

ცალკეულ ნაშთთა ანუ მონოლიტთა აღსანიშნავად იმავე წყაროებში გვხვდება: 1) „ქვა-კაცი“ || „ქვაკაცა“, 2) „ქალ-ქვა“, 3) „ქვათა-რძალი“ || „ქვათა-რძალა“, 4) „ძუძუ-ქვა“ || „ძუძუს-ქვა“, 5) „რძის-ქვა“ (= სომხური *კაქ-ქაქ*), 6) „თიქილ-ტამ“ || „თიქატამ“ (თურქულადა).

უკანასკნელ მწკვრივს უნდა დაემატოს აგრეთვე „ქვა-ხერელი“, რომელიც გამოქვაბულ'ს აღნიშნავს, და, თუმცა უფლისციხის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, მდებარე სოფელსა და მღვიმის მონასტერს ეწოდება, მაგრამ არსებითად სომხ. *ბაქ-ქაქ*-ის (წაქ-ქარ) და ავსტრალიელების „ერატიპა“-ს, ე.-ი. ბავშთა სულის ქვის გადანაშთია.

მეგალითების შესწავლის ისტორია ამიერკავკასიასა და საქართველოში

მეგალითების შესწავლის ისტორიას ამიერკავკასიასა, საერთოდ, და საქართველოში, კერძოდ, აქვს თავისი ისტორია, რომლის ზოგადი მიმოხილვა სრულიადაც ინტერეს მოკლებული არაა; პირიქით, იგი აუცილებელიაა ჩვენს ნაშრომში დასახელებული ფაქტებისა და ლიტერატურის გასათვალისწინებლად.

საიდანაც უნდა დავიწყოთ მეგალითების შესწავლის მიმოხილვა უნდა იქნებოდეს, ერთი რამ სასვებით აშკარაა, სახელდობრ: საკითხი ამ ძეგლების შესწავლის აუცილებლობაზე პირველად აღიძრა V საარქეოლოგიო ყრილობის (1884 წელს თბილისში ჩატარებულის) სათანადო წრეში, რომელმაც ა. ვ. კომაროვის პირით 16 მუხლისაგან შემდგარ ამოცანათა რიგში მე-11 მუხლად წამოაყენა მოთხოვნა: *собрать сведения о мегалитических памятниках на Кавказе*¹.

შას შემდეგ ნახევარ საუკუნეზე მეტი გავიდა. და თუ მაშინ არა, XX საუკუნეში მაინც ამ „მეგალითების“ შესწავლის საქმეში მრავალი მკვლევარი ჩაება როგორც სომხეთსა და აღრიბეჯანში, ისე ნაწილობრივ საქართველოშიც.

1. მეგალითების კვლევა სომხეთში

ამიერკავკასიის სახელმწიფო ერთეულთა შორის მეგალითებით ყველაზე მეტად სომხეთია მდიდარი, სადაც მათი შესწავლაც უკეთესად არის ჩატარებული.

ამას აუცილებლად ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ თვით მეგალითები პირველად შეშინებული იყო სომხეთში ჯერ კიდევ გასული საუკუნის შუა წლებში ცნობილი მოგზაურის A. Haxthausen-ის მიერ, რომელიც ხაჩატურ აბოვიანის ბიძასთან ერთად მოგზაურობის დროს შემთხვევით წააწყდა უზარმაზარ ქვებით მოფენილ ერთ ბორცვს და მოისმინა ხალხური გადმოცემა, თითქოს ეს ბორცვი ნადირ-შაჰის დროინდელი იყოს. გერმანელ მოგზაურს ეს ამბავი საეჭვოდ მიაჩნია და თავისი დამოკიდებულება ამ საკით-

¹ Труды Подготовительного Комитета V археологической сессии в Тифлисе, М. 1881, стр. VII.

ხისადმი გამოსთქვა შემდეგ სიტყვებში: Wir scheinen diese Steinhäuser älter zu sein; sie dürsten wol eher der Urzeit, jenen räthselhaften Kyklopenmauern, Hünenringen u. s. w. angehören¹.

1892 წელს ე. მელიქ-შაჰნაზაროვმა გამოაქვეყნა პატარა წერილი ზანგეზურის მხარის, სახელდობრ სისიანის, ს. ყარაქელისას მახლობლად მდებარე მეგალითური სადგომის შესახებ, რომელიც ცნობილია სახელწოდებით „ყოშუნ-დაშ“; წერილს დართული ჰქონდა 1 ნახაზი². ხოლო 1898 წ. ამავე სადგომს გაკვირით შეეხო ელალაიანი ყოფ. ზანგეზურის მხარის აღწერაში, აგრეთვე 1 ფოტოსურათის თანდართვით³.

1911 წელს აკად. ნ. მარმა სამეცნიერო აკადემიის წლიურ საზეიმო სხდომაზე წარმოთქმულ სიტყვაში თემაზე „კავკასია და სულიერი კულტურის ნაშთები“ წარმოადგინა მის და აკად. იაკობ სმირნოვის მერ 1909—1910 წ. წ. გელამის მთებზე აღმოჩენილ „ვეშაპ“-თა ზოგადი აღწერა⁴.

ხოლო ძირითადი გამოკვლევა როგორც თვით ნ. მარისა ისე ი. სმირნოვისა იმავე ვეშაპების შესახებ, რეპროდუქციების დართვით, გამოქვეყნდა გაცილებით უფრო გვიან, ერთსადა-იმევე დროს რუსულ და ფრანგულ ენებზე, 1931 წელს⁵.

1913—1914 წ. წ. ცნობილმა სომეხმა მწერალმა ატრპეტმა გამოაქვეყნა თავისი დაკვირვებანი ხუროთმოძღვარ თოროს თორამანიანთან ერთად და მისგან დამოუკიდებლადაც ნანახ შირაკის ციკლოპურ სიმავრეთა შესახებ, 10 ფოტოსურათით⁶.

1922 წელს ხუროთმოძღვარმა თ. თორამანიანმა გამოაქვეყნა სტატია სათაურით „პრეჟისტრიანული სომხური ხუროთმოძღვრება“, სადაც წარმოადგინა აღწერა რამდენიმე ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქებისა (ჭაჯი-ხალილ, ადიამან, ლაფლი, შაპ-თაფა,

¹ A. Haxthausen, Transkaukasien, I, Leipzig 1856, S. 223—224. = A. Гакстгаузен, Закавказский край, I, СПб. 1857, стр. 216—217.

² E. Мелик-Шахназаров, Кошун-даш, — „Сборник мат. для опис. местн. и племен Кавказа“, вып. XIII, 1892, стр. 126—127. и прим. 9.

³ **ხ. ლაქახანი, ჯანყსვიღის დოკუმ.** — *«სიყაყრაქან» ჯანყსი», III, 1898, სვ 174.*

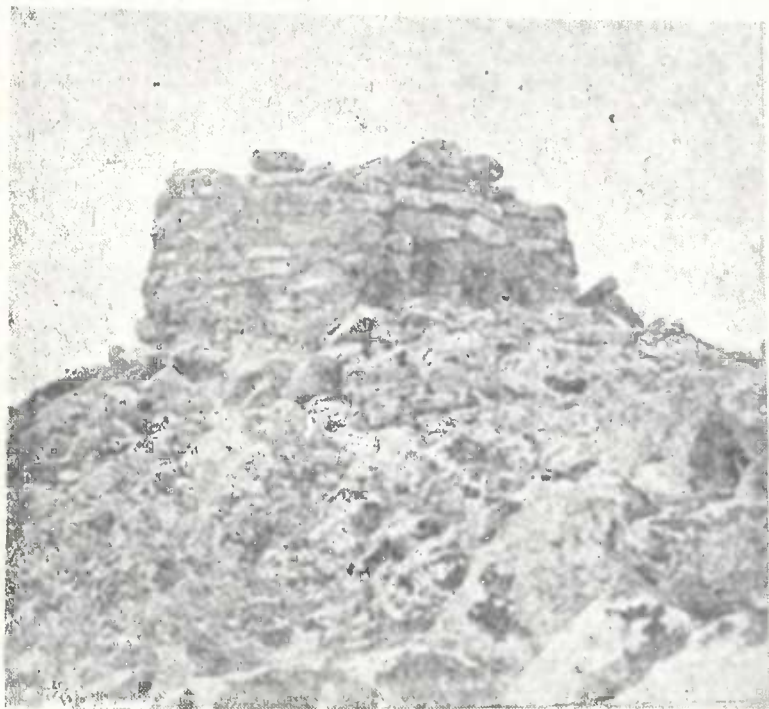
⁴ H. Marr, Kавказ и памятники духовной культуры, — *Изв. Акад. Наук, 1912, стр. 77—78* = იგივე, Пгр. 1919, стр. 15—16.

⁵ H. Я. Marr и Я. И. Смирнов, Вишаны, Лнгр. 1931 = N. Marr et J. Smirnov. Les vichapes, Lnggr. 1931, 24 ტაბულის დართვით.

⁶ **ს. თორაქსი, შირაკის აქლათარხან (იქსიოქსან) ამრიგ-ნხერც.** — *«სიყაყრაქან ჯანყსი», XXV, 1914, სვ 165—188.*

ღალა-იჩი, ჰორომ და სხვ.), რომელთაც იგი ურარტულს უწოდებს-
სტატია უსურათოდ-უნახაზოდაა დაბეჭდილი¹.

ატრპეტისა და თორამანიანის მიერ აღწერილმა ზო-
გიერთმა ნაციხარ-ნაქალაქევა, სხვათა შორის, ჩვენი ყურადღებაც
მიიპყრო 1924 წელს, როდესაც ჩვენ სომხეთში ყოფნის დროს ვინა-
ხულეთ შემდეგი სადგომები: კოშის გზაზე მდებარე კოშკი (7. V),
თალინის უზომანხარი ნაციხარ-ნაქალაქევი (11. V) და ადამიანის
ნაციხარი (14. V)². ამათში პირველი (სურ. 1) დღემდე უცნობია
ლიტერატურაში.

სურ. 1.

1924 წლიდან მოყოლებული, სხვადასხვა პირთა მიერ აღმოჩე-
ნილ იქნა არაგაწის (ალაგიოზის) და სევანის ტბის მიდამოებში მრავა-
ლი ახალი ობიექტი მეგალითური კულტურისა, ციკლოპურ ნაციხარ-
ნაქალაქევათა, დოლმენტთა, მენჰირთა და ვეშაპთა სახით.

მეგალითური (ციკლოპური) შენობების დათარიღების საკითხში
ზემოხსენებულ სომეხ მეცნიერთა (თორამანიანისა და სხვების)

¹ *მ. მირიანხან, საქართველოს ხალხური მემკვიდრეობის ძეგლები, — «ქართული სემეტიკისა და არქეოლოგიის», I—II, სემეტიკის 1921—1922, № 207—225.*

² *Г. Чубинашвили. Из поездки по Армении. — «Заря Во-
стока» 1924 г. № 611 (26. VII); ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საქართველოს
პირველი სამეცნიერო ექსპედიცია სომხეთში, — «ჩვენი მეცნიერება» № 13, 1924,
გვ. 178—179.*

მიერ წამოყენებულმა არასწორმა დასკვნებმა, რომლითაც მეგალითები ახალი ქვის ხანას (ნეოლითს) მიეკუთვნა, გამოიწვია მთელი რიგი კრიტიკული წერილები 1932—1933 წ. წ. განმავლობაში¹, აგრეთვე ერთი მონოგრაფია—აკად. ი. მეშჩანინოვისა². ამ უკანასკნელ წერილებში, სხვათა შორის, განხილულია ციკლობური შენობები არა მხოლოდ სომხეთში, არამედ აგრეთვე აღრიბეჯანშიც.

2. მეგალითების კვლევა აღრიბეჯანში

მეგალითები აღრიბეჯანში, სომხეთთან შედარებით, ნაკლებად არის შესწავლილი. ამას, რასაკვირველია, აქვს თავისი მიზეზი, რომელიც აკად. ი. ი. მეშჩანინოვმა 1926 წელს შემდეგნაირად ახსნა:

„Все Закавказье в своем до-историческом прошлом, доходя до халдо-урартской эпохи, взаимно дополняет себя сведениями, получаемыми из различных мест, чуть-ли не от Черного до Каспийского моря, и, в частности, озеро Гокча едва ли было тем пограничным пунктом, который делил мир кавказского междуречья на явно противоположные и обособленные культурные центры; по крайней мере, хотя бы на одном примере, так называемых Арагацских кромлехов, связываются такие сейчас отдаленные друг от друга местности, как район Карса, южные склоны Арарата и Нухинский уезд Азербайджана. И, конечно, их соединял не Алагёз-Арагац со своими „мегалитами“; Армения сама была только одним из районов общего проявления сходных начал культуртворачества гораздо большего масштаба, и заслуга не ее, а ее научных работников в том, что эта культура в настоящее время связана с территориию Алагёзского района, хотя и связана случайно, только под'емом научного интереса в Эриванских ученых кругах, тогда как сходные памятники соседящих местностей еще не пробудили к себе внимания археологов³.

¹ „Сообщения Госуд. Акад. ист. мат. культуры“ 1932 № 1—2, стр. 61—64. „Проблемы истории материальной культуры“ 1933 № 1—2, стр. 39—42, № 5—6, стр. 51—59.

² И. И. Мещанинов, Циклопические сооружения Закавказья [Известия Госуд. Акад. ист. мат. культуры, т. XIII, вып. 4—7], Лиг. 1932, стр. 1—105.

³ И. Мещанинов, До-исторический Азербайджан и урартская культура,—„Известия О-ва обслед. и изуч. Азербайджана“, № 1, Баку 1926, стр. 9.

თუ უწინდელ მკვლევართა შემთხვევითს დაკვირვებებსა და შენიშვნებს განზე დავტოვებთ, შეიძლება თამამად ითქვას, რომ მეგალითების სისტემატურსა და გეგმიან შესწავლას ადრინდელში ხელი მოჰკიდა ზემოხსენებულმა ი. ი. მეშჩანინოვმა თავისი თანამშრომლებითურთ. და აი, სწორედ მათ ნაშრომებში ჩვენ ვპოულობთ ამათუიმ მასალას მეგალითების შესახებ¹. ადრინდელის ზოგიერთ ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევთა (ეილან-ტახტი, კალაქენდი და სხვა) დაწვრილებითი აღწერაც მოცემულია ი. ი. მეშჩანინოვის მონოგრაფიაში².

3. მეგალითების კვლევა საქართველოში

1881 წელს წალკაში წარმოებული არქეოლოგიური კვლევების დღიურში ს. ავრანლუს მასწავლებელ ა. იოაკიმოვის მიერ, სხვათა შორის, აღნიშნულია: „Сел. Авранло. 25-го июля [1881 г.]. Возле циклопического строения найдены мною кремневый наконечник стрелы и кремневая плита“⁴.

ფაქტიურად ეს პირველი მითითება არსებულს ლიტერატურაში ციკლოპური ანუ მეგალითური ნაგებობის არსებობაზე საქართველოს ტერიტორიაზე, რასაკვირველია, ქრონოლოგიურის საზომით აღებული.

ამ ლაკონურ ჩანაწერს მოსდევს მთელი რიგი მითითებანი სხვა პირებისაც, სახელდობრ ივ. როსტომაშვილისა, ა. გრენისა და ე. თაყაიშვილისა.

ახალქალაქის ყ. მაზრის არქეოლოგიურ აღწერაში ივ. როსტომაშვილს როგორღაც აღნიშნული აქვს, რომ მცირე აბულის ციხე „это поистине киклопическая постройка“⁵.

წალკის ს. წინწყაროს სკოლის მასწავლებელ სევასტიანე კორხანიდის 1903 წ. 22 აპრილის თარიღით აღ. გრენისადმი მიწერილ წერილში, სხვათა შორის, აღუთქვამს: „Служа в этом крае⁶; весьма интересном в археологическом отношении, более четырех месяцев, я уже нашел, как мне ка-

¹ „Известия О-ва общ. и изуч. Азербайджана“ № 2, 1926, стр. 49—50; № 3, 1926, стр. 117—118, 151—154.

² И. Мещанинов, Циклопические сооружения Закавказья, стр. 1—105.

³ ხაზგასმა ჩვენია. ლ. მ. ბ.

⁴ А. Иоакимов, Выписка из дневника археологических работ на Цалке.—„Известия Кавк. О-ва Ист. и Арх.“, т. I, в. I, Тфл. 1882, стр. 8.

⁵ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, стр. 25.

⁶ ე. ი. წალკაში. ლ. მ. ბ.

жется..., в селении Гуния-кала остатки циклопических сооружений¹. ხოლო თვით ა. გრენი დამსწრე ყოფილა იმისა, თუ როგორ გუნია-ყალაში прямо среди селения возвышался любовытный мегалитический памятник из огромных плит или скорее камней².

შედარებით უფრო გარკვეულ ცნობებს „ციკლოპურ“ ნაციხარ-ნაქალაქეცთა შესახებ იძლევა ე. თაყაიშვილი ჩხიკეთის სამებისა³ და წალკის ზოგიერთი სიძველის აღწერაში, რომელთაგან ნარდევანის ნაციხარზე საუბრისას, სხვათა შორის, შენიშნავს: это — настоящая циклопическая постройка⁴.

ამას გარდა, ლიტერატურაში (რუსულს, ქართულსა და ნაწილობრივ სომხურშიც) მოიპოვება აღწერა ს.ს. მურჯახეთისა და განძის „სვეტებისა“, რომელთა რაობა და ფუნქციონალური მნიშვნელობა დიდ ხანს გამოურკვეველი იყო. ამათგან პირველი 1915 წლიდან მოყოლებული მოექცა აკად. ი. სმირონოვისა და აკად. ნ. მარის ყურადღების არეში⁵.

ასეთი იყო, საერთოდ, ჩვენი წარმოდგენა ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ჩვენი წარმოუდგენლობა მეგალითებისა და მეგალითური კულტურის შესახებ 1923 წლამდე.

1923 წლის ზაფხულს საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ ჩვენ მივლინებული ვიყავით საარქეოლოგიო კვლევაძიებისათვის ალგეთის ხეობაში. ამ მივლინებებს დროს შემთხვევით წავაწყდით გოხნარის ახლოს მდებარე ე.-წ. Медвежья балка-ს, რომელიც ჩვენ მიერ გამოცნობილი იყო როგორც ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევი სათანადო ატრიბუტებით. ხოლო თვით ნაციხარ-ნაქალაქევი დაწვრილებით შესწავლილ იქნა 1925 წელს მოწყობილი ექსპედიციის დროს შემდეგი პირების თანამშრომლობით (ფოთოგრაფს გარდა): ხუროთმოძღვარი ნ. პ. სევეროვი და აწ განსვენებული გეოლოგი კ. თათარიშვილი.

გოხნარის Медвежья балка-ს მეგალითური სადგომის აღმოჩენას მოჰყვა მთელი რიგი მივლინებები საკვლევაძიებო ხასიათისა, ექსკურსიები და ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, განსაკუთრებით კი მის სამხრეთ მხარეებში, როგორცაა თრიალეთ-

¹ А. Грен, „Отчет по археологической поездке в Цинцкaro, — „Известия Кавк. Отд. Моск. Арх. О-ва“, в. II, Тфл. 1907, стр. 26. Прим. Редакции.

² იქვე, стр. 44 и рис. там-же.

³ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, Тфл. 1905, стр. 14—15.

⁴ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, Тфл. 1913, стр. 36—37.

⁵ დაწვრილებით ლიტერატურა ამ „სვეტების“ შესახებ იხ. ამ მონოგრაფიის შესამე ნაკვეთის I თავში.

წალკა და ჯავახეთი, აღნიშნული დროიდან მოყოლებული დღემდე, როდესაც აღმოჩენილ ანუ შესწავლილ იქნა მრავალი ძველი მეგალითური ხასიათისა.

აქ ზედმეტია ყველა ამ მივლინებებისა და ექსკურსია-ექსპედიციების ჩამოთვლა, რამდენადაც მათი შედეგები მთლად წარმოდგენილია ამ მონოგრაფიაში. მაგრამ ზოგიერთს მათგანს მაინც დავასახელებთ, გარდა ზემოაღნიშნულის 1925 წლისას.

1. 1924 წ. შემოდგომით—აღბულალის რაიონსა და წალკაში, მარტოოდენ.

2. 1924 წ. შემოდგომით და 1925 წ. ზაფხულს—სამხრეთ-ოსეთში, ადგილობრივ მუშაკებთან ერთად.

3. 1926 წ. შემოდგომით—ბაკურიან-თორის რაიონში, შ. ამირანაშვილთან ერთად.

4. 1929 წ. ზაფხულს—ჯავახეთსა და კვლავ წალკაში, ფოტოგრაფთან ერთად.

5. 1932 წ. ზაფხულს—ტაბაწყურის რაიონს, კვლავ წალკასა და „ლოდოვანს“, პროფ. გ. ჩუბინაშვილთან ერთად.

6. 1932 წ. შემოდგომით—აღბულალის რაიონში, მხატვარ ვლ. ზაალიშვილთან ერთად.

7. 1933 წ. ზაფხულს—გოხნარს, პროფ. შ. ამირანაშვილთან ერთად.

8. 1935 და 1936 წ. შემოდგომით—კვლავ წალკაში, ფოტოგრაფთან ერთად, როდესაც წარმოებულ იქნა გათხრებიც.

ამასობაში მეგალითების საკითხით დაინტერესდნენ სხვებიც, რომლებმაც ხელი მოჰკიდეს ამათუიმ ცალკეულ ძველის შესწავლასა და აღწერას, მაგ. ვ. ა. გურკო-კრიჟინმა — გოხნარისა, ასევე ელ. ხუციშვილმა, ხოლო გრ. შავგულიძემ—„ლოდოვანი“-სა. მხატვარმა ვლ. ზაალიშვილმა, ჩვენი მითითებების თანახმად, ინახულა წალკის მეგალითები, ნახაზების შესასრულებლად; ბაკურიანის ბოტანიკური ბაღის გამგემ ბოტანიკოსმა კოზლოვსკიმ შეაგროვა დიდძალი მასალა ბაკურიან-თორის მხარის ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა შესახებ; ე. გ. პჩელინამ აწარმოა ასეთივე მუშაობა სამხრეთ-ოსეთში, ხოლო ლ. მუსხელიშვილმა —აბასთუმან-ბოდოკლდეს მიდამოში. საქართველოში აღმოჩენილი „ვეშაპ“-„ვეშაპოიდები“-თ კი სპეციალურად დაინტერესდა აკად. ნ. მარი.

ყოველი მივლინებისა და ექსკურსია-ექსპედიციის შედეგად ჩვენ მიერ სათანადო დაწესებულებებში წაკითხულ იქნა მოხსენებები წინასწარი ანგარიშის სახით, რომელთაგან ზოგიერთი დაიბეჭდა კიდევც ამ მოხსენებების ჩამოთვლაც აქ ზედმეტად არ მიგკაჩნია. მხოლოდ ჩვენ შეგეცდებით დაწვრილებით აღვწუხებით მთელი ის ლიტერა-

ტურა, ზომელიც წარმოიშვა 1923 წლის შემდეგ, პირველ ყოვლისა ჩვენივე ნაწერები, შემდეგ კი სხვა პირებისაც.

პირველ ყოვლისა, ვათავსებთ სიას იმ ჩვენი წერილებისას, სადაც შევალთებზეა ლაპარაკი:

1. Введение в историю государственных образований Юго Кавказа [Caucasica I], Тифлис 1924, გვ. 46 (აღნიშნულია მეგალითების აღმოჩენის ფაქტი).

2. მანგლისის რაიონი ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით. სახელმძღვანელოდ საზაფხულო ექსკურსიების მოსაწყობად, — „ახალ სკოლისაკენ“ 1924 წ. № 2—3, გვ. 77—79 (მოცემულია გოხნარის Медвежья балка-ს და Каменная невеста-ს აღწერა).

3. К археологии и этнологии Туальской Осии (Из материалов первой поездки в Юго-Осетию 17—31 октября 1924 г., — „Юго-Осетия“, I, Тфл. 1925, стр. 258—271 (მოცემულია „ვაგუთე-მასიკ“ || „ვაგუთე-მაშიკ“-ის აღწერა, დაკავშირებით გოხნარის და წალკის სადგომებთან, აგრეთვე „ციკლოპური“ სისტემის შენობათა ტექნიკის საკითხის განხილვით).

ამის შესახებ იხ., სხვათა შორის, ოსური ვაზ. „Xurzaerin“, ცხინვალს 1925 წ. 28. III № 9 (46).

4. ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში (საქართველოში ახლად აღმოჩენილი „ციკლოპური“ შენობების გამო), — „მნათობი“ 1925 წ. № 2, გვ. 219—215 (მოცემულია ზოგადი აღწერა 8 სადგომისა: გოხნარის, ჩხიკეთის სამების, ტაშბაშის, ნარდევანის, ოზნის, ავრანლუს, ჭიუმბათის (უკანასკნელი 5 წალკაზე), და ვაგუთე-მასიკის).

5. Из материалов поездки на Цалку в 1924 г., — „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. IV, Тфл. 1926, стр. 133 (მოკლე ინფორმაცია).

6. Предварительный отчет о поездке в Гудамакарское ущелье и Юго-Осетию летом 1925 г., — იქვე, стр. 133—135 (განხილულია ე.-წ. „დევის-ბინები“ || „დევის-პინები“-ს საკითხი).

7. Предварительный отчет о поездке в Бакуриано-Торский район, — „Бюллетень Кавк. Ист.-Арх. Института“ № 1—3, Тфл. 1928, стр. 10, 16 (მოკლე ინფორმაცია ბაკურიანისა და ციხისჯვარის მეგალითური სადგომების შესახებ).

8. *ქრავი ადრეოტრნსერდ ჯაკოთთანხი ს ნაკიქრი მასიხნი. ჯა-ათორ მ.* (ს—ქრ ვარ), *პხრეციან 1934, სვ 15.*

9. თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმიკის შესწავლისათვის (ხრამჭვის მშენებლობის გამო), — „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, ტფილ. 1934, გვ. 27—44 (მოცემულია, სხვათა შორის, მეგალითების, კერძოდ ვეშაბთა საკითხის განხილვა წყლის კულტთან დაკავშირებით).

10. К охране археологических памятников в районе строительства Храмгэс'а,—„ხრამგესის დამკვერელი“ = Ударник Храмгэс'а, 1935 г. 12.IX № 32 (ხრამგესის რაიონში მდებარე ძეგლთა და, კერძოდ, მეგალითების დაცვის მოგვარებისათვის).

11. თიქმატაშ,—იქვე 24.IX № 33, ორი ფოტოსურათით: 1) თიქმა-ტაში ანუ თიქილ-ტაში (გვერდიდან) და 1) თიქმა-ტაში ანუ თიქილ-ტაში.

14. ტაშბაშ,—იქვე 6.X № 35, ერთი სურათით: „ტაშ-ბაშის მეგალითური კედელი (ციხის ნაშთი)“.

15. Армазни, Т. 1938, стр. 19—20.

საქართველოს მეგალითებზე, ჩვენს მუშაობასთან დაკავშირებით, სხვებსაც უწერიათ, სპეციალურად ან გაკვრით; ასეთებია:

1. Хурзаéип, ოსური გაზეთი, 1925 წ. 28.III № 6 (46).

2. Отчет о деятельности Академии Наук СССР за 1925 г., Лнгр.1926, стр. 204 (ინფორმაცია 1925 წ. ჩვენი ექსპედიციის შესახებ გოხნარს).

3. კ. თათარიშვილი, გოხნარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა,—„საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. III, 1927, გვ. 99—108 (ანგარიშია 1925 წ. ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობისას გეოლოგიური კვლევადიების ხაზით).

4. გ. ჩუბინაშვილი, რამდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, ტფ. 1926, გვ. 7, 23 (№ 2—4 ქვეშ ზემოდალნიშნული ჩვენი წერილების ბიბლიოგრაფიაა, მეგალითების შესახები მოსაზრებებითურთ).

5. იგივე, ქართული ხელოვნების ისტორია, იმავე ნაშრომის ხელახალი გამოცემა, ტფ. 1936, გვ. 5, 13 (შეუცვლელად).

6. В поисках следов доисторической культуры,—„Заря Востока“ 1925 г. 31.VII № 939 (მოკლე ინფორმაცია ჩვენ მიერ „ვაჯუთე-მასიკ“-ის დაზვერის შესახებ).

7. В. А. Гурко-Кряжин, Город циклопов,—„Заря Востока“ 1926 г. 8.IX № 1271; გადაბეჭდილია კრებულში: Советское Закавказье. Справочная книжка на 1926—1927 г., Тфл. 1927, стр. 220—221 (გოხნარის ნაციხარ-ნაქალაქევის აღწერა).

8. В. А. Гурко-Кряжин, Циклопические сооружения Закавказья,—„Новый Восток“ № 15, Москва 1926 г., стр. 212—221 (წინა წერილის გადამუშავებული და გაფართოებული რედაქციაა, სადაც, სხვათა შორის, 213 გვ., შენ. 3, ჩამოთვლილია ჩვენი წერილები საქართველოს მეგალითების შესახებ).

9. В поисках мегалитической культуры,—„Заря Востока“ 1926 г. 8.X № 1596 (მოკლე ინფორმაციაა 1926 წ. ჩვენი ექსპედიციის შესახებ პაკურიან-თორის მხარეში).

10. А. С. Памятники циклопических построек в Грузии, — „Красная Нива“ 1926 г. 21.XI № 47 (იგივე), 2 სურათით, რომელთაგან ერთში წარმოდგენილია ციხისჯვარის კრომლები, ხოლო მეორეში გონხარის დოღმენი.

11. Zylde moesyg, Ciclopty amad, — ოსური ეურნ. „Fidioeg“. (ქადაგი), 1927, № 7—8, გვ. 62—65.

12. Г. Ф. Чурсин, Краеведческая экспедиция ЗКУ (письмо из Ахалкалаки), — „Заря Востока“ 1929 г. 9.VIII № 180 (მოკლე ინფორმაცია, სხვათა შორის, 1929 წლის ჩვენი ექსპედიციის მიღწევების შესახებ).

13. ე. ხუციშვილი, გმირთ-ნაკვეთი. პირველყოფილი ადამიანთა სამეფოში, — „დროშა“ 1929 წ. 18.VIII № 15, გვ. 14—15 (გონხარის ნაციხარ-ნაქალაქევის ზოგადი აღწერა), ექვსი ფოტოსურათით: 1. „ჩასავალი მიწის ქვეშა ბინაში“, 2. „გმირთ-ნაკვეთ ქალაქის ერთ-ერთი ნაწილი“, 3. „მიწის ქვეშა ბინის კედელი“, 4. „პირველყოფილი ადამიანის ერთ-ერთი ბინა“, 5. „გმირთ-ნაკვეთი საერთო მდებარეობა“, და 6. „ზღვა-გორახები“.

14. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Вишаны, Лнгр, 1931, стр. 10 = N. Marr et J. Smirnow, Les vichapes, Lng. 1931, p. 10 (ინფორმაცია ჩვენ მიერ აღმოჩენილი „ვეშაპ“-„ვეშაპოიდ“-ების შესახებ, თანახმად იმ მოხსენებათა, რომელნიც ჩვენ მიერ წაკითხულ იქნენ ЗКУ-ს მხარეთმცოდნეობითი კაბინეტის საჯარო სხდომაზე 1930 წ. 21.IV-ს, აკად. ნ. მარის თანადასწრებით, აგრეთვე ნაწილობრივ ГАИМК-ის სხდომაზე ლენინგრადში 1925 წ. 24.IX ამავე ნ. მარის თავმჯდომარეობით).

15. Н. Марр, Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык, изд. Научно-Исслед. Института народов Советского Востока, М. 1931, стр. 109 = „Избранные работы“, т. V, 1935, стр. 520 (იგივე).

16. И. Д. Чхиквишвили, Материалы по орнитофауне Джавахетии, — „Джавахетские материалы по изучению природных ресурсов Ахалкалакского нагорья“, Зак. Фил. Акад. Наук СССР, Тифлис 1933, стр. 305—306 (მოყვანილია, სხვათა შორის, 1929 წ. ჩვენი ექსპედიციის მარშრუტი).

17. შ. ამირანაშვილი, ტურიზმი და მატერიალური კულტურის ძეგლები, ტფ. 1934 (აქ დართულია სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლთა დაცვის კომიტეტის მიერ აღრიცხვაზე აყვანილ ძეგლთა სია, სადაც, სხვათა შორის, ნაჩვენებია: „გონხარის... ციკლოპიური შენობები“, გვ. 37; „ჩხიკვათაში... ციკლოპიური ციხე“, იქვე; ახალქალაქის ყოფილ მაზრაში „მურჯახეთის სვეტი — «ვეშაპით»“, გვ. 61. ამას გარდა, საქართველოს ნივთიერი კულტურისა და ხელოვნების შესახებ ლიტერატურის ჩვენებაში მოხსენებულია ის ჩვენი

ნაშრომები მეგალითების შესახებ, რომლებიც №№ 2—4-ითაა აღ-
ნუსხული და რომლებიც გ. ჩუბინაშვილის წიგნშიცაა ნაჩვენ-
ებში).

18. Е. Г. Пчелина, Крепость „Зильде-Машиг“, — „Со-
ветская Этнография“, 1934, № 3, стр. 87—101, 4 სურათითურთ;
სადაც წარმოდგენილია: 1. Вид г. Уйгута Машиг на плато Зильде,
2—пик Уйгута Машиг, 3—План крепости Зильде Машиг, და
4—Часть северо-восточной стены Зильде Машиг (ზოგადი
ანგარიში 1930 და 1931 წ.წ. თვისი კვლევებიდან სამხრეთ-ოსეთ-
ში დატულის ერთად-ერთის ციკლოპური ნაციხარისას).

რეცენზია ამ წერილზე იხ. „Советская Этнография“ 1936 г.
№ 5—6, стр. 488.

19. В. Н. Худяков, Мегалитические памятники Кав-
каза, — „Вестник древней истории“, I, М. 1937, стр. 195—215.

20. ს. ი. მ. ჯანაშია, საზოგადოებრივი მეცნიერებანი საქარ-
თველოში დიდი თქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 20 წლის
თავზე, — „ენიქის მოამბე“, I, თბ. 1937, გვ. XXXII.

ზოგიერთი მასალა ისტორიული საქართველოს მეგალითების
შესახებ გამოქვეყნდა ბოლო წლებში ჩვენ მიერ ჩატარებული მუშა-
ობის გარეშეც.

ასე, მაგალითად, სომეხი მწერალი ატრპეტო სომხურ
ენაზე გამოქვეყნებულ თვის ნაშრომში „ჭოროხის აუზი“. მოგონებე-
ბის სახით აგვიწერს იმ მეგალითებს (ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქლა-
ქევთ, მენჭირ-ვეშაპებს), რომლებიც მას ნანახი ჰქონია ჭოროხის აუზსა
და საერთოდ ლაზისტანში (ქანეთში) წარსული საუკუნის 80-იან
წლებში: იხ. *Ասրպետ, Ճորիխի աւազանը [Ազգային Մատենա-
դարան 118], Վիեննա 1929.*

აფხაზეთის ხაზით საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი პუბლიკაციები:

1. В. И. Стражев, К Азантскому дольмену (Археологи-
ческая разведка), — „Известия Абхазского Научного О-ва“, в-
IV, Сухум 1926, стр. 125—127.

2. М. М. Jvascenco, Beiträge zur Vorgeschichte Abcha-
siens. I. Eine neuentdeckte Dolmengruppe, — „Eurasia Septen-
trionalis Antiqua“, VII, Helsinki 1932, p.p. 98—112.

3. М. М. Иващенко, Исследование архаических па-
мятников материальной культуры Абхазии, Тфл. 1935.

4. А. М. Tallgren, Sur les monuments mégalithiques
du Caucase occidental, — „Eurasia septentrionalis Antiqua“, IX,
Helsinki 1934, p.p. 1—46.

საქართველოს მეგალითების შესახებ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა დაწესებულებებში ჩვენ მიერ წაკითხული მოხსენებების სია.

1. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთის ხეობაში (საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 10.XII.1923 და КОМАО-ში 21.VI. 1924). დაბეჭდილია სხვა სათაურით. იხ. ზემოდ № 2.

2. К археологии и этнологии Туальской Осии (სამეცნიერო აკადემიის კავკასიის საისტორიო-საარქეოლოგიო ინსტიტუტში 18.X. 1924). დაბეჭდილია ამავე სათაურით.

3. Об экспедиции в Манглинский район 17--21 мая 1925 г. для изучения циклопического городища (იქვე 22.VI. 1925).

4. Об основных положениях разрабатываемой темы об этнической подоснове терминов, обозначающих у йфетических народов „циклоп“, „великан“, „титан“, „герой“ (იქვე 22. VI. 25).

5. По поводу работ о мегалитических сооружениях в Армении и о термине „огуз“ (იქვე 29.VI. 25).

6. Об археологической экспедиции по Юго-Осетии (სამხრეთ-ოსეთის სამხარეთმცოდნეო ინსტიტუტში ცხინვალს 25.VII. 1925, აგრეთვე КИАИ-ში 3.VIII. 25).

7. Мегалитические сооружения в Грузии (ГАИМК-ის კავკასიისა და იაფეთური სამყაროს სექციის სხდომაზე ლენინგრადში 24.VI. 1925).

8. Предварительный отчет о поездке в Бакуриано-Торский район (სამეცნ. აკად. კავკასიის საისტ.-საარქ. ინსტიტუტში 7.XII. 1926).

9. К классификации археологических памятников Юго-Осетии (ЗКУ-ს-თან არსებულს ოსეთის სამხარეთმცოდნეო წრეში 10.III.1929).

10. Археологические исследования в районе Триалет-Цалки, Джавахетии и Абоца. К проблеме вишанов и мегалитов (из результатов краеведческой экспедиции ЗКУ 1929 г.) (ЗКУ-ს სამხარეთმცოდნეო კაბინეტის საჯარო სხდომაზე 21. IV. 1930).

11. მეგალითების აღმნიშვნელი ტერმინები ქართულში. (საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 17.V. 1931; გამეორებულია მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის ენისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის სექციის ღია სხდო-

მაზე 29.XI. 1932). ეს მოხსენებაა, რომ საფუძვლად დაედვა ამ მონოგრაფიის პირველი ჩაკეთის I თავს.

12. თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის (ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის საქართველოს ძველი ისტორიისა და ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრების გაერთიანებულ ღია სხდომაზე 26.V. 1933). დაბეჭდილია ამავე სათაურით.

13. Короглы в памятниках материальной культуры Грузии и Армении (სამეცნიერო აკადემიის ადრბეჟანის ფილიალის ისტორიის ინსტიტუტის ღია სხდომაზე ბაქოში 10.XII. 1936).

III

მეგალითების კლასიფიკაცია

მეგალითების კლასიფიკაციის საკითხი ზოგად თეორიული ხასიათისაა, რომელიც, რასაკვირველია, ამ მონოგრაფიის გარეშე და წინასწარ უნდა ყოფილიყო გინხილული და ნათელყოფილი კარლ მარქსის მიერ მოცემულ მითითებათა საფუძველზე¹. მაგრამ, რადგანაც მეგალითების კვლევის საქმეში ისეთი მოცულობითა და მასშტაბით, როგორც ჩვენ განვიზრახეთ, ჩვენ წინამორბედი საერთოდ არ გვეოღია, ამ საკითხის განხილვაც ჩვენვე გვიხდება, და მასზე პასუხს გავცემთ, რაოდენადაც ძალა შეგვწევს.

ევროპულ ლიტერატურაში მეგალითების საკითხი ცოტად-თუ-ბევრად ვრცლად განხილულია J. Fergusson-ის აწ მივიწყებულ გამოკვლევაში, რომელიც პირველად (1872) ინგლისურად გამოიცა,² შემდეგ კი (1878) ფრანგულადაც³.

გაცილებით უფრო გვიჭან ამ საკითხსვე ეხება J. Déchelette თავის ცნობილ თხზულებაში ფრანგულ ენაზე⁴.

¹ კარლ მარქსი, კაპიტალი, ტომი პირველი, ტფ. 1930, გვ. 140—141 („რა მნიშვნელობაც დაშთენილი ძეგლების აგებულებას აქვს მოსობილ ცხოველთა ჯიშების ორგანიზაციის შესასწავლად, ისეთივე მნიშვნელობა აქვს შრომის საშუალებათა ნაშთებს მოსობილ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციათა შესასწავლად. ეკონომიურ ეპოქებს განასხვავებს ერთმანეთისაგან არა ის, თუ რა იწარმოება, არამედ როგორ, შრომის რა საშუალებებით იწარმოება“).

² Rude stone monuments in all countries; Their age und uses. By James Fergusson. With two hundred and thifty-four illustrations. London 1872, 500 გვ.

³ Les monuments mégalithiques de tous pays; leur âge et leur destination, par J. Fergusson, traduit avec des notes par Hamard, [Paris] 1878, 1 carte, 230 grav., LII+559 pp.

⁴ Manuel d'archéologie préhistorique [Celtique et Gallo-Romaine, par Joseph Déchelette, Paris: t. I, Archéologie préhistorique, 1908, Ch. III et IV; t. II, Archéologie Celtique ou protohistorique: première partie, 1900, ch. II.

მეგალითების კლასიფიკაციას J. Fergusson-ი უძღვნის თავისი თხზულების II თავს, რომელიც წინასწარი მიმოხილვის (Preliminary Observations) ხასიათს ატარებს; აქ იგი მეგალითებს შემდეგ კატეგორიებად ჰყოფს: აკლდამები (Tumuli), დოლმენები (Dolmens), კრომლხები (Circles), გასავალნი (Avenues) და მენჰირები (Menhirs)¹. მას გამოყენებული აქვს მასალები შემდეგი ქვეყნების მიხედვით: მე-III თავში—ინგლისის, IV-ში—მცირე ინგლისის, V—ირლანდიის, VI—შოტლანდიის, VII—სკანდინავიისა და ჩრდილო გერმანიის, VIII—საფრანგეთის, IX—ესპანეთის, პორტუგალიისა და იტალიის, X—ალჟირისა და ტრიპოლის, XI—ხმელთაშუა ზღვის კუნძულების (მალტა, სარდინია, ბალეართა კუნძულები), XII—დასავლეთ აზიისა (პალესტინის, სირიის, არაბეთის, მცირე აზიის, ჩერქეზეთის, [სამხრეთ რუსეთის] სტეპის, კაბულის), XIII—ინდოეთის, XIV—ამერიკისა.

J. Fergusson-ის თხზულების ამ მოკლე შინაარსიდან ჩანს, რომ ავტორი თავის მიმოხილვაში გვერდს უხვევს ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველო-სომხეთ-ადრბეიჯანის მეგალითებს, ცხადია, იმ მიზეზის გამო, რომ უკანასკნელთ ვერ იცნობდა ანდა მათზე მას ცნობა არ მოეპოვებოდა.

არ იცნობს ამიერკავკასიის მეგალითებს J. Déchelette-ც, რომელიც ევროპაში მიმოხილულ ანალოგიურ ძეგლებს 6 ჯგუფად ჰყოფს (on peut répartir les monuments mégalithiques en six groupes principaux): 1. მენჰირები—„les menhirs (du bas-bretton, men, pierre et hir, long)“, ე.-ი. აზიდული ქვები ანუ ვერტიკალურად დაყენებული ობელისკები; 2. კრომლხები—„les cromlechs (de crom, courbe et lech, pierre)“, ე.-ი. მენჰირებისგან შედგენილი წრე, რომელსაც ინგლისელები stone-circles უწოდებენო; 3. ალინემანი—„les alignements“, ე.-ი. ქვათა მწყობრები ანუ ერთ ხაზზე აღმართული მენჰირების ჯგუფი; 4. დოლმენები და დახურული გასავალნი—„les dolmens et allées couvertes (de dol, table et men, pierre)“, ე.-ი. მიწის ზედა ქვათა ყუთებო და დახურული გასავალნი; 5. ტრილითები—„les trilithes, appelés jadis lichavens“, ე.-ი. სამი ქვისგან შემდგარი სვეტები; და 6. ქვის ყუთები—„les cists ou coffres en pierres (stone-cistes, kistvaens)“, ე.-ი. აკლდამები².

ამასთანავე საინტერესოა, რომ ამ კლასიფიკაციაზე J. Déchelette ლაპარაკობს თავისი თხზულების იმ ნაწილში, რომელშიც განხილულია ნეოლითის პერიოდის ძეგლები (Deuxième partie. Age de la pierre polie ou période néolithique).

¹ Rude stone monuments in all countries, by J. Fergusson, 29—60.

² Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine, par J. Déchelette, I, p. 375—377.

რაც შეეხება რუსულს სამეცნიერო ლიტერატურას არქეოლოგიის დარგში, აქ საერთოდ დამკვიდრდა მეგალითების დაყოფა ციკლოპურ ნაგებობად, ერთის მხრივ, და დოლმენ-მენჰირ-კრომლეხებად, მეორეს მხრივ.

ამიტომაცია, რომ უკანასკნელ ხანებშიც კი მ. შ. ივაშჩენკო აფხაზეთის არქაული ნივთიერი კულტურის ძეგლებზე საუბრისას, გვერდს უხვევს რა ციკლოპურ შენობებს, მეგალითებად ამ სამ ტიპს, ე. ი. დოლმენებს, მენჰირებსა და კრომლეხებს, აღიარებს (как известно, мегалитические памятники, т.-е. дольмены, менгиры и кромлехи...)¹.

მეგალითების კლასიფიკაცია მეტად გაძნელებულია, სხვათა შორის, იმის გამოც, რომ ხშირად ე.-წ. ქვის ყუთი (აკლდამა) ვერ განირჩევა დოლმენისაგან ან პირუკუ. და ჩვენი არქეოლოგები სავსებით მართალნი არიან, როდესაც ისინი, ამიერკავკასიასა და, კერძოდ, აღრიბეჟანში გამოაშკარავებული ძეგლების დახასიათებასთან დაკავშირებით, საგანგებოდ ჩერდებიან ე.-წ. „ქვის ყუთისა“ და „დოლმენის“ ცნებათა გარკვევაზე, უკეთ რომ ვთქვათ, გაშიჯვნაზე.

მთელი დედა-აზრი მათი დებულებისა ისაა, რომ ე.-წ. ქვის-ყუთი და დოლმენი ხშირად ერთმანეთისაგან ვერ განირჩევა; ამიტომ შესაძლებელია, რომ ქვის ყუთებიც მეგალითებში იქნეს მოქცეულიო².

ჩვენ პირადად გვგონია, რომ ე.-წ. „ქვის ყუთები“ (აკლდამები) შეიძლება მეგალითებს მიეკუთვნოს, მაგრამ ყველა კი არა, არამედ მხოლოდ გარკვეული ტიპისა.

ვერობული და რუსული ლიტერატურის გავლენას მეგალითების საკითხში ვერ ასცდნენ სომეხი მკვლევარნიც, რომელთა თანახმადაც „მეგალითები იყოფა 3 მთავარ ტიპად—მენჰირებად, კრომლეხებად და დოლმენებად“.

ფორმალური მომენტის გადაჭარბებამ მეგალითების კლასიფიკაციისა და დათარიღების საქმეში გამოიწვია სავსებით სამართლიანი კრიტიკა ნივთიერი კულტურის ისტორიის აკადემიის თანამშრომელთა მხრივ, აკად. ი. ი. მეშჩანინოვის მეთაურობით. ეს უკანასკნელი სწერს:

„Применение формально-типологического метода не только недостаточно, но и невозможно. Этот метод с необычайною легкостью и кажущейся убедительностью заставит объединить воедино разностадиальные сооружения лишь по признаку внешнего сходства строительной техники. И, на-

¹ М. Иващенко, Исследование архаических памятников материальной культуры Аджазни, Тфл. 1935, стр. 9.

² „Известия О-ва общ. и изуч. Азербайджана“, № 3, Баку 1926, стр. 117—118.

оборот, неизбежно, по тому же признаку, но уже различия кладки, раз'единит многое из того, что на самом деле окажется одностадийным и синхроничным.

„Ведущим для нас должен быть общественный фактор и функциональная семантика памятника, т. е. его назначение, даваемое определенной общественной средою, а для этого нужно установить характер социального строя. Нельзя ограничиваться голым описанием внешних форм и типологиею... Необходимо выяснить, что они собою представляют, кем и для чего сооружены...“¹.

„Казалось бы, что это ясно само собою, но в том то и дело, что формально-типологический метод предпочитает считаться с внешнею формою вещи, а не с ее содержанием...“².

„...Классификация проводилась, да и проводится до сих пор, по типам, ими же она и хронологизируется. Иногда проводится географическая классификация, об'единяющая реслеровские находки в Гяндже или лалаяновские у Севана в отдельные статические комплексы, как будто бы названные районы пережили только один период. Иногда формальный анализ выделяет вещи по единично взятому признаку, по материалу, в результате чего получаются уродливые формы „каменного“ века Армении, в который включаются солнечные круги кромлехи только потому, что они сделаны из камня и т. д.“³.

მეგალითების კლასიფიკაციის საკითხის გარშემო არსებული ლიტერატურის ამოსაწურავად ჩვენ მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ადვ. ნუსხით აკრთვეთ ის, თუ ამ მეგალითებს რა ადგილს უთმობენ ხელოვნების ისტორიაში ჩვენი ხელოვნებათმცოდნეები, რამდენადაც ისინი ანგარიშს უწევენ მეგალითების არსებობის ფაქტს.

პროფ. გ. ჩუბინაშვილის შეხედულება ამ საკითხზე გამომდინარეობს მის ცდაში საქართველოს ძველი ხელოვნების შესახებ ლიტერატურის დანაწილებისას შემდეგ რუბრიკებად: 1. მეგალითური შენობები. 2. მეგალითური ძეგლები. 3. პალეოლითი და ნეოლითი. 4. ბრინჯაოს და რკინის ხანა⁴.

¹ И. Мещанинов, Циклопические сооружения Закавказья, стр. 91, 93.

² იქვე, 94.

³ იქვე, 95.

⁴ გ. ჩუბინაშვილი, რამდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, ტფ. 1926, გვ. 23—28 = მისივე, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტფ. 1936, გვ. 13—17.

პროფ. შ. ამირანაშვილს კი სათანადო ლიტერატურა დანაწილებული აქვს შემდეგ რუბრიკებად: პალეოლითი და ნეოლითი; მეგალითური კულტურის ძეგლები; ბრინჯაოს და რკინის ხანა; და სხვ.¹

ამრიგად, გ. ჩუბინაშვილს მეგალითები ორ მთავარ დარგად აქვს ნახსენები, რომლებიცაა: მეგალითური **შენობები** და მეგალითური **ძეგლები**; მაშინ როდესაც შ. ამირანაშვილს ყველა ერთს ჯგუფში აქვს მოცემული: მეგალითური კულტურის **ძეგლები**.

* * *

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მეგალითების, ისევე როგორც სომხეთისა და სხვა ქვეყნების ანალოგიური ძეგლების კლასიფიკაცია, ჩვენის აზრით, გაძნელებულია უმთავრესად იმის გამო, რომ არსებული დაყოფა ამ მეგალითებისა ციკლოპურ შენობებად და დოლმენებად, კრომლეხებად და მენჰირებად სავსებით ვერ ჰფარავს და ვერ ითვალისწინებს მეგალითების ყველა სახესა და ყველა ტიპს. ეს—ერთის მხრივ. მეორეს მხრივ კი, ასეთი დაყოფა ანგარიშს, არ უწევს იმ ძეგლებს, რომლებიც ამ სახეთა და ტიპთა რთულ კომპლექსს წარმოადგენენ. ავიღოთ, მაგალითად, გოხნარის ნაციხარ-ნაქალაქევი მისი მიდამოებითურთ (ლოდოვანი და მარიამჯვარი), სადაც თავმოყრილია, კარკნალების გარდა, ციკლოპური ნაციხარი ზღუდითა და ცილინდრული კოშკებითურთ, დოლმენები და კულტის ობიექტები, როგორცაა მარიამჯვარი, ერატიპას ნაშთი და სხვ. ხოლო ამ სადგომის ასეთი მრავალფეროვანობა მაჩვენებელია არსებობის ხანგრძლივობისა, პალეოლით-ნეოლითიდან მოყოლებული ფეოდალურ ფორმაციამდე. ესევე ითქმის აგრანლუს ნაციხარ-ნაქალაქეზე, რომელიც არტყია „პირველყოფილ“ ადამიანის გამოქვაბულებს და რომელშიც ქრისტიანულ ხანაში ე.-წ. აბიბოს მონასტერია მოქცეული; ან ს. ჩოლაყთან მდებარე აე-კონსტანტინი, სადაც თავმოყრილია ციკლოპური ზღუდისა და კრომლეხის ნაშთები, აგრეთვე ვეშაპოიდი ჯვარიან-ქვად გადაქცეული და ერატიპა.

ასევე ითქმის მონოლითების შესახებ, რომლებიც წარმოდგენილია მენჰირებსა და ვეშაპ-ვეშაპოიდებში, რამდენადაც აქაც ერთსადაიმთავე ობიექტს სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ფუნქცია ჰქონია მიკუთვნებული. და სრულიად გასაგებია, რომ თუ რომელიმე ქვა თავდაპირველად, ვთქვათ, ნეოლითის ხანაში, უბრალო მენჰირად, ე.-ი. სრულიად დაუმუშავებელ აზიდულ ქვად იყო მიჩნეული, შემდეგში, ვთქვათ, ბრინჯაოს ანუ ხალკოლითის ხანაში, გვაროვნულ-

¹ შ. ამირანაშვილი, ტურიზმი და მატერიალური კულტურის ძეგლები, ტფ. 1934, გვ. 73—76.

ტომობრივი კოლექტივების ჩამოყალიბებასთან ერთად, საკულტო ობიექტადაა გადაქცეული რომელიმე ცხოველის სახისა ან ცხოველის გამოსახულობით (ზომორფიზაცია), შემდეგში იგივე ქვა შეიძლება ქვა-კაცად ანუ ქალ-ქვად (ქვათა-რძალად) ყოფილიყო გადაქცეული (ანტროპომორფიზაცია), ფალუსად ან ქვა-ჯვარადაც კი; ისევე, როგორც ე.-წ. „ქვა-ხერელი“ (= *ბაკ-გარ*) ერატიპად ანუ „სულთა ქვა“-დ არის გადაქცეული, თანამედროვე გაგებით კი „ცხენების დასაბმელ ქვა“-დ.

მეგალითების კლასიფიკაციის პირველი ცდა წარმოდგენილი იყო ჩვენ მიერ ЗКУ-ში წაკითხულ მოხსენებაში 21.V. 1930, იმ სახით, რომ მეგალითურ ძეგლებს ჩვენ ვპყობდით 4 კატეგორიად: 1) პალეო-ანუ არქაო-მეგალითური, 2) მეზო-მეგალითური, 3) ნეო-მეგალითური; და 4) ფსევდო-მეგალითური. პირველ ჯგუფს ჩვენ ვაკუთვნებდით კარკნალ-ნაპრალებს გოხნარს, დაშლჯხს, აბულს და სხვ.; მეორეს—ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა უმეტეს ნაწილს; მესამეს—აბულის, შაორის, ტაბაწყურის კუნძულის და სხვ. სადგომებს; ხოლო უკანასკნელს—ციკლოპურ შენობათა ყაიდაზე აგებულ ახალი დროის შენობებს ყაურმას, ასფარას და სხვ.

მაგრამ ეს კლასიფიკაცია საქართველოს მეგალითებისა სწორი ვერ გამოდგა,—და მის სისუსტეზე აღნიშნულ სხდომაზე აკად. ნ. მარმა სავესებით სამართლიანად მიგვითითა,—უმთავრესად იმის გამო, რომ იგი (კლასიფიკაცია) ითვალისწინებდა მხოლოდ შენობებს და გვერდს უხვევდა დანარჩენი კატეგორიის ძეგლებს. გარდა ამისა, იგი მეტად აბსტრაქტულ ხასიათს ატარებდა.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეგალითების სტადიალური კლასიფიკაცია საჭირო და აუცილებელია იმ მიზნით, რომ ჩვენ მართებულად მოენახოთ ქრონოლოგიური საფეხურები ანუ ჩარჩოები ამათუმი ძეგლის წარმოშობისა და შემდგომი განვითარებისათვის საზოგადოებრივ ფორმაციებთან შეფარდებით, ე.-ი. სტადიალური თვალსაზრისით. მაგრამ ვშიშობთ, რომ აქაც ჩვენ ხელახალი აბსტრაქტული კლასიფიკაციის შემუშავებით, მეორე უკიდურესობამდე მივალთ. ამიტომაც, ერთადერთი გამოსავალი აბსტრაქტული სქემების თავიდან ასაცილებლად არის ფუნქციონალურ-სემანტიკური კლასიფიკაციის შემუშავება მეგალითების ყველა სახისა და ტიპის გათვალისწინებით.

თავისთავად ცხადია, რომ მეგალითები, ერთი ფრიად დამახასიათებელი ფორმალური მაჩვენებლის მიხედვით, ე.-ი. იმისა—ერთი ქვისგან შესდგებიან ისინი თუ არა, შეიძლება დაყოფილ იქნეს 2 მთავარ ჯგუფად: 1) **პოლილითური**—მრავალ ქვათაგან აგებული, და 2) **მონოლითური**—ერთი ქვით ანუ ერთს ქვაში წარმოდგენილი. **პირველ** ჯგუფს მიეკუთვნება: კარკნალები; ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეები; ზღუდეები; კოშკები; დოლმენები; ქვის-ყუთები (აკლდა-

მპ-თაბუთები); ბლინდაჟები; კრომლეხები; დიოლით-ტეტრალითი; და სხვ. მეორეს—მენჭირები; ვეშაპ-ვეშაპოიდები; ქალქვა-ქვაკაცა; და ქვახვრელ-ერატიპა.

უკეთუ ამავე ობიექტებს ჩვენ გადავაჯგუფებთ მათი შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით, მაშინ ფორმალურის ნაცვლად მივიღებდით ფუნქციონალურ-სემანტიკურ კლასიფიკაციას, რომელიც საფუძვლად დადებული მეგალითების ორ ძირითად ჯგუფად დაყოფისათვის ამ ჩვენს მონოგრაფიაში: 1. უმეტეს შემთხვევაში პოლილითური—საბინაო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი, ე.ი. ადამიანის „სააქაო“ სადგომები—დოლმენები, და თავშესაფარავად და თავდაცვისათვის აგებული სიმაგრეები, ციხე-კოშკები, ზღუდეები, ბლინდაჟები და სხვ. (ბაზისური კატეგორია); და 2) უმეტეს შემთხვევაში მონოლითური—კულტის ობიექტები, როგორცაა მენჭირები, ვეშაპ-ვეშაპოიდები, ქალქვა-ქვაკაცა, დიოლით-ტეტრალითი, ქვახვრელ-ერატიპა, ნაწილობრივ აგრეთვე დოლმენ-სამარხები (აკლდამა-თაბუთები), წინაპართა კულტთან დაკავშირებით ((ზედ-ნაშენთა კატეგორია).

ნაკვეთი მეოქა

საბინაო და საზოგადოებრივი ნაგებობანი

I

კ ა რ კ ნ ა ლ ე ბ ი

ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევები, საერთოდ, გვხვდება მხოლოდ იქ, სადაც, პირველ ყოვლისა, ბუნების პირობები ხელს უწყობენ მათ შექმნას; სხვანაირად რომ ვთქვათ; ასეთი ნაგებობანი ჩნდება ვულკანური წარმოშობის მთის ან ბორცვის წვერზე ანუ, უკეთ, ფერდობზე, სადაც თვით ბუნებას ქვებისათვის თავი მოუყრიდა (ანდეზიტი-დაციტი).

ასეთი ციხე-ქალაქები, რასაკვირველია, არ არსებობდა ე.-წ. „პირველყოფილი“ ადამიანის ხანას. მაგრამ ამ ხინაში თუ ადამიანი თვის სადგომად ანუ თავშესაფარად იყენებდა მიუვალსა და მიუდგომელს გამოქვაბულ-მღვიმეებს კლდეებში, მას შეეძლო გამოეყენებინა აგრეთვე ის გვირაბისებრი ნაპრალებიც, რომლებსაც იგი აქა-იქ თვით ქვათა გროვასა ანუ, ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალით“, „ქუა ყრილ“-ში, ე.-ი. კარკნალში, წააწყდებოდა ხოლმე, და იყენებდა კიდევ ასეთებს ნადირ-მხეცთაგან თავშესაფარად, მეტადრე თუ მათ ახლოს წყალი მოიპოვებოდა. და აი სწორედ ამ „ქუაყრილ“-კარკნალეებში შეიძლება ვეძიოთ მეგალითური ნაგებობათა, კერძოდ, დოლმენტა და ბლინდაჟთა ჩანასახი ანუ პროტოტიპი.

სადგომებად გამოყენებული ასეთი გვირაბისებრი ნაპრალები ბლომად მოიპოვება გოხნარის Медвежья балка-ში, ბედენის „ლოდოვან“-სა, ბეშთაშენის „დაშლუხ“-ში და სოფელ აბულის კარკნალში (გოხნარის კარკნალის ზოგადი სურათი იხ. ტაბ. I).

1. გოხნარის Медвежья балка.

ინჟენერ-გეოლოგი გ. წულუკიძე, ლაპარაკობს რა ე.-წ. ყვითელი მთის (Желтая гора) ფონოლიტების შესახებ, მანგლისის პირდაპირ, ალგეთის გაღმა, აღნიშნავს შემდეგს (1887 წელს):

„Порода эта нашла себе выход на поверхность по широкой и длинной трещине, которая тянется на запад почти до Башкевского нагорного озера. Разрушаясь, она дает множество громадных глыб, которые, своим особен-

ным расположением, послужили к образованию целой группы пещерообразных, замкнутых пространств, в которых, по рассказам проводников, были находимы кости больших допотопных животных. Проникнуть в эти пещерообразные камеры, по большей части, не было возможности, а потому поневоле приходилось ограничиваться рассмотрением их извне, через имеющиеся отверстия. В одной такой, более доступной камере, мы нашли большую каменную бабу, до 5 пудов весом, из призматического фонолита, с проделанным в ней ушком, и некоторые другие предметы из той же породы" ¹.

1925 წლის ჩვენი ექსპედიციის მონაწილე, აწ განსვენებული გეოლოგი კ. თათარიშვილი, თავის საანგარიშო მოხსენებაში გოხნარისა და ე.-წ. Медвежья балка-ს (რომელსაც იგი „ლოდიანი“-ს უწოდებს) მიდამოების ჰიდრო-გეოლოგიურ თვისებათა შესახებ, სხვათა შორის, აღნიშნავს:

„ლოდიანი 1500 მეტრით მაღალია ზღვის დონეზე... ლოდიანი საკრისის გაგრძელებაა, მხოლოდ მთა (ანამეზიტის კლდე) გატეხილა და მოზრდილი ნაწილი გადმონგრეულა და შექმნილა ერთგვარი დავაკება, სადაც ატმოსფერის აგენტებს სამოქმედო ასპარეზი გასჩენია, ანამეზიტის სვეტებისათვის თიხა-ნიადაგი მოუცლია და გატიტვლებული მზეზე გამოუჩენია. იგივე აგენტები ახლა ამ გატიტვლებულ კლდეებს სცემიან, ათასფრად გაუხეთქიათ და მიუნგრ-მოუნგრევიათ. პირვანდელი სვეტები ახლა მხოლოდ აქა-იქა სჩანს დამტვრეული ლოდებით გარშემორტყმული.

„ლოდიანს სიგრძე, აღმოსავლეთ-დასავლეთით, ორასიოდე მეტრი ექნება, ხოლო სიგანე ასიოდე მეტრი. სამხრეთის მხრივ ის ძნელი მისასვლელია, ხოლო დასავლეთის მხრივ შედარებით ადვილი და სწორედ ამ მხრივ სჩანს ამ ლოდებისაგან გაკეთებული, ხელოვნური, სქელი გალავანი. ლოდიანის ზოგან საკმაო ფართე ნაპრალებს და მის გარშემო წიყრილ-მოყრილ, უთვალავ, სხვადასხვა ზომის ლოდებისათვის ადამიანსაც მიუქცევია ყურადღება, ზოგან ნაპრალისათვის გან-და-გან ბრტყელი და ფართე ლოდი დაუფარებია სახურავად, ზოგან ბუნებრივად ამართული სვეტებისათვის ქვები მიუშველებია და ერთგვარი, გვირაბში შესავალი ქარი გამოუყენებია. ზოგან იმავე ლოდებისაგან კედლები ოსტატუ-

¹ Г. Цулукидзе, Геологическое исследование в области речных долин Алгета и Храма, — „Материалы для геологии Кавказа“, сер. 1, кн. 1, Тфл. 1887, стр. 31—32.

რად ამოუყვანია, ლოდებით გადაუხურავს, და გამოსულა რაღაც გვირაბ-თავშესაფარი“¹.

2. ე.-წ. „ყვითელი მთის“ ფერდობზე.

ე.-წ. „ყვითელი მთის“ (Желтая гора-ს) იმ ფერდობზე, რომელიც ალგეთის ხეობისაკენაა მიქცეული, ე.-წ. „მარიაშვილის“^{1/2}—1 კილომეტრის დაშორებით, აგრეთვე კარკნალია, შედარებით გონხარის Медвежья балка-სთან პატარა ზომისა, სადაც აგრეთვე მოჩანს ნაპრაღ-გვირაბები, ხოლო ადგილ-ადგილ ქვები ისეა გადმოლაგებული, რომ მღვიმე-გამოქვაბულების ყაიდის კამერები გამოსულა. იგიც „პირველყოფილი“ ადამიანის, სადგომად გამოიყურება: თუმცა აქ ადამიანის ხელის ნამუშევარი გარკვევით ემჩნევა, მაგრამ არა იმზომ, როგორც Медвежья балка-ში.

3. ბეშთაშენის „დაშლჯ“-ი.

„ბეშთაშენ“—ახალი სახელწოდებაა იმ სოფლისა, რომელსაც წინად „ბეშქენაშენ“ ეწოდებოდა. თვით ამ სახელწოდებას განმარტავენ როგორც თურქულს, ვითომდა ხუთი (ბეშ) ქვისაგან აგებულ ობიექტს ნიშნავდეს. „Название Бешташен означает по татарски «пять камней», — სწერს ა. ნ. გრენი,—და განაგრძობს: „Жители говорили мне, что при переселении их туда они нашли в этой местности пять камней и потому и назвали так селение. Очевидно, тут был какой-нибудь менгир, или вообще мегалитический памятник“².

ასეთი განცხადება თუ ფილოლოგიური ნაწილის მხრით კრიტიკას ვერ უძლებს, მეგალითზე მითითების მხრით სიმართლესთან მაინც ახლოს დგას, რამდენადაც ს. ბეშთაშენის მახლობლად, 1 კილომეტრის მანძილზე, ხევში მოიპოვება საკმაოდ დიდი მეგალითური სადგომი, რომელიც უმეტესად შემდგარია კარკნალისებრი ნაპრაღ-გვირაბებისაგან, ნაწილობრივ კი ხელოვნურ ნაგებობათაგან, დოლმენებისა და ბლინდაჟების ყაიდისა გალავნებითურთ.

4. ს. აბულის კარკნალი.

ეს კარკნალი მდებარეობს ს. აბულის ბოლოში, ახალქალაქისაკენ მიმავალი გზის მარცხნივ, ეკლესიის მახლობლად, მცირე აბულის კალთაზე. ამ კარკნალში შიგა-და-შიგ ნაპრაღ-გვირაბებია, აგრეთვე

¹ კ. თათარიშვილი, გონხარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა, — „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, III, 1926, გვ. 105—106.

² А. Н. Грени, Отчет по археологической поездке в Цицикаро, — „Известия Кавк. Отд. Моск. Арх. О-ва“, вып. II, Тфл. 1907, стр. 43.

ბლინდაეები. ამ სადგომს ი. როსტომაშვილთა ასე აგვიწერს: „Здесь... на краю села—замечательная морена (каркали грузин), т. е. масса беспорядочно друг на друга наваленных камней, происхождение которых приписывается ледникам и глетчерам“. მაგრამ ი. როსტომაშვილს საეჭვოდ მიაჩნია კარკნალის წარმოშობა საყინულესა და გლეტჩერისაგან და იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ აქ მიწისძვრის გამო ჩამონგრეულ კლდეებთანა გვაქვს საქმეო, და ამიტომაც ამ კარკნალს სრულიად სამართლიანად აკუთვნებს იმ ობიექტთა რიცხვს, რომლებიც წარმოიშვენიან от обвалов и разрушения скал во время землетрясений¹.

ხოლო ი. როსტომაშვილს ვერ შეუმჩნევია ანდა დავიწყებია იმის აღნიშვნა, რომ ს. აბულის კარკნალში, დასახელებულ ნაპრალ-გვირაბთა გვერდით, ბლინდაეებიც მოიპოვება, ე. ი. ხელოვნურად აგებული მოგრძო გასაჯალ-„კატაკომბები“, რომლებიც მიწისძვრის გამო ზევიდან ჩამონგრეულ კლდეთა ნამსხვრევების ქვეშ მოქცეულა.

გვრჩება მხოლოდ ის, რომ აღნიშნოთ: სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, თითქოს IV საუკუნას რომაელი გეოგრაფი კლავდიუსის მიერ Tabula Peutingeriana-ში ნაჩვენები Apulum იგივე „აბული“ უნდა იყოს².

გარდა აღნიშნული ადგილებისა, კარკნალები მოიპოვება აგრეთვე ბედენის „ლოდოვან“-ს, სამხრეთ-ოსეთის „ზილდე-მასიკ“-ს და სხვაგან, მაგრამ იქ ადამიანის ნამუშევარი არ ჩანს, იმდენად არ დაშორებიან ისინი ბუნებრივ მდგომარეობას.

II

ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევი

როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ ციკლოპური აღნაგობის ნაციხარ-ნაქალაქევიზე, უნდა გავითვალისწინოთ ის დებულება მათი დათარიღებისათვის, რომელიც ჩვენ ჯერ კიდევ 1925 წელს წამოვაცენეთ და რომელიც თითქმის სავსებით ძალაში რჩება.

ჩვენ ვამბობდით:

„Вопрос [о датировке циклопических сооружений]... находится в тесной связи с проблемой датировки всех во-

¹ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, — „Сборник мат. для опис. местн. и племен Кавказа“, в. XXV, 1898, отд. I, стр. 29.

² K. Müller, Itineraria Romana. Stuttgart, 1916, S.S. 653—654; შტრ. Я. Манандян, О торговле и городах Армении, Эривань 1930, стр. 121—122; ჯაკირ შანსიჯიანი, ჰინ ჯაკაითანის ციკლოპური ნაქალაქევი, შხრხისან 1936, ხვ 129—131.

обще древнейших каменных сооружений т. н. „циклопической“ системы, как-то городищ, замков, дольменов, менгиров, кромлехов и пр... Указание начальной части Грузинских Летописей о том, что грузины впервые научились искусству строить „из камня на извести“ только лишь с IV в. до Р. Х., а до того не были знакомы с подобной техникой, конечно, не может иметь решающее значение при обсуждении вопроса о датировке наличных в Грузии „циклопических“ сооружений, ибо оно способно только установить *terminus post quem* по усвоения грузинами новых приемов в области строительного искусства и то только с условной датировкой. С другой стороны, не смешно ли говорить о наличии и живучести на Кавказе, как на юге—в бассейне Аракса, так и в центре—в бассейне Куры, „примитивных“ способов и навыков по строительному искусству как раз в то время, когда этот Кавказ, как установлено ныне по клинообразным надписям, находился под эгидой или в сфере политического и экономического влияния государства халдов, в центре которого государства крепостные сооружения, судя по дошедшим до нас постройкам той эпохи, возводились с применением самых усовершенствованных способов строительной техники, именно при помощи железных орудий, а сами Ванские / цари, повелители халдов, с чувством собственного достоинства и, конечно, не без тона хвастовства, указывают на возведение ими тех или иных построек из 1432 [тесаных] камней (надпись Эримена, сына Русы) или даже 10.000 таковых-же камней (надпись Аргиштия, сына Менуи).

„Признание встречаемых на Кавказе, вообще, и в бассейне Куры и в Кавказских горах, в частности, между прочим и в Осии, „циклопических“ сооружений урартскими или халдскими встречает основательное возражение, конечно, не потому, что, дескать, продвижение этих урартцев или халдов севернее Чалдырского и Севанского озер вплоть до большого Кавказа и далее пока еще не удостоверено эпиграфическими данными (клинообразными надписями), а только потому, что такие постройки налицо не только в Азии, в частности на Кавказе, но и в Европе, если не на всей поверхности земли, где только соответствующие природные факторы, т. е. материя в сочетании с условиями времени и пространства, благоприятствовали возникновению подобного „примитивного“ строительства, другими словами

говоря, во-первых, там, где ни о каком урартском или халдском влиянии и речи быть не может, и, во-вторых, тогда, когда этих последних [т. е. халдов], как экономически и политически сильной единицы, пожалуй, еще не было на сцене истории. И когда акад. Н. Я. Марр, отмечая „новые горизонты в вопросе о культурном движении халдов в кавказские страны“, указывает, как „за северными склонами Кавказских гор, на юге России, всплывают памятники, вызывающие не без основания научно мотивированные суждения о халдском влиянии“, и при этом предвещает, что „осторожность должна быть проявлена в отношении преждевременного усечения линии продвижения халдских завоеваний и халдской культуры в Кавказские горы“, то с таким указанием еще можно бы мириться, раз одновременно с этим им, Марром, вовсе не затрагивается вопрос о принадлежности к той или иной культуре т. н. „циклопических“ сооружений на Кавказе... Во всяком случае, одно уже то обстоятельство, что „циклопические“ сооружения на Кавказе, в частности встречающиеся на Цалке и... в Осии, будучи по своим формам и размерам различных типов, по своей же технике и приемам построения принадлежат все-таки к одной и той-же системе, приводит нас к тому положению, что они, за очень редкими исключениями, в которых налицо наслоения позднейших эпох, относятся в общем к одной и той-же эпохе истории человеческого общества, хотя и различаются между собою по периодам. Это — эпоха, когда не заметно решительно никаких следов применения человеком в строительстве какого бы то ни было металла (железа, бронзы). А в зависимости от этого намечается положение, согласно которому оформление строительства на так сказать „циклопический“ лад на Кавказе, вообще... должно быть приурочено к эпохе не только ближайших веков до IV-го до Р. Х., каковой век отмечен „краеугольным“ в Грузинских Летописях, но даже к славному периоду строительства халдов и Ванских царей в IX—VII в.в. до Р. Х.

... Приписывать изобретение техники строительства на „циклопический“ лад одному определенному народу или одной определенной расе... нет никакой необходимости, если мы станем на ту точку зрения, что подобная техника могла быть постигнута одновременно [и одновременно, независимо друг от друга] различными народами,

прошедшими определенными этапами „первобытного“ существования и достигшими одной и той же ступени развития в соответствии, конечно, с однородными или тождествен-

Бул. 2.

ными географическими и хозяйственно-бытовыми условиями; тем более, что „мысль об искании до-исторической колыбели какого-либо народа в одном определенном месте отмечается как пережиток библейского мировоззрения“.

„Что-же касается вопроса о том, каким загадочным образом „первобытные люди, стоя на самой низкой ступени умственного развития, не обладая почти никакими усовершенствованными приспособлениями“, ухитрились воздвигать „такие величавые и могучие, сохранившиеся тысячелетиями, сооружения“, пользуясь „гигантскими, тысячепудовыми камнями“, другими словами говоря, „вопроса о технике постройки“, то таковой разрешается в пользу примитивного рычага, который, как полагают, уже был известен человеку палеолита и неолита...“

„Как бы то ни было, загадочное происхождение всякого рода „циклопических“ сооружений и величавый, прямо-таки потрясающий вид их породил впоследствии вокруг них массу легенд и сказаний, в которых они, эти сооружения, стали считаться делом рук не человеческих, а а разного рода „богатырей“ (богатырские хаты), „великанов“ (башни великанов), „дивов“ (сооружения дивов) и пр. и

потому стали относиться к ним с суеверным страхом и поклонением...“.

„Нужно ли оговаривать, что и древнейшие обитатели Кавказа,... кто бы они ни были, не могли составлять и не составляли в этом отношении исключения среди всего человечества и, рано или поздно, должны были строить об-леченные в поэтический покров „сказания“ о так называемых „вишап“-ах (арм.) или „гвешап“-ах (груз.), „khadj“-ах (арм., груз.), „дэв“-ах (арм., груз.), „hckай“-ах (арм.), „гмир“-ах или „гумир“-ах (груз., ос.), „уойгута“-ах (ос.) и пр.¹

აქ სპჳიროა მხოლოდ ის დაემატოს, რომ ციკლოპური ნაგებობანი თუ ერთის მხრივ არსებითად განსხვავდებიან ქალღორი (ურარტიელების) მიერ ნაშენ ციხეებისაგან (იხ. ვანის ციხის კედელი სურ. 2), მეორეს მხრივ, ისინი გარკვეულად განსხვავდებიან ისეთ შენობათაგან, როგორც არიან, მაგ., გარნიისის ტაძარი (I ს. ჩ. წ. 2), ანდა არქეოპოლის-ნოქალაქევი და საერთოდ ბიზანტიური ეპოქის ნაგებობანი დასავლეთ საქართველოში (V—VI)³.

ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევეები რომ, საერთოდ, წინ უსწრებენ ქალღების (ურარტიელების) შემოსევასა და ბატონობას ამიერკავკასიაში, სახელდობრ სომხეთში, ასეთ აზრს გამოსთქვამს აკად. ი. ი. მეშჩანინოვიც, რომელიც ამ შენობებს აკუთვნებს გვაროვნული და გვაროვნულ-ტომობრივი საზოგადოების რღვევის ხანას⁴: „Циклопические „крепости“,—ამბობს იგი,—возникли в связи с появившимся рабовладельчеством, но, конечно, не они его создали; наоборот, „крепости“ созданы уже наличным рабским трудом; следовательно, возникновение сооружений данного рода относится уже к периоду разложения родового строя“.

ესევე ითქმის ამიერკავკასიის „ციკლოპურ“ ნაგებობათა მსგავსება განსხვავებაზე ე.-წ. „კრეტა-მიკენის“ კულტურის ობიექტებთან, თუნდაც შათ შორის ყველაზე უკეთესად დაცულ ტირინთის ციხე-დარბაზებთან, სადაც მაინცა-და-მაინც თლილი ან ოდნავად დამუშავებული ქვია გამოყენებული (იხ. სურ. 3), და არა გაუთლელი კლდე-ლოდები, როგორც ჩვენებურ „მეგალითებში“.

¹ Л. Меликсет-Беков. К археологии и этнологии Туадьской Осии, стр. 266—271.

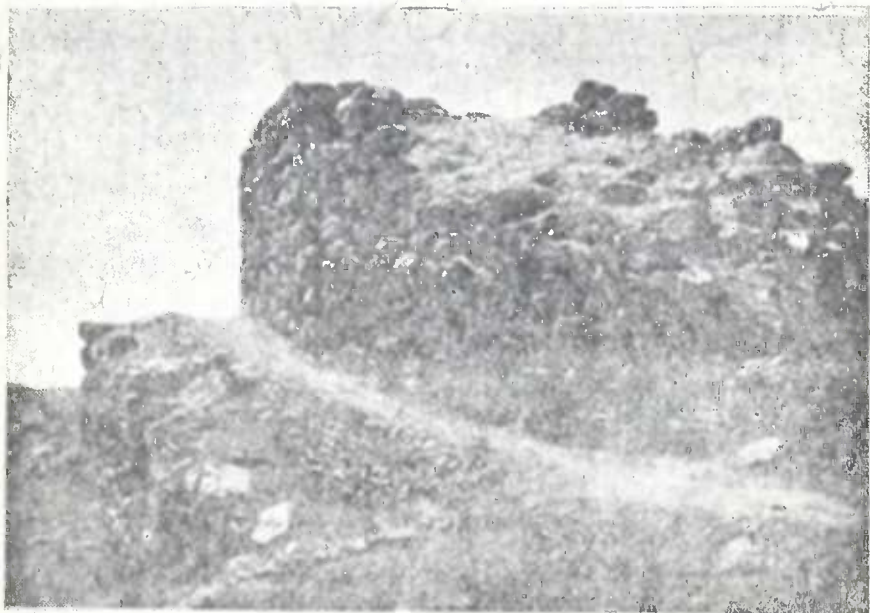
² „Из истории до-капиталистических формаций“, Лнгр. 1935, стр. 635—654, и рисунки там-же.

³ ს. ყაუხჩიშვილი, Georgica, III, 1936, tab. I—XIV.

⁴ И. Мецанинов, Циклопические сооружения Закавказья, стр. 99.

მეგალითურ ნაგებობათა დათარიღების საკითხს გაკვრით შეეხო აგრეთვე პროფ. გ. ჩუბინაშვილი, რომელმაც ჩვენს დაკვირვებებზე დაყრდნობით გამოსთქვა შემდეგი:

„განსაკუთრებით უნდა აღნიშნოთ, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოაჩინეს თვით უძველესი ტიპის მეგალითური შენობები,

სურ. 3.

ბები, რომელთა გამოკვლევას შეუდგა უკანასკნელ წლებში პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. იგი აღნიშნავს, რომ ასეთი შენობები არსებობენ ქართველთა ტეროტორიის სხვადასხვა რაიონში; აღნიშნავს აგრეთვე იმასაც, რომ შეიძლება მათი აგების დროისათვის დიდი დიაპაზონი იქმნას დადგენილი, მათი აგების დროს სრულიად არაა მოხმარებული ლითონის (რკინის, ბრინჯაოს) იარაღები; ე. ი. მათი აშენების ქრონოლოგიურ საზღვრად იგი სთვლის ვანის სამეფოს ხანას, ე. ი. IX საუკუნეს ჩვენი წელთაღრიცხვის წინათ. შემდეგ იგი აღნიშნავს, რომ ეს აღმოჩენა საინტერესოა არა თუ მარტო „საქართველოს პრაისტორიულ და პროტოისტორიულ ხანათა შესწავლისათვის“, არამედ ეგრეთწოდებულ „ციკლოპურ სისტემის ყველა უძველეს შენობათა აგების დათარიღების“ საერთო პრობლემისათვისაც, ვინაიდან ეს მასალა სრულიად ახალ ჯგუფს უმატებს წინათ ცნობილ განცალკევებულ ჯგუფებს და შესაძლებელი ხდება ყველა ამ ჯგუფის ერთმანეთთან დაკავშირება“¹.

¹ გ. ჩუბინაშვილი, რამდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, ტფ. 1920, გვ. 7 = მისივე, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტომი I, ტფ. 1936, გვ. 5.

ა. ალგეთის ხეობა

1. გოხნარის Медвежья балка.

ეს არის ერთ-ერთი იმ უზარმაზარ ნაციხარ-ნაქალაქევთაგან ციკლოპური აღნაგობისა, რომლებიც დღემდე აღმოჩენილია საქართველოში (გოხნარი, ავრანლუ, სანთა, ზილდე-მასიკ). იგი მდებარეობს მანგლისის პირდაპირ, ალგეთის გაღმა, გზატკეცილით 18 კილომეტრისა და მოკლე გზით (მარიამჯვარით ან საკრისით) 10 კილომეტრის მანძილზე ამავე მანგლისიდან, ხოლო 1 კილომეტრის მანძილზე გოხნარიდან, ე.-წ. ყვითელი მთის (Желтая гора) ფერდობსა და პატარა წყალს შორის, ბორცვზე, რომელიც მხოლოდ ჩრდილოეთ-დასავლეთის მხრიდანაა მისადგომი.

მეგალითური კულტურის ეს სადგომი შესდგება ძირითადად საკმაოდ დიდი კარკნალისაგან, რომელსაც $\frac{1}{4}$ კვ. კილომ. არე უკავია და რომლის ცენტრში ყველა მხრიდან გარკვეულად მოჩანს უზარმაზარი სვეტისებრი მონოლითი (ტაბ. I). სადგომი შესდგება 3 ძირითადი ნაწილისაგან, რომელთაგან ერთი ცენტრიდან აღმოსავლეთით ქვათა გროვას (ქუა-ყრილს) წარმოადგენს ნაპრალ-გვირაბებით; მეორე, ამავე ცენტრიდან დასავლეთით, —საკუთრივ ნაქალაქევს; და მესამე, ამ ნაქალაქევისაგან დასავლეთით, —არასწორ ოთხკუთხედის გეგმაზე აგებულ ნაციხარს. განსაკუთრებით გრანდიოზულია ნაციხარის აღმოსავლეთი ზღუდე, სხვათა შორის, იმის გამო, რომ მის ამოსაშენებლად გამოყენებულია ბუნებრივი კლდეები, რომელთაგან ერთი, სწორედ შუაში მდებარე, ორ წახნაგოგან (საფუძველში სამკუთხოვან) კონტრფორსს ემსგავსება (ტაბ. II). საინტერესოა აგრეთვე ნაციხარის სამხრეთი ზღუდე ცილინდრული კოშკებითურთ, რომლებიც ამფითეატრად ეშვებიან სამხრეთ მხარეს წყლისკენ. ხოლო სადგომის სამსავე ნაწილში მიმობნეულია ბლინდაეები (ოთხიოდე), დოლმენები (ხუთიოდე), ნაპრალ-გვირაბები (უამრავი), სვეტისებური მონოლითები ვერტიკალურ მდგომარეობაში (ტაბ. III), აგრეთვე „ერატიპა“-ს ნაშთი.

ნაციხარ-ნაქალაქევს პატარა წყალი უელის დასავლეთ-სამხრეთით. იგი მიუდგომელია ყველა მხრიდან, გარდა ჩრდილოეთ-დასავლეთისა, საიდანაც, როგორც ეტყობა, გზა ყოფილა გაყვანილი წყლისაკენ და მარიამჯვარისაკენ ე.-წ. ყვითელ მთაზე. ამიტომაც სრულიად გასაგებია, რომ ამირანის თქმულებაში, სადაც საუბარი ალგეთის (ვარიანტი: ასურისის) მთის კოშკზეა, რომელიც, ჩვენის აზრით, სწორედ ეს ნაციხარ-ნაქალაქევი უნდა იყოს, მამ რატომანა სასხვათაშორისოდ ნათქვამი:

უცხო მთაში კოშკი ჰნახეს
ანაგები ბროლის ქვისი,
ძმებმა გარშემოუარეს,
ვერა ჰპოვეს კარი მისი¹.

ვარიანტი:

იქ რომ ერთი კოშკი იყო,
ანაგები სალი კლდისა,
სამი დღე-ღამე უარეთ,
ვერ უპოვეთ კარი მისა².

ანდა:

უცხოს მთაზე კოშკი ნახეს
ანაგები ბროლის ქვისი;
გაუარეს გარეგურგვლათ,
ვერ იპოვეს კარი მისი³.

როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, მთელ მეგალითურ სადგომს უკავია დაახლოებით $\frac{1}{4}$ კვ. კილომეტრი არე. ხოლო ნაციხარს შემდეგი ფართობი უჭირავს: სიგრძე ჩრდილოეთ კედლისა შიგნით 17 მეტრი, სამხრეთ კედლისა შიგნითვე 32 მეტრი, სიგრძით საშუალოდ (შიგნით) 45 მეტრი. კედლის სიგანე საშუალოდ 3 მეტრია.

აქ დართულ ტაბულებში მოცემულია მეგალითური სადგომის გეგმები: მთელი ტერიტორიის (ტაბ. IV) და ნაციხარის (ტაბ. V).

ერთში ნაჩვენებია შემდეგი ობიექტები: I. ნაციხარი; II. ნაქალაქევი; და III. კარკალი. არაბული ციფრებით აღნიშნულია ცალკეული ობიექტები, მაგალითად:

- 1 სვეტიცებური მონოლითი პირველი (მთავარი).
2. " " მეორე.
3. კონტრფორსული კლდე.
4. ბლინდაჟი პირველი.
5. " მეორე.
6. " მესამე (ნაშთი).
7. " მეოთხე (იგივე).
8. დოლმენი პირველი.
9. " მეორე.

¹ ამირანის ლექსი, პ. მირიანაშვილის გამოცემა, ტფ. 1913, გვ. 19; შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი, გვ. 79; მისივე, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 220.

² ამირან-დარეჯანიანი მოსე ხონელისა, გამ. ზ. ჭიჭინაძისა, ტფ. 1896, გვ. 305; შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 220.

³ ამირან-დარეჯანიანი, 315—316; შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, იქვე,

10. დოღმენი მესამე.
11. „ მეთხე.
12. „ მეხუთე.
13. ცილინდრული კოშკები.
14. ნაპრაღ-გვირაბი (გასავალი).

2. ბედენის „ლოღოვანი“.

ბედენის მთის კალთაზე, ლაკვის-ხევის გაღმა, ხშირ ტყეში მდებარე ე.-წ. „ლოღოვანი“ ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია იმ საწყაროსი, რომელსაც ჩვენ ვაკუთვნებთ აგრეთვე გოხნარის Медвежья балка-ს, მარიაძეგარისა და „ყვითელი მთის“ ფერდობის სადგომს.

ეს სადგომი, ტობოგრაფიული მდგომარეობით შეპირობებული, რამდენიმე (ოთხიოდე) საფეხურისაგან შესდგება, რომელთაგან თითოეული ცილინდრული აღნაგობის შენობათა ლაბირინტს წარმოადგენს შიგნითი გასავალ-გაშოსავალით. ლაბირინტების გარედან აქა-იქ დოღმენებიც შოიპოვება საკმაო რიცხვით. ექვს გარეშეა, რომ შენობები ძელით იქნებოდა გადმოხურული, ხოლო ზევიდან ლოდებით.

საფეხურებს შორის უკეთესად არის შენახული და დაცული პირველი (ქვედა).

აქ წარმოდგენილია მისი გეგმა, ნახაზული თანახმად გ. შავგულიძის მიერ ჯერ კიდევ 1925 წლის 18.VII შესრულებული ესკიზისა (ტაბ. XVIII B), რომელიც მან თავაზიანად მოგვაწოდა ჩვენ. მანვე მოგვაწოდა მეგალითური სადგომის აღწერა, რაც ჩვენ მიზანშეწონილად მიგვაჩნია აქვე სიტყვა-სიტყვით მოვიყვანოთ:

„ლოღოვანი.“

„1. ჩრდილოეთ-დასავლეთით ადგილმდებარეობა წარმოადგენს უქვო მიდამოს.

„2. დასავლეთით ლოდებია: ოთახები მოთავსებულია №№ 1—6, 10—12, სულ 9 ოთახი=1 ბინა; №№ 7 და 8—მეორე ბინა; № 9—მესამე ბინა; № 13, 14—მეთხე ბინა; №№ 15—18—მეხუთე ბინა; №№ 19—22—მეექვსე ბინა.

„3. ამ შენობის სამხრეთით კიდევ არის 4 ოთახი გვირაბიანი; სამხრეთით ამ 4 ოთახს მიბმული აქვს ათამდე ოთახები, რომლებიც სამხრეთ-დასავლეთით მთლიანათ შენახულია შესავლით სამხრეთიდან.

„4. კედლების სიმაღლე 2—4 არშინამდე.

„5. ნახაზში შავი სივრცეები აჩვენებენ კედლების სისქეს ოთახებს შუა.

„6. ნახაზი შენობები მდებარეობს მანგლისიდან სამხრეთით წალკის გზა-ტყეცილზე მდებარე გოხნარის პირველი დუქნის სამხრე-

თით 2 ვერსის მანძილზე ტყეში, მთის ჩრდილო კალთის ღრმაღელეში, სადაც წიფლის დიდი ხეებია.

„7. შიგ თთახებში ამოსულა ზოგიერთში ხეები და ბალახები.
„გრ. შავგულიძე. 18. VII.25 წ. ლოდოვანი“.

3. ჩხიკეთის სამება.

აღბულალის მახლობლად, ს. ჩხიკეთის თავზე, სადაც სამების წმ. გიორგის ცნობილი ეკლესიაა, მდებარეობს ციკლოპური ნაციხარი, რომელსაც XVIII საუკუნეში ვახუშტი, როგორც ზევით უკვე ვნახეთ, „გმირთ-ნაკვეთ“-ს, ხოლო ბარათაანთ გუჯარი „გმირთ-კვეთილ“-ს უწოდებს.

ეს ნაციხარი 1905 წელს ინახულა ე. თაყაიშვილმა, დაიგი მას ასე აღწერს:

„Вершина Самебы представляет продолговатую площадку, окаймленную с двух доступных сторон, с юга и востока, оградюю, сложенную из больших каменных глыб без всякого цемента... Камни ее не принесены извне, а добыты на самой вершине Самебы. Она, как видно, была скалиста, и расчистив вершину, собранные камни нагромодили с двух сторон, так как две другие стороны по своей крутизне не нуждались в защите. Правда, чтобы сдвинуть с места такие камни, нужна была большая сила, но это гораздо легче, чем поднять их на такую высоту“¹.

ამ აღწერას უნდა დაემატოს მხოლოდ ის, რომ ამჟამად „გმირთ-ნაკვეთ“ = „გმირთ-კვეთილ“-ში ერთად ერთი ზღუდეა ოდნავად დაცული, რომელიც დაშლის გზას ადგია. საქირთა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ თვით სამების მთა ვულკანური წარმოშობისაა².

ბ. მდ. ქციის აუზი

4. სამშვილდე.

აღბულალის მიდამოებში, ალგეთის დაშორებით და უფრო ქციის მახლობლად, რამდენსამე პუნქტში ჩვენამდე მოუღწევია ცალკეულ მეგალითურ ძეგლს, როგორც არის, მაგალითად: ე.-წ. Пьяный курган-ი და მისგან შორიახლოს, გზის პირად ოდესღაც აღმართული, ხოლო აწ წაქცეული მენჰირი; ასეთივე მენჰირი აღბულალიდან სამ-

¹ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, Тфл. 1905, стр. 14—15 (ჩვენს სტატიაში „ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში“, გვ. 222, შეცდომით ნაჩვენებია: вып. IV, 1913).

² ლ. მეღიქსეთეგი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 222.

შვილდისავენ მიმავალი გზის მარცხნივ პლატოზე; მენჰირი ჯვარიან-
ქვად გადაქცეული, სამშვილდის ნაქალაქევის ტერიტორიაზე (სომეხ-

სურ. 4.

თა ეკლესიაში); ჩვენს მიერ ასე წოდებული „ტეტრალითი“ იმავე
სამშვილდეში; და სხვ.

ყველა ეს იმის მაჩვენებელია, რომ აქ, აღბუღალის მიდამოებში და კერძოდ სამშვილდის ტერიტორიაზე, მაშასადამე ქციის აუზში, მეგალითური კულტურის მსხვილი სადგომი ყოფილა, რომელსაც ძირითადად ციხე-ქალაქის სახით, სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოუღწევია.

5. ტაშბაშ.

„ტაშბაშ“ ო „დაშბაშ“, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, თურქული სიტყვაა, რაც ქვა-თავა, ქვის-თავი, თავის ქვა¹ს აღნიშნავს. ასე ეწოდება სომეხთა სოფელს ზემო-წალკაზე, სადაც აწ ტაშბაშქესი აშენდა, ბარმაქსიზ-წალკის მახლობლად (4 კილომეტრზე); სწორედ იმ კლდოვან ნახევარკუნძულზე, სადაც მდ. ქცია ღრმა ხრამში ვარდება. მისი ძველი სახელწოდება „ახალქალაქი“ ყოფილა, სწორედ ისე, როგორც ბარმაქსიზ-წალკისა „ეძანი“. აქყოფილა ოდესღაც საბარათიანოს მმართველთა და სპასალართა საჯდომი. აქ საინტერესოა ჯვარის რიგის ეკლესია რატ ერისთავთ-ერისთავის საუცხოო ასომთავრული წარწერით, ხოლო ეკლესიის წინ ემჩნევა ციკლოპური ზღუდის ნაშთი: როგორც ეტყობა, ციკლოპურ ციხეს მხოლოდ ეს ერთი ზღუდე ახლდა დასავლეთით (ტაბ. XIX), რამდენადაც სწორედ ამ მხრიდან იყო იგი მისადგომი, დანარჩენი მხრიდან კი მას უვლიდა ღრმა ხრამი დაქანებული კლდეებით².

აღნიშნული ზღუდის ანალოგია იხ. სომხეთში, სახელდობრ ჰორომის სადგომში (სურ. 4).

6. ნარდევანის „ყალა“.

ციკლოპური ნაციხარი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ყალა“-ს უწოდებს, რაც ციხეს აღნიშნავს, მდებარეობს სოფლის ზემო ნაწილში, სამხრეთისაკენ, ფარავნის ტბისკენ მიმავალი გზის პირას. ამ ნაციხარის აღწერას ე. თაყაიშვილი იძლევა შემდეგი სიტყვებით: „Над селением (Нардеван) обширная крепость, построенная из больших рваных камней без цемента. Это — настоящая циклопическая постройка. В ней могут укрыться все жители селения. Камни крепости из черного вулканического туфа“².

ნაციხარის ნაგებობა კვადრატული გეგმისაა, თითო კედლის სიგრძე 15 მეტრი, სისქე 2,5—3 მ. (ტაბ. XIV), ხოლო კედლის

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 222—223. მისივე, ტაშბაშ, — „ხრამქესის დამკვეთი“, 1935 წ. 6 X, № 35, ზღუდის ფოტოსურათით.

² Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, в. IV, Тфл. 1913, стр. 36—37.

მაქსიმალური სიმაღლე სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში (მიწიდან) 4,5 — 5 მეტრს აღწევს¹.

7. ბეშთაშენის „დაშლახ“-ი.

„დაშლახ“ || „ტაშლახ“, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, თურქული სიტყვაა, რაიც ლოდოვან¹ს აღნიშნავს. ასე ეწოდება იმ საკმაოდ დიდ მეგალითურ სადგომს ს. ბეშთაშენის მახლობლად, 1 კილომეტრის მანძილზე, ხევში, რომელიც, კარკნალისებურ ნაპრაღ-გვირაბებს გარდა, დოლმენ-ბლინდაჟისებურ ნაგებობათაგანაც შესდგება. ეს ნაგებობანი ადგილ-ადგილ ზღუდე-გალაენებითაც არიან შემორტყმული. უთუოდ, ერთ-ერთ პრიმიტიულ სადგომთაგანია ციკლოპურ ნაგებობათა შორის.

თურქული სახელწოდება, რომელიც ქართული „ლოდოვანი“-ს სიტყვა-სიტყვითი თარგმანია, იმის მაჩვენებელია, რომ იგი ამ ადგილის ძველი მოსახლეობისაგან მომდინარეობს, იმის ანალოგიით, როგორც ესევე სახელწოდება დღემდე შენახულია ბედენის კალთაზე ღრმა-ღელეში მდებარე სადგომისათვის.

იმავე ხეობაში, სადაც „დაშლახ“-ი მდებარეობს, აუარებელი გამოქვაბულებია, შესაძლებელია, პალეოლითის ადამიანის სადგომები.

8. ჩოლაყის „აჰ-კონსტანტინ“-ი.

ს. ჩოლაყის ახლოს მდებარე მთაზე ცნობილია ე.-წ. „აჰ-კონსტანტინ“-ი, ე.-ი. წმიდა კონსტანტინე. ასე ეწოდება ეკლესიას, რომელიც აგებულია მეგალითების სამყაროში: ჯერ ერთი, თვით ეკლესია თვისი ეგუტერიითურთ აშენებულია იმ ადგილზე, სადაც მენჭირ-ვეშაპოიდი იდგა ცის ქვეშ, ხოლო ეკლესიაში მოქცეული ქვა ჯვარიან-ქვად იქნა გადამუშავებული; შემდეგ, ეს მენჭირი შემორტყმული ყოფილა კრომლეხით, რომლის ნაშთი ეკლესიის ჩრდილოეთ-დასავლეთ მხარეშიღაა და ოდნავად იმჩნევა (ტაბ. XVII); ამას გარდა, აქ დაცულია ციკლოპური ნაგებობის გალავანი (ტაბ. XV—XVI, XVIIIa), რომელიც, რასაკვირველია, პიროვანდელი სახისა არ არის, არამედ ძირითადად გადაკეთებულია. ხოლო გალავნის ერთ-ერთ ქვას „ერატია“-ს ფუნქცია აქვს მიკუთვნებული (ტაბ. XVI).

9. ხანთას „ქოროღლი“.

ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევი, რომელსაც ადგილობრივთა მოსახლეობა „ქოროღლი“-ს უწოდებს, მდებარეობს სოფლის ზემოდ, ჩრდილოეთით, მთის წვერზე და შუა სიმაღლეზე, დავაკებულ ფარ-

¹ შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 223.

თობზე (პლატოზე). მთის წვერზე ნაქალაქევის გვერდით ნასოფლარის კვალი ჩანს, რომლის ბოლოში პატარა ნიშია. ამ ნიშის მახლობლად აღმართული იყო „ერატიპა“, რომელიც ამ რამოდენიმე წლის წინად გადააგორეს მთის უკანა მხარეს, ტბისკენ, სადაც ახლა გდია. ნაციხარი კი რამდენიმე ზღუდიდან შესდგება, თვითეული რამდენიმე მეტრის სისქედ.

ქვედა ნაციხარი მთის დავაკებულ ფერდობზე მდებარეობს ისე, რომ ყველა მხრიდან კლდეები არტყია, გარდა უკანა მხრისა, საიდანაც შეიძლება მასზე ასვლა. ხოლო ფართობი, რომელიც ნაციხარს უკავია, ერთდღაიმავე დონისა როდია: დასავლეთისკენ იგი უფრო მაღალია, ხოლო აღმოსავლეთისკენ დაქანებული. ნაციხარი ოთხკუთხედის გეგმისაა 3 ცილინდრული კოშკითურთ ჩრდილოეთის (უკანა) მხრიდან, რომლებიც ერთსადაიმავე ზომისა არ არიან (ტაბ. X). ზღუდეთაგან მეტნაკლებად დამაკმაყოფილებლად დაცულია ჩრდილოეთისა და დასავლეთისა (ტაბ. XI), ხოლო აღმოსავლეთისა და სამხრეთისა მთლად განადგურებულია. ოთხკუთხედის (ტაბ. XIIa) ზომა შიგნით შემდეგია: სიგრძე 30 მეტრი, სიგანე 14 მეტრი; კედლის სისქე 2,5—3 მეტრი. ცილინდრული კოშკების დიამეტრი 9 მეტრი, შიგნითი 2,7 მეტრი.

„ქოროლი“-ს შესახებ გადმოგვცემენ შაბლონურ თქმულებას, ვითომც იგი „ყაჩალ-ქოროლი“-ს აშენებული იყოს, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, შეცდომაა, რამდენადაც მე-XVI—XVIII ს. ს. ფანტასტიური ქოროლი უხსოვარი დროის მეგალითური ციხის აღმშენებელი ვერ იქნებოდა. ესევე ითქმის ყველა დანარჩენ „ქოროლი“-ს ციხეებზე, რომლებიც მეგალითური სისტემისა არიან.

10. გიუმბათის „ყალა“.

ციკლოპური ნაციხარი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ყალა“-ს უწოდებს, რაც ციხე'ს აღნიშნავს, მდებარეობს სოფლის ზემოდ, ჩრდილოეთით, მთის წვერზე. ამ ნაციხარის აღწერას ეთაყაიშვილი, — რომელიც შიგ, როგორც ეტყობა, არ ყოფილა, — იძლევა შემდეგი სიტყვებით: „На горе видны развалины крепости из рваных камней без цемента“¹.

ნაციხარის ნაგებობა ოთხკუთხედი გეგმისაა (ტაბ. XII B), ორწახნაგოვანი კონტრაფორსებით სამხრეთით (საფასადო) და ჩრდილოეთით (უკან), რომელთაგან ერთი შუაშია, დანარჩენი ორი კი წვერებში (ტაბ. XIII); ხოლო შესავალი კარი სამხრეთ კედელშია აღმოსავლეთის კონტრაფორსთან ახლოს. ოთხკუთხედის ზომა შიგნით შემდეგია: სიგრძე 17 მეტრი, სიგანე 8 მეტრი, კედლის სისქე 3 მეტრი². ჩრდილოეთით ნაციხარს მიშენებული აქვს ფარები.

¹ Е. Такайшвили, op. cit., IV, 50.

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი, op. cit., 223.

თვით სოფელში ყურადღებას იქცევს ეკლესიის გალავანი, რომელშიც დატანებულია: შესავალ კარების მარჯვნივ—„ვეშაპი“, და ცოტა მოშორებით „ქვაკაცა“ (ახალი დროის).

11. ოზნი=ჰუნია.

ს. ოზნის ან, როგორც ადგილობრივ სომხები მას უწოდებენ, ჰუნიას თავზე, მთის წვერზე, მდებარეობს ციკლოპური ნაციხარი, რომელიც თითქმის სავსებით განადგურებულია: ოდნავადლა მოჩანს ზღუდის ნაშთი, რომელიც დაშლის გზაზეა¹.

ნაციხარი თითქოს ოთხკუთხედის გეგმისაა.

12. ავრანლუ=თეძი.

ს. ავრანლუს ანუ ძველი თეძის მახლობლად, მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირზე, ღრმა ხეობაში, სანამ მდინარე ხრამიდან ზემო-წალკის ზეგანზე დაეშვება, მდებარეობს უზარმაზარი ნაციხარ-ნაქალაქევი ციკლოპური ნაგებობისა. თვით ნაქალაქევი, რომელიც მდინარეს დაჰკვეთს აჰფითეატრივით, 3 საფეხურიდან შესდგება: 1—მთის ძირში; 2—მთის ფერდობის შუა სიმაღლეზე პატარა დავაკებულ ადგილას; და 3—მთის წვერზე. ხოლო თვისი ასეთი აგებულებით ტოპოგრაფიასთან შეპირობებული, ეს ნაქალაქევი თალინისას მოგვაგონებს. სომხეთში.

პირველი (ქვედა) საფეხური ანუ ტერასა შესდგება გრძელი ზღუდისაგან, რომელიც რკალისებრი გეგმისაა, მთაზე მიყუდებული (ტაბ. VIIIa), სიგრძით 100 მეტრამდე, სიმაღლით 3—4 მ., ზოგან 4,5 მ., სისქით 2—2,5 მ. მას აქვს ერთი კარი (ტაბ. VII) წყაროს მახლობლად, შემდეგი ზომისა: სიმაღლით, სისქითა და სიგანით 1,5 მ.; იგი გადახურულია უზარმაზარი კვით, რომლის სიგრძეა 2,25 მ., სიგანე 1,5 მ. ამ ზღუდესა (ტაბ. VI) და მთას შორის მოგრძო ტერიტორიაზე ერთადერთი შენობაა, ისიც ქრისტიანული პერიოდისა, სახელდობრ პატარა ეკლესია, რომელიც უკანასკნელ ხანშია (რევილუციის წინ) განახლებული; იგი მიშენებულია ზედ კლდეზე, რომელშიც პაწაწა გამოქვაბულია (ქვაბი). გამოკვეთილი, ეკლესიასთან ჩრდილოეთ მხრიდან შეერთებული; ამ გამოქვაბულში ძლიერძლივობით 2—3 კაცი თუ დაეტევა. ამ საეკლესიო კომპლექსის გვერდით, დასავლეთისკენ ზღუდის წვერამდე, მეტადრე ზღუდის შექდეგ, აუარებელი გამოქვაბულებია, ზოგი დაუმუშავებელი, ზოგი კი ოდნავად დამუშავებული.

მეორე (საშუალო) ტერასა, რომელიც მთის ფერდობის შუა სიმაღლეზეა, ოთხკუთხედის გეგმისაა, რამდენიმე ძეგლის სიგრძისა

¹ შდრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, op. cit., 223.

და სიგანისა; იგი წარმოადგენს ნაციხარს, სადაც ახლა ავრანლუელებს ბოსტანი გაუშენებიათ.

მესამე (ზევითი) ტერასა კი, რომელიც მთის წვერზეა, შედარებით უფრო დიდი ნაციხარია, ოთხკუთხედის გეგმისა; სიგრძით 25 მეტრი, სიგანით 18 მ.; კედლის სისქე 3—4 მ.. იგი ოთიქმის მთლად დაშლილია და განადგურების გზას ადგია.

ამ ნაციხარ-ნაქალაქევს ე. თაყაიშვილიც იცნობს, მაგრამ მას თითქოს პირველი (ქვედა) საფეხურის მეტი აქ არაფერი უნახავს. ამიტომაც ამ სადგომს იგი ასე ლაკონიურად აგვიწერს: „Вдоль скалы длинная ограда из нагроможденных друг на друга огромных камней“¹.

პირველად ე. თაყაიშვილს², ხოლო შემდეგ არაერთხელ ჩვენც³ გამოგვითქვამს ის აზრი, რომ ეს სადგომი უნდა იყოს ვახუშტის მიერ მოხსენებული როგორც „აბიბოს მონასტერი“. ასეთი იდენტიფიკაციისათვის გარკვეულ საბუთს იძლევა აბიბოს ნეკრესლის ცხოვრება, რომელშიც ნახსენებია ქალაქი რეხა ვითარცა მარზპანის რეზიდენცია ანდა დროებითი სადგომი, „ზენასოფელ“-ში. ხოლო ეს რეხა, ჩვენი განმარტებით, ავრანლუს ანუ თეძის მახლობლად მდებარე აწინდელი სოფელი რეხაა⁴, და არა ქართლის ლეხურის ხეობაში მდებარე ს. რეხა⁵. ავრანლუს მიდამოების ანუ ზემო-წალკის რეხა ძველად ე.-წ. „საპიტიახშო“-ს საზღვრებში შედიოდა, არა მხოლოდ ვახუშტის თანახმად, არამედ ტოპონიმიკურ მაჩვენებელთა მიხედვითაც, რამდენადაც აქ ფიქსირებულია ადგილისა და სოფლის სახელწოდება „საპიტახქი“ ქციის პარალელურს ხეობაში სამხრეთით. ხოლო „საპიტახქი“ ანუ რუსული ტოპოგრაფიული რუკებით Забатагджа იგივე „საპიტიახშო“-ა.

¹ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, 15.

² იქვე.

³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 223; მისივე, Из материалов поездки на Цалку в 1924 г.,—Изв. КИАИ, IV, 133; მისივე, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმიკის შესწავლისათვის, გვ. 35—37.

⁴ იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმიკის შესწავლისათვის, გვ. 35—37. *ს. შხელიძე-ახაძე-ჩხელი, ქრავა ადგილებს რე ჯაკათიანის და ჯაკერის მათხის, I, 12—15.*

⁵ იხ. М. Сабинин, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. II, стр. 51, пр. 2; პ. კარბელაშვილი, ივრარხია საქართველოს ეკლესიისა. კათალიკოზნი და მღვდელ-მთავარნი, ნ. I, ტფ. 1904, გვ. 35—36, შენ. 5.

13. წყურვეთი.

აგრანლუ-თეძის ზევიდან, ქციის ხეობაში, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, ს. ხანდოს სამხრეთით, ცნობილია ადგილი, რომელსაც „წყურვეთი“¹ ან „სალირეთი“² ეწოდება. აქ ჩვენამდე მოუღწევია გამოქვაბულთა კომპლექსი ქციის პირას, აგრეთვე ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქებს პატარა და ბრტყელ ბორცვზე. უკანასკნელი შესდგება ზღუდეებისა და ცილინდრული კოშკებისაგან, რომლებიც განადგურების გზაზე არიან. როგორც ეტყობა, იგი გამოყენებული ყოფილა უკანქსენელ საუკუნეებამდე, რამდენადაც აქ პატარა ნასაყდრევიცაა ქრისტიანული სასაფლაოთი, სადაც, სხვათა შორის, ყურადღებას იპყრობს ერთი ლოდი, რომელიც თითქოს ნა „ვეშაპ“ არი უნდა იყოს.

3. ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი

14. ტაბაწყურის კუნძული.

ტაბაწყურის || ტაბა-აწყურის (ტბის-ყურის?) კუნძულზე, რომელიც წარმოადგენს ბუნებრივ გაგრძელებას იმ ნახევარკუნძულისას, სადაც სოფელი ყუზლქილისა მდებარეობს და ტექტონიკურ მოვლენათა წყალობით უნდა ჩამოშორებოდა წყლის ნაპირს, მოიპოვებამეგალითური სადგომის ნაშთი, რაც უმთავრესად ცილინდრული ყაიდის ნაგებობათაგან, შესდგება უსახურავოდ (სახურავი ძელთაგან იქნებოდა შემდგარი ზევიდან ლოდებით გადმოხურული). ეს ნაგებობანი ლაბირინტებს წარმოადგენენ, მაგრამ არა ისეთ რთულს, როგორც ბედენის „ლოდოვან“-ში. კედლებიც ნაკლები სისქისაა: 1—2 მეტრამდე.

ამ სადგომის შესახებ ჰიდროლოგი ფ. ფ. კავრიძისკი 1901 წელს სწერდა შემდეგს: „Недалеко от селения Кизиль-Килиса, на озере, находится небольшой, совершенно плоский остров, не выше 1¹/₂ арш. выступающий из воды (и то осенью). Он состоит из груды крупных камней и на нем сохранились как-бы остатки старинных жилищ, в виде ям обложенных камнями. Единственными обитателями острова являются различные утки“³.

¹ ამ სახელწოდებას, უთუოდ, საფუძვლად უდევს ტერმინი „წყურ“ („ყურ“ || „კურ“) წყლის მნიშვნელობით, რომელიც თავს იჩენს აგრეთვე სხვაგანაც, მაგ.: 1) ქციის სათავესთან—„ტაბაწყური“ ანუ „ტაბა-აწყური“ (და არა „ტბის-ყური“), აგრეთვე 2) „აწყური“.

² ეს სახელწოდება მოგვაგონებს „სალირაშენ“-ს ალგეთის ხეობაში.

³ Ф. Ф. Каврицкий, Отчет о командировке для изучения р. Куры и озер Тифлисской губернии и Карсской области.—„Вестник Рыбной промышленности“, орган И. Российского О-ва Рыболовства“, [Спб.] 1901 г. № 9, стр. 458.

15. ფარავნის ასფარა.

„ასფარა“ ძველი სახელწოდებაა იმ სოფლისა, რომელსაც აწ „ბობლიკან“ || „ბუბლიკან“ ჰქვია, ფარავნის ტბის ნაპირზე. აქ ერთვერსიან ძველ რუკაზე აღნიშნულია ნაციხარი, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია. იგი, უთუოდ, ციკლოპური სისტემისა უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც მის ადგილზე, ძველ ნაგებობათა განადგურების შემდეგ, იგივე მასალა (დაუმუშავებელი მსხვილი ქვები უკიროთ) საქონლის ფარეხად (кутёх) გადაუქცევიათ. ამრიგად, ამ პუნქტში ჩვენ გვაქვს მეგალითური ნაგებობის ახალი დროის გადაშენების ნიმუში.

ექვს გარეშეა, რომ ესევე სახელწოდება „ასფარა“ იგულისხმება „თავფარავნელი ჭაბუკ“-ის ხალხურ თქმულებაში, უკეთუ „ასფარა“-დ ვიგულისხმებთ ამავე ტბის ერთ-ერთ დაძირულ კუნძულთაგანს, რომელთა შესახებ გადმოცემებს ჩვენამდე მოუღწევია.

თავისთავად ცხადია, რომ „თავფარავნელი ჭაბუკი“-ს ლეგენდა ხალხურ ლეგენდა-ბალადათა იმ ციკლიდანაა, რომელსაც, სხვათა შორის, სომხური „ახთამარი“ ეკუთვნის, რასაკვირველია, იმ ვერსიით, როგორც იგი ჩაწერილი და პოეტურად გაფორმებულია ოპ. თუმანიანი ს მიერ. ამ ბალადის დედა-აზრი რომანია ჭაბუკსა და ქალს შორის, რომელნიც ერთმანეთისაგან ზღვით || ტბით არიან დაშორებულნი, ესე რომ ერთი მათგანი წყლის განაპირას მცხოვრებია, მეორე კი კუნძულისა, სომხურ ბალადაში „ახთამარ“ კუნძულის სახელწოდებაა. კუნძულის სახელწოდებავე უნდა იყოს ქართული „ასფარა“, რომელიც ქართული ბალადის გარკვეულს ვერსიებში სხვადასხვანაირად იკითხება: ხან „ასპანა“ და ხან „გასპარა“.

მაგალითად, ერთში ვკითხულობთ:

მთაფარავნელი ჭაბუკი
ასპანას ქალსა ჰყვარობდა,
შუაში ერთი ზღვა ჰქონდა,
იმაში გასვლას ზარობდა.

მეორეში:

თავფარავნელის ჭაბუკი
ასპანას ქალსა ჰყვარობდა,
ზღვა ჰქონდა წინად სავალი,
გასვლას შიგ არა ზარობდა.

მესამეში:

ზემო-ქართლელი ჭაბუკი
გასპარას ქალსა ჰყვარობდა,
შუაზე დიდი ზღვა ედო,
გასვლასა არა ზარობდა!

¹ ხალხური სიტყვიერება, ე. თაყაიშვილის რედ., I, 428, 284; და სხვ.

ამ ვერსიაში რომ ფარაენის ტბაა ზღვად ნახსენები, ეს ყოველ ექვს გარეშეა, ხოლო „თავ-ფარაენი“ აქ ტბას კი არ უნდა აღნიშნავდეს, არამედ ფარაენის ტბის თავში მდებარე სოფელს, ე.-ი. საკუთრივ ფარაენს ანუ აწინდელ როდიონოვკას, სადაც თამარ მეფის დროინდელ ნაგებობათ (ფუნდუკ—ქარვასლა, ეკლესიები, ჯვარიან ქვად გადაქცეული მენჭირ-ვეშაპი თამარის დროის წარწერითა და თამარ—დავით სოსლანის ემბლემით) მოუღწევიათ ჩვენამდე. ამიტომაცაა, რომ „თავფარაენელი ქაბუკი“ს ბალადის ერთ-ერთ ვერსიაში თავფარაენის მაგივრად „თამარაშენი“ იხსენიება¹; ხოლო ეს „თამარაშენი“ თითქოს ძველი სახელწოდება უნდა იყოს აწინდელი როდიონოვკასი ანუ თავფარაენისა (თამარის საპატიოდ წოდებულისა), ვიდრე აწინდელი სტალინირის (ცხინვალის) მახლობლად მდებარე სოფლისა, რაც კონტექსტით ვერასგზით ვერ იქნება გამართლებული.

16. ფოკა.

ე.-წ: „ჯავახეთის მტკვრის“ ანუ „ახალქალაქის მტკვრის“ ფარაენის ტბიდან გამოდენის ადგილს ცოტა ქვეით, მდინარის მარჯვენა ნაპირას, ბორცვზე, მდებარეობს ნაშთი ციკლოპური ნაციხარისა, რომელიც იგივე ძველი „ფოკა“ უნდა იყოს².

ამ ნაციხარზე ი. როსტომაშვილი 1898—1901 წელს სწერდა: „ციხე... ამჟამად წარმოადგენს მხოლოდ ნანგრევთა გროვას“³, ანუ იგივე რუსულად: „крепость на горе... ныне представляет лишь одну груду развалин“⁴.

1929 წელს ჩვენი იქ ყოფნისას ნაციხარი არ წარმოადგენდა სავსებით დანგრეულ სიმაგრეს, არამედ, ემჩნეოდა ზღუდის ნაწილები გარშემო თხრილითურთ, რომლებიც ყველაზე კარგად ჩრდილოეთ-დასავლეთ მხრიდან იყო შენახული. შიგადაშიგ ეტყობოდა აგრეთვე გადამუშავების კვალიც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ის აზრი, თითქოს IV საუკუნის რომაელი გეოგრაფი კასტორის მიერ Tabula Peutingeriana-ში ნაჩვენები Pagas-ი იგივე „ფოკა“ უნდა იყოს⁵.

17. ყაურმას „ყალა“:

ჯავახეთის ს. ყაურმას თავზე და ს. ეშტიას წინ, კონუსებზე მთაზე, მდებარეობს ნაციხარი, რომელსაც ადგილობრივ „ყალა“

¹ ხალხური სიტყვიერება, I, 33.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1914, გვ. 322.

³ „მოგზაური“ 1901 წ. № 4, გვ. 312.

⁴ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, стр. 108.

⁵ K. Müller, Itineraria Romana, 653—654. Я. Манандян, О торговле и городах Армении, стр. 121—122, 129—131. ჯაყიფი *Ushakyan*, ჰინ ჯაკაითანის ექსპლირ დაზაყარუნსრე, 129 — 131.

ციხე-ს უწოდებენ. იგი ძირითადად ციკლოპური ნაგებობისა ყოფი-
ლა, მაგრამ იმდენადაა გადაკეთებული, რომ მისი პირვანდელი სახე
უკვე ძნელად გამოსარკვევია, მით უფრო რომ მისი უმეტესი ნაწი-
ლი უკვე ცხვრის ფარეხად არის გამოყენებული.

18. ბულდაშენი.

ე.-წ. ბულდაშენის ანუ ორლოვკას პაწაწა ტბის ნაპირზე ოდნა-
ვად იმჩნევა ნაშთი ციკლოპური ნაციხარისა, რომელსაც ი. როსტო-
მაშვილი 1898 წელს შემდეგი სიტყვებით აგვიწერს: „На самом
берегу озера, на возвышенном бугорке, есть следы суще-
ствовавшей крепости с двойными стенами и ровом кругом.
Длина площади внутри крепости достигает до 10-ти саже-
ней, расстояние же от одной крепостной стены до другой—
до трех саженей. Крепость, видно, была построена из ог-
ромных камней“¹.

19. ხვანჩალის „სიღნახ“-ი.

ე.-წ. ხვანჩალის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირას ბორცვზე ჩვენამდე
შოულობევი ციკლოპური აღნაგობის 2 ნაციხარს, რომელთა შესახე-
ბაც ე. ლალიანი 1895 წელს სწერდა: „[ხვანჩალის] ტბის აღმო-
სავლეთ ნაპირას ბორცვზე ორი სიმაგრის ნანგრევებია, რომელთა-
გან სამხრეთისას ეწოდება სიღნახ². ადგილობრივმა მცხოვრებლებ-
მა არაფერი იციან ამ სიმაგრეების შესახებ, ისტორია კი სდუმს
მათ შესახებ“³. ი. როსტომაშვილი 1898 წელს ამ ნაციხართა
შესახებ სწერდა: „На восточном берегу этого (Хванчалинского.
ლ. მ.-ბ.) озера донныне существуют развалины двух крепо-
стей: диаметр одной из них, более восточной, достигает до
33-х саженей; она имеет ров, наполнявшийся водой, как
видно, из озера; другая крепость длиною в 9—10 саженей,
но с весьма толстыми стенами (достигает до 2-х саженей).
Последняя построена на маленьком возвышении у берега
озера, а внизу с юго-восточной стороны возвышенности
заметно было и поселение, следы которого хорошо видны
и теперь“⁴.

¹ И. Ростомов, op. cit., 56.

² *სიღნახ* არცაბ-ყარაბაღში საზოგადო სახელია ციხე-სიმაგრის
აღსანიშნავად. ლ. მ.-ბ.

³ *ს. ლალიანი, ჟაქარა, 131.*

⁴ И. Ростомов, 55.

ხუთვერსიან ძველ რუკაზე ორივე ნაციხარი ნაჩვენებია „Р. Кр.“ და „Р. Д. Крцанис“-ის სახით. ამათგან შედარებით დაცულია პირველი, რომელსაც ე. ლალაიანი „სიღნახ“-ს უწოდებს (ტაბ. XXI). იგი არსებითად ციკლოპური აღნაგობისაა, მაგრამ ოდნავად გადაკეთებული. ნაციხარის გარდა, ბორცვის ფერდობზე იმჩნევა ნასოფლარის ნაშთიც.

20. შადატაფა.

შადატაფის ტბის ნაპირზედაც ციკლოპური ნაციხარის ნაშთია, რომელსაც ი. როსტომაშვილი 1898 წელს შემდეგი სიტყვებით აგვიწერს: „В 2—3 верстах от хутора Колмыковой, на берегу Мадатапинского озера, есть остатки старинной крепости. Длина ее достигала до 10-ти сажений, ширина до 5-ти аршин. Стены, заметно, были массивные, толстые, но вследствие того, что лицевые камни сняты духоборами для постройки своих изб, крепость развалилась и ныне представляет одну груды мелкого камня по окружности фундамента. Крепость стояла у самого берега озера и с суши охранялась четырьмя рвами, наполнявшимися водою, вероятно, из озера“¹.

21. სარო (?).

ჯავახეთის ს. საროს მახლობლად მდებარე 3 ნაციხართაგან ერთი თითქოს ციკლოპური აღნაგობისა უნდა იყოს, თუმცა ი. როსტომაშვილისა² და ე. თაყაიშვილის³ დაწვრილებითს აღწერათაგან ეს, სამწუხაროდ, არ ჩანს, და ჩვენც პირადად დღემდე საშუალება არ გვქონდა დაგვედასტურებინა სინამდვილე.

დ. ბაკურიან-თორის რაიონი

22. ბაკურიანი.

აქ ციკლოპური სისტემის ნაგებობანი გვხვდება, პარველ ყოვლისა, ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე, სადაც ისინი გაბნეული არიან სხვადასხვა კუთხეში, როგორც ნამსხვრევები ოდესღაც დიდი სადგომისა; აქ გარკვევით იმჩნევა ოთხკუთხედისა და ცილინდრუ-

¹ И. Ростомов, 56.

² И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, стр. 101—104 = „მოგზაური“ 1901 წ. № 5, გვ. 403—406.

³ Е. Такайшвили, — „Материалы по археологии Кавказа“, XII, стр. 19—21.

ლი გეგმის კედლები, აწ ხშირი ტყით გარშემორტყმული. ასეთივე ნაგებობანი მიმოხეულია ბალის ტერიტორიის გარეშე, მთის ფერდობებზე.

23. ციხისჯვარი.

ყოფილი „ფერმის“ ტერიტორიის გარეთ, ტყის მახლობლად, მდებარეობს უზარმაზარი ციკლოპური ნაქალაქევი, რომელიც შესდგება მრავალ ზღუდეთაგან (ტაბ. XX), მენჭირისა და კრომლესისაგან; შემდეგში შიგ აუგიათ პატარა ეკლესია, რომლისთვისაც გამოუყენებიათ მეგალითები, კერძოდ ერთი მონოლითი, რაზედაც წარწერილია (ასომთავრულად): „იოანე ნათლისმცემელი“.

24. საკოჭავი და სხვა ადგილები.

ექვს გარეშეა, ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევები ბაკურიანთორის რაიონში, აღნიშნულ პუნქტებს გარდა, კიდევ ბევრგან მოიპოვება, მაგ. ბორჯომის მიდამოებსა და საკოჭავში და სხვაგანაც, მაგრამ მათზე ჩვენ აქ არ ვჩერდებით, ვინაიდან ცნობები მათ შესახებ პირადად შემოწმებული არ გვაქვს.

მ. სამხრეთ-ოსეთი (დვალეთი)

25. „ზილდე-მაშიგ“.

„ზილდე-მაშიგ“ ეწოდება იმ ნაციხარს, რომელიც მდებარეობს ე.-წ. ზილდეს პლატოზე, დიდი ლიახვის სათავეში, კაღლასნის გადასავლამდე, ს.ს. გალუათ-ყაუს, ხოდსა და ერმანს შორის, „ვაჯგუთე მასიგ“ ანუ „ვაჯგუთე მაშიგ“-ად წოდებული უზარმაზარი კლდის გვერდით. ნაციხარი მდინარის მარცხენა ნაპირიდან ამჟამად დაჰსცქერის მთელს არემარეს. მას უკავია მხოლოდ ერთი მცირე ნაწილი დასახელებული ზეგანისა (პლატოსი), რომელსაც რამდენიმე კვილომეტრის ფართობი უჭირავს.

ნაციხარი მორგელო-სამკუთხედის გეგმისაა (ტაბ. VIII), და დაცულია მხოლოდ ნაწილობრივ: სამხრეთი და ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთი კედლები. შედარებით უკეთესად მოუღწევია ჩრდილოეთ კედელს (ტაბ. IX), სადაც შესავალი კარიც ჩანს. ციხის შიგნით დიამეტრი დაახლოებით 30 მეტრია, კედლის სიგანე საშუალოდ 3 მეტრამდე¹.

ამ ნაციხარს ე. პ ჩ ე ლ ი ნ ა შემდეგი სიტყვებით აგვიწერს:

„Зилде Машиг представляет собою... площадь, заваленную глыбами андезитов-дацитов, огражденную срани-

¹ Л. Меликсет-Бекоев, К археологии и этнологии Туальской Осии, стр. 264—266, стр. 259. ლ. მეღიქსეთბეგვი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 224.

тельно невысокой крепостной каменной стеной... Кладка стены Зильде Машиг состоит из 2—3 рядов камней по способу осетинской сухой кладки без признаков каких бы то ни было связующих растворов, с заполнением промежуточного пространства между глыбами более мелкими обломками той же каменной породы. Камни стены не имеют никаких признаков тески или подправки их и сложены с максимальным использованием их природных свойств. Широкие и плоские стороны камней, являющиеся результатом их естественного раскола, обращены к внешним сторонам стены. Угловые же части этих камней уложены внутрь стены. Поэтому стена Зильде Машиг как в наружной своей части, так и обращенная к ограждаемому ею пространству имеет более или менее ровную поверхность.

„Кладка стены Зильде Машиг тождественна обычной кладке осетинских жилищ и хозяйственных построек из камня этого района. Разница только в гораздо большем размере камней, служащих материалом для Зильде Машиг.

„Камни стены Зильде Машиг были повидимому передвигаемы и укладываются при помощи рычага, которым работают здесь на постройках и в настоящее время...

„Сверху стена Зильде Машиг не покрыта ничем и являет собой ясную картину способа ее кладки. Высота стены Зильде Машиг почти везде одинакова. Она равняется в среднем около 3 м. Размер камней, из которых сложена стена, 1 м.—1,05 м., но есть и очень большие камни, почти равные по ширине и высоте, но меньше по толщине. В плане Зильде Машиг представляет собою неправильную, несколько вытянутую в своей юговосточной части окружность. При чем стена ограждения охватывает площадь не кольцом, а полукружием, оставляя всю западную часть площади без стены, замененной линией естественного обрыва, являющегося берегом Большой Лиахвы.

„В северной части стены Зильде Машиг имеется впадь внутрь. Кроме этого входа никаких других входных отверстий не имеется. Вход имеет высоту 1,5 м., ширину 1 м. Толщина стены в этом месте 2,8 м. Перекрытие входного отверстия сделано по типу архитрава. Обе стены входного отверстия почти гладкие, но без подтески камней...“¹.

¹ Е. Пчелина, Крепость „Зильде Машиг“, — „Советская Этнография“, 1934 г. № 3, стр. 88.

ამასთანავე ე. პ ჩელინა გამოსთქვამს თავის მოსაზრებებს ამ ნაცინარის დათარიღების შესახებ:

„... Исследуя Зильде Машиг, надо прийти к выводу, что она не является крепостью обычного южно-кавказского „циклопического типа“ „крепостей-поселений“, где можно было подолгу отсиживаться от подступившего врага вместе со всем скотом.

„В Зильде Машиг отсутствует вода, растительность. Внутри ее, за крепостную стену, нельзя вогнать главное богатство населения—скот. Плато Зильде непроходимо, за исключением коз, для мелкого и крупного рогатого скота, не говоря о лошадях. В Зильде Машиг нет никаких остатков сооружений для жилья человека или скота, нет следов какой бы то ни было дороги к крепости для скота, хотя бы со стороны обрыва с русла Большой Лиахвы, откуда можно было бы при усилии перегнать стада к крепости, тогда как в окрестностях Зильде Машиг через россыпи камня имеются остатки таких дорог.

„Повидимому, постройка Зильде Машиг начата по какой-то внезапно появившейся нужде в укреплении в совершенно недоступном месте. Причина этой внезапности исчезла, Зильде Машиг брошено недостроенным и, утратив свое прямое назначение, перестало существовать для двалетцев. Застройка новыми боевыми и жилыми башнями в Двалетии пошла, как и прежде, по родовым ущельям, по новым отселкам размножившегося рода, но не крепостями, для почвления которых здесь необходимы были феодальные отношения, а не родовой строй, хотя бы и в стадии разложения“¹.

„ზილდე-მაშიგ“-ის კვალიფიკაცია, როგორც ფეოდალურ ეპოქაში ნაჩქარევად აგებული ციხისა, რომელიც, ამასთანავე, თითქოს მოკლებული იყო ადამიანის სადგომის მნიშვნელობას, ძალიან ზერელედაა დასაბუთებული ე. პ ჩელინას მიერ. ჯერ ერთი, რა ფეოდალურ ციხე-სიმაგრეზე შეიძლება საუბარი და თანაც იმ ქვეყნისათვის მიკუთვნებით, რომელსაც სრულიად არ გაუვლია ფეოდალიზმის ხანა. მეორე, განა ნაჩქარევად შეიძლებოდა ისეთი უზარმაზარი სიმაგრის აგება, როგორცაა „ზილდე-მაშიგ“-ი. და მესამე, განა ადამიანს ვერ შეეძლო ეცხოვრა ციხის გარშემო ქვათა გროვის ტერიტორიაზე და მის ქვევით მდინარის პირად ხე-ტყით აგებულ სახლებში, რამდენა-

¹ იქვე. 92.

დაც ეს მხარე ტყით მდიდარი იყო, რის ნაშთებს ახლაც მოუღწევიათ ჩვენამდე.

ამიტომაც ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ზილდე-მაშიგ“-ი არა როგორც ციხე-სიმაგრე, არამედ როგორც ციხე-ქალაქი უნდა მიეკუთვნოს პრე-ფეოდალურ ეპოქას, გვაროვნულ-ტომობრივ საზოგადოებას.

3. რ ა ზ ა

26. კუნეთის წყაროსთან.

ონის მახლობლად, კუნეთის წყაროსთან (რაჭაში) მდებარეობს ციკლოპური ნაციხარი, რომელიც ჩვენ პირადად ჯერ არ გვინახავს.

ამ სადგომის გარდა, დასავლეთ საქართველოს ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა შესახებ ჩვენ საერთოდ ცნობები არ მოგვეპოვე-
ვა.

4. ლაზისტანი (ჭოროხის აუზი)

27. ჭოროხის აუზი.

ჭოროხის აუზში და, კერძოდ, ხალხალ-პარხალის ხაზზე, — ატრ-პეტის თქმით, — სხედასხვა ადგილას მოიპოვება ციკლოპური ნაგებობანი: ზღუდეები, ნაციხარნი და სხვ.; ამათგან ზოგიერთი, მაგ. ბალჩავანი, ფუძეებადაა გამოყენებული ქრისტიანული საკულტო შენობებისათვის¹.

III

ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა ტრანსფორ- მაცია კლასობრივ საზოგადოებაში

ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევეები ძირითადად მიეკუთვნება გვაროვნულსა და გვაროვნულ-ტომობრივ საზოგადოებას, ან მისი რღვევის ხანას, ყოველ შემთხვევაში, ამა-თუ-იმ ქვეყნის განვითარების წინაკლასობრივ ფორმაციას.

ამასთანავე, ასეთ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა გვერდით, საქართველოში მოიპოვება ისეთი სადგომებიც, რომლებიც ციკლოპური ნაგებობის სისტემისაგან გარკვეულად დაშორებულნი არიან, მაგრამ ფეოდალური ეპოქის ნაგებობათა ყაიდაზე მაინც არ არიან გამართულნი. ამიტომაც, ჩვენ მათ პირობითად ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქევეთა ტრანსფორმაციას ვუწოდებთ.

უკანასკნელი ტიპის შენობები ხასიათდება შემდეგი თვისებებით:
1) ისინი ისეთივე უზარმაზარი და ტლანქი ნაგებობანია, როგორც

¹ *საორაკ ხა, ბიურიჩი ასაყანრი, ხვ 14—15, 79, ბაჟი. 2:*

„მეგალითები“; 2) ისინი ისევე უკიროთ და, საერთოდ, უდულაბო-
თაა აგებული; მაგრამ, ამასთანავე, 3) ისინი ვეებართელა ქვებიდან
კი არ არიან დაწყობილი, არამედ ხელოვნურად (ეგების ლითონის
საშუალებით) ნამტვრევ ქვათაგან, რომლებიც, ბუნებრივ პირო-
ბებთან შეფარდებით, ან მსხვილ ფიქალთა სახითაა გამოყენებული,
ან წვრილ-წვრილ ნაჭრებად ქცეული ქვების სახით; დაბოლოს 4)
ისინი შედარებით უფრო რთული გეგმისა არიან.

მაშასადამე, ასეთი ტიპის ნაგებობათ ის საერთო რამაქვთ ცი-
კლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქეებთან, რომ ისევე გრანდიოზულნი და
ტლანქნი არიან და ყოველგვარი დულაბის მოუხმარებლად აგე-
ბულნი; ხოლო ისინივე განსხვავდებიან ციკლოპურ ნაგებობათაგან
მით, რომ მათი კონსტრუქტიული ხერხი შედარებით უფრო მალა-
ლი ტექნიკისაა, ეგების ლითონის ნაწილობრივად გამოყენების
გამო, და, ამასთანავე, საქმაოდ რთული გეგმისა არიან. და, რასაკვი-
რველია, ცხადია, რომ ასეთი ტიპის შენობები იმავე ეპოქას ვერ მი-
ეკუთვნება, სადაც ციკლოპურ ნაგებობათ ეთმობა ადგილი.

ასეთი, ციკლოპური ნაგებობის სისტემისაგან ცოტად-თუ-ბევ-
რად დაშორებული და ფეოდალური არქიტექტურის სიმალემდე
ჯერ კიდევ მიულწეველი ნაციხარ-ნაქალაქევი საქართველოში ორია,
ორივე ფარავნის ტიპის რაიონში ანუ ძველს ჯავახეთში.

ორივე ეს ნაციხარ-ნაქალაქევი „ქოროლი“-ს სახელწოდებითაა
ცნობილი: ერთი—მცირე აბულის ერთ-ერთ მწვერვალთაგანზე, ხო-
ლო მეორე—ამავე სახელწოდების მთაზე, რომელსაც ვახუშტი
„შაორს“ უწოდებს.

1. მცირე აბულის „ქოროლი“.

ამ ადგილზე ი. როსტომაშვილი 1898 წელს სწერდა: „მცი-
რე აბულზე აქამომდე დაცულია კარგა მოზრდილი ციხე, უქვიტი-
როთ დიდი ლოდებით ნაშენი“¹.

ესევე ნაციხარ-ნაქალაქევი დაწვრილებით აღწერილბა იმავე
ი. როსტომაშვილის რუსულ ნაშრომში შემდეგი სიტყვებით:

„На южном склоне Малого Абула доньне еще хоро-
шо сохранилась старинная обширная крепость, совершен-
но отличная по виду постройки от всех крепостей, ка-
кие только мне приходилось видеть в остальных местах
Грузии“².

„Сложена она вся из огромных плитневых саженных
камней и достигает высоты до 3-х саженей, при толщине

¹ ი. როსტომაშვილი, საღაროცოდნისა. რუსულ-ქართული ენციკლო-
პედიური ლექსიკონი, I, გვ. 14.

² ხაზგასმა ჩვენია. ლ. მ. ბ.

стен до 5—6 аршин. Крепость разделена продольной стеной на две неровные части: на северную—меньшую, и южную—большую. Южная часть внутри вся застроена множеством небольших комнат, или скорее логовищ, соединяющихся друг с другом узкими ходами, так что вся крепость представляет одну обширную башню со множеством комнаток внутри и с одною дверью снаружи. У самых же крепостных стен комнаты эти двухэтажные, а, может быть, были трехэтажны. Как стены крепости, так и стены самых домиков сложены без всякого цемента и глины. Крепость донныне стоит целой; свалилась только малая часть южной стены и средней. Кругом крепости, как о том свидетельствуют множество жилищ, искусно сложенных и крытых плоскими камнями, со множеством ходов, переходов и улиц, существовало обширное поселение. Не ошибусь, если скажу, что таких жилищ в бывшем здесь поселении насчитывается до тысячи, и по обширности оно может поспорить с любым уездным городом¹. Следов каких-либо орудий, при постройке употреблявшихся, нет никаких: крепость и все находящиеся здесь постройки сложены голыми руками. Но стены и башни сложены весьма искусно и красиво². Это поистине киклопическая постройка³.

ამ აღწერას დართული აქვს ნახაზი, სადაც წარმოდგენილია ზოგადი სახე ნაციხარ-ნაქალაქევისა ჩრდილოეთ-დასავლეთ მხრიდან (ტაბ. XXV).

თვით აღწერა, სამწუხაროდ, საესებით არ შეეფერება სინამდვილეს. ჯერ ერთი, ციხე-სიმაგრე, რომელიც, მართლაც, ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება—სიმაგრისა და ციხე-დარბაზისაგან (შიდა-ციხისაგან), თვისი ძირითადი გეგმით სიმაგრის ნაწილში რვა-წახნაგოვანია რვა ფორტოსტით გარეშე კუთხეებთან, რომელთაგან ერთი (ჩრდილოეთ-დასავლეთისა) რკალისებრი გეგმისაა, დანარჩენები კი ოთხკუთხედი (ტაბ. XXIVB). მეორე, ციხე-სიმაგრეს ერთი შესავალი კი არა აქვს, არამედ სამი: 1. ჩრდილოეთ-დასავლეთით, 2. ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით, და 3. თვით ციხე-დარბაზში (ტაბ. XXVI). მესამე, ციხე-სიმაგრე ისევე, როგორც მასში და მის გარეთ ნაშენი ბინები მხოლოდ ვეებართელა ლოდებით კი არ არის აგებული, არამედ ნატეხი ქვებითაც, რაიც შინცა-და-შინც ამ სადგომს ციკლოპურ ნაგებობათა სისტემას აშორებს.

¹ იგივე.

² იგივე.

³ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, 24—25.

ამ ნაციხარ-ნაქალაქევიდან ს. აბულში დაბრუნების შემდეგ გავივით, რომ აქ თითქოს ქვიდან გამოკვეთილი აკვანი (*მანარ*) ყოფილიყოს დაცული ერთ-ერთ ბინაში, რომელიც ჩვენ, სამწუხაროდ, ვერ ვნახეთ.

სხვათა შორის, ეს ნაციხარ-ნაქალაქევია რომ იგულისხმება ცნობილს ბალადაში. ფარაენის შესახებ, რომელიც ჩაწერილი და პოეტურად გაფორმებულია ოპ. თუმანიანის მიერ, ხოლო რუსულად ნათარგმნი ს. ქაფანაკიანისა და ქართულად ი. გრიშაშვილის მიერ. სამწუხაროდ, თუმანიანის ჩანაწერში (და, მაშასადამე, რუსულსა და ქართულ თარგმანებშიც) ამ კუთხის ტოპონიმის მთლად არეულ-დარეულია: კონტექსტში შეტანილია მითითება — „მთები მთინ-აბული“ მაშინ, როდესაც უნდა ყოფილიყო „მთანი აბული“, რამდენადაც აქ „მთინი“ არაფერ შუაა; ასეთი სახელწოდებით ცნობილია მთა ოპ. თუმანიანის სამშობლოს ლორეს მახლობლად, ძველი კანგარქის (აწ ყაზახის) რაიონში, რომელიც (მთინი) მას მოვლანდა, ქართულის უცოდინარობის გამო, როდესაც ხალხში მოსმენილ თქმულებაში „მთანი აბული“ გამოთქმას წააწყდა.

ესევე ნაციხარ-ნაქალაქევი თითქოს იგულისხმება ჯავახეთისა და კერძოდ ს. განძის მიდამოების იმ ობიექტებს შორის, რომელთაც თავის დროზე დიდი მთაბეჭდილება მოუხდენიათ სომეხ დიდ პოეტს, აწ განსვენებულ ვაჰან ტერიანზე და ზეგავლენაც კი დაუჩნევიათ მის შემოქმედებაზე.

2. შორის „ქოროლი“.

ეს სადგომი შესდგება ორი ძირითადი კომპლექსისაგან, რომლებიც მდებარეობენ ერთსადამივე მთის ორ მწვერვალზე: მათგან ერთი, შედარებით გრანდიოზული, მაღალზეა; ხოლო მეორე, მცირე დაბალზე.

ამ ნაციხარ-ნაქალაქევს გაკვრით იხსენიებს 1898 წელს ზ. გულისაშვილი¹, ხოლო იმავე წელს ი. როსტომოშვილი დაწვრილებით აგვიწერს შემდეგი სიტყვებით:

„Гора Кор-оглы настолько крута и остроконечна, что подняться на вершину ее верхом нет никакой возможности, и с половины горы приходится оставлять лошадей на склоне, а самим подниматься пешком. Но замечательно, что выше, на самой горе, доньше сохранилась в целости искусно сделанная дорога, шириною в четыре аршина, вся ровно устланная плитневыми камнями; она ведет до самой вершины, и так и кажется, что по ней поднимались до самой крепости в экипажах (арбах)“².

¹ ზ. გულისაშვილი, თრიალეთი, — „ივერია“ 1898. 25. VIII № 182.

² И. Ростомов, *op. cit.*, 26.

შემდეგ ი. როსტომაშვილი ეხება ამ ნაციხარ-ნაქალაქევის სახელწოდებას, რომელიც, მისი აზრით, არ შეიძლება დაკავშირებულიყოს „ქოროლლი“-სთანაო, ვინაიდან საეჭვოა, რომ იგი, ქოროლლი, „ოდესმე ამ ადგილებში ყოფილიყოს“ (не думаю, что бы он когда-либо был в этих местах). როგორც თავის ადგილას ჩვენ უკვე დავინახეთ, არავითარი საჭიროება არ მოითხოვს, რომ სახელწოდება „ქოროლლი“ ციხე-სიმაგრეს უთუოდ „ყაჩაღ ქოროლლი“-საგან მოეღოს, რადგანაც „ქოროლლი“ თურქული ექვივალენტია „ცალთვალა“, „თვალბრმა“, „ციკლოპ“-ისა.

რაც შეეხება ი. როსტომაშვილის მეორე განმარტებას, რომ ქოროლლის ციხე იგივე შაორის ციხე უნდა იყოს ვახუშტის გეოგრაფიისა, რის გამოც უფრო სწორი იქნებოდა ამ ციხისათვის შაორის-ციხე გვეწოდებიაო¹, ეს შეხედულება სწორია და მისაღებიც.

სახელწოდების განმარტების შემდეგ ი. როსტომაშვილი განაგრძობს ციხე-სიმაგრის აღწერას:

„Крепость Кор-оглы, окружена была домиками, как и Абульская; следы поселения видны и теперь, в виде множества домиков, или лучше логовищ, сложенных из плитневых камней, без глины, и имеющихся здесь же под рукой в изобилии; домики покрыты теми же плитами, огромных размеров. Крепость построена на самой вершине горы и имеет внутри до 40 шагов длины. Высота стены достигает до 2-х и более саженей, а толщина до 5—6 аршин. Внутри, кругом всей крепости у самой стены, до сих пор сохранилось до сорока помещений и столько же на сих последних, а всего около 80. Помещений в обоих этажах сохранилось в целости только несколько, а остальные разрушились. Длина, или что то же глубина сих помещений достигает до 4-х аршин, а ширина до 2—3-х аршин. Каждое из этих помещений имеет особый вход с площади крепости, но есть и такие, которые имеют ходы и из одного помещения в другое“².

ეს ნაციხარ-ნაქალაქევი ი. როსტომაშვილზე წინ აღწერილი იყო ე. ლალიანის მიერ 1895 წელს, მაგრამ მის აღწერას, თუმცაღა დაწვრილებითს, არაფერი გააჩნია ისეთი, რაც დამახასიათებელი ყოფილიყო ამ ძეგლის „ციკლოპურ“-ობისა. საინტერესოა მხოლოდ ერთი მითითება, რომელიც აღნიშნულია გზამყოლის, მღვდ. ტერ-მარკოზ ტერ-ჰარუთიუნიანის ნაამბობას თანახმად,

¹ იქვე, 26—27.
² იქვე, 27.

რომ „ციხის საძვრეთ კედლის ერთ-ერთ კაპაროვან უბეში, რომელსაც სიმაღლე ერთ არშინზე მეტი ჰქონდა, სიგანე კი $\frac{3}{4}$ არშ. და სიღრმე $\frac{1}{4}$ არშ., მოთავსებული იყო ადამიანის ქანდაგებაო. იგი თავლია იყო, ტანსაცმელით მუხლებაშდე და უიარაღოთ“¹. ამასთანავე, იგივე ე. ლალაიანი გადმოგვცემს, რომ ამ „ქანდაგებას ორსავე მხალეს ჰქონია წარწერა, რომელიც ვერც თითონ (ტერ-მარკოზს), ვერც მის გზამყოფელ-ქართველს ვერ ამოუცვნიათ, თუ რა ასოებით ყოფილა დაწერილი“. შემდეგ იგივე ე. ლალაიანი აღნიშნავს რა, რომ ერთ-ერთი „სენაკის აღმოსავლეთ კედლის კუთხეში მოთავსებული იყო ორი ქვაჯვარა (*խաჯვარ*)“, დასძენს, რომ იგი „შეცადა მოქებნა წარწერა და ადამიანის ქანდაგების შემცველი ქვა, მაგრამ ამოღ“-ო².

თვით ციხე-სიმაგრე მთავარი (ზედა) კომპლექსისა არსებითად ექვსწახნაგოვანი გეგმისაა (ტაბ. XXIVa), რომელთაგან დატულია აღმოსავლეთის, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის და დასავლეთის კედლები (ტაბ. XXII), დანარჩენი კი ან ნახევრად დაქცეულია (სამხრეთ-აღმოსავლეთის), ანდა სრულიად განადგურებულია (ჩრდილოეთ-დასავლეთის). ასე რომ ი. როსტომოშვილის განცხადება, ვითომც „ნაციხარის მხოლოდ ერთადერთი აღმოსავლეთ კედლის მცირეოდენ ნაწილსა მოუღწევია“-ო, კორექტივს მოითხოვს.

ციხე-სიმაგრე შიგნით ამჟამად ქაოსს წარმოადგენს: სავსებით ანუ ნახევრად ჩამონგრეული ერთ ან ორსართულიანი ბინები ისეა დაგროვებული, რომ მათი ფიქსირება გეგმაზე შეუძლებელი იყო. შედარებით კარგადაა შენახული შესავალი კარი (ალაყაფი) აღმოსავლეთ კედელში (ტაბ. XXII), რომლითაც ქვეიდან ზევით ზიგზაგებით მიმავალი ქვაფენილი გზა თავდება, ხოლო გზის პირას, მარჯვნივ მონოლით-ობელისკი დგას, რომელიც ოთხწახნაგოვან და წვეტთავა ძეგლად მოსჩანს. თვით გზა კი, რომელიც unicum-ს წარმოადგენს, იშვიათია, ისევე როგორც ევროპაში ცნობილი allées couvertes-ი³. დოღმენისებრი ბინებიდან, რომლებიც აქა-იქ მრავლად არიან მიმოხეული ციხე-სიმაგრის გალავნის გარეთ, ყველაზე უკეთესად შენახულია ჟღაყაფის მარჯვნივ, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ბინა (ტაბ. XXXV). იგი ფაქალით არის ნაშენი, რითაც არსებითად განსხვავდება გოხნარისა და ბედენის ლოდოვანის ანალოგიურ დოღმენთაგან (ტაბ. XXX—XXXIV).

რაც შეეხება ქვედა კომპლექსს, იგი პირველიდან შედარებით

¹ ნ. ლალაიანი, *ქალაქი, მასაქი*, - «საქ. ჯარჯი», I, 165-166, ცალკე ოტისკით 53-54.

² იქვე, 166 (54).

³ შდრ. J. Déchelette, *Manuel*, I, 373-429, განსაკუთრებით 396 (სურ. 140), 400.

შცირე ზომისაა. იგი შესდგება გალავნისაგან, რომლის არე 10×15 მეტრამდეა, და მთლად დაშლილ ცალკეულ შენობათაგან.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზემოაღწერილი ორივე სადგომი ერთმანეთზე ისეა დაკავშირებული, რომ, სახელწოდების გარდა, მათი სიახლოვე („ნათესაობა“) შესაფერ ლეგენდაშიც კი არის ასახული, რაც „ყაჩაღ ქოროლი“-ს სიმხნე-სიმაჰაყეს მოგვიჯზრობს¹.

ამასთანავე, დამაფიქრებელია ერთი ფრიად საგულისხმო გარე-შოება: რით აიხსნება, რომ ჯრცერთი ამ გრანდიოზულ და არაჩვეულებრივ ნაციხარ-ნაქალაქევეთაგანი არ იხსენიება ქართულ წყაროებში: ამის პასუხად, ჩვენის აზრით, შეიძლება ერთ-ერთი ამ მოსაზრებათაგანი გამოდგეს: 1) ეს სიმაგრე-ქალაქები თავიანთი დაფუძნებით, განვითარებითა და დაცემით წინ უსწრებენ ქართული საისტორიო მწერლობის ჩამოყალიბებისა და, კერძოდ, „წმ. ნინოს ცხორების“ (ქართლის მოქცევის მეორე ნაწილის) ჩასახვის ხანას, უკიდურეს შემთხვევაში ერთი მათგანი, სახელდობრ აბულისა, მაინც იქნებოდა მოხსენებული იმ ქალაქთა მწკრივში, როგორცაა ფოკა-ურბნის-მცხეთა. 2) ეს სიმაგრე-ქალაქები, რომლებიც მიუდგომელ სიმაღლეზეა აგებული, — და ამიტომაც ძნელი წარმოსადგენია, რომ იქ ხალხს ზამთარ-ზაფხულ ეცხოვროს, — შეიძლება წარმოშობილიყვნენ, თავისთავად იგულისხმება, ციკლოპურ ნაციხართა საფუძველზე, აღრინდელი ფეოდალიზმის ხანას, როდესაც ჯავახეთის ტერიტორიაზე სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა სწარმოებდა სახელმწიფოთა შორის, როდესაც სტრატეგიული მოსაზრებების გამო საჭიროდ შეიქნა ძველი სიმაგრეების გამოყენება-გაფართოება იქ დიდძალი ჯარის მოთავსების მიზნით. გარდა ამისა, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული, რომ ეს 2 სადგომიც თავის ნაგებობით ძირითადად განსხვავდება ბიზანტიური დროის ნაგებობათაგან დასავლეთ საქართველოში (V—VI ს. ს.), როგორც არიან არქეოპოლის—ნოქალაქევი, ციხისძირი (პეტრა?), ანაკოპია-ნიკოფსია, როდოპოლის—ვარციხე, მარტიროპოლის, შორაპანი, სკანდე, ტოლები და სხვ.

ასეუ მოსაზრებას ჩვენ გამოვსთქვავთ მხოლოდ საკითხის დასმის წესით, რამდენადაც იმ მასალებს, რაც ჩვენს განკარგულებაშია, ვერ ძალუძს საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა.

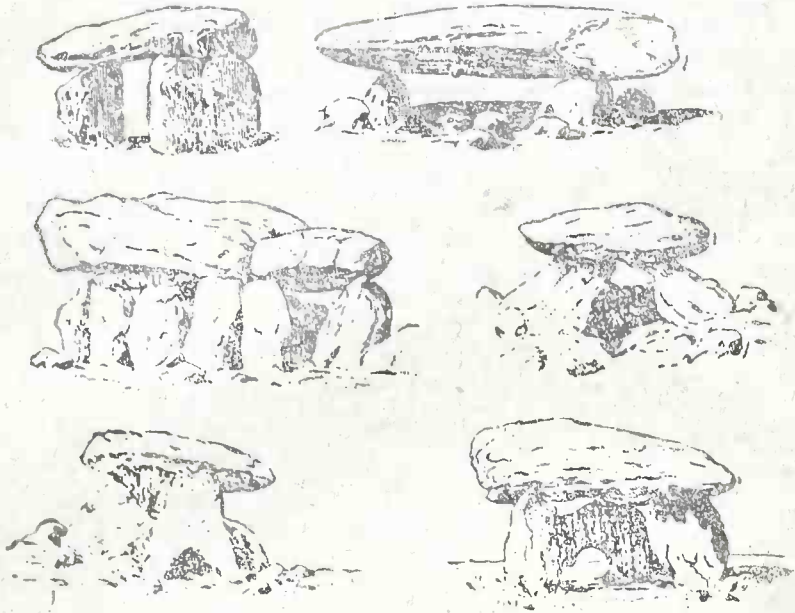
IV

დოღმენ—ბლინდაქევი

დოღმენები ორი ძირითადი კატეგორიისაა: 1) როგორც „სააქაო“ ბინა, და 2) „საიქაო“ ბინა; ბლინდაქევი კი მხოლოდ „სააქაო“ ბინებია. დოღმენები და ბლინდაქევი, ერთად აღებული, რო-

¹ იხ. ზევით, პირველი ნაკვეთის I თავი, გვ. 12—13.

გორც „სააქაო“ ბინები, გვხვდება მხოლოდ ციკლოპური აღნაგობის ნაციხარ-ნაქალაქეთა არეზარეში,—მაშასადამე, დროითა და სივრცით შეპირობებულ გარკვეულ საზღვრებში,—მაშინ როდესაც იგი-

სურ. 5.

ვე დოლმენები, როგორც „საიქაო“ ბინები, დროისა და სივრცის ამ გარკვეულ საზღვრებს საკმაოდ სცილდებიან, და მათზე საუბარი მეგალითური კულტურის მიმოხილვაში მხოლოდ პირობითადლა შეიძლება.

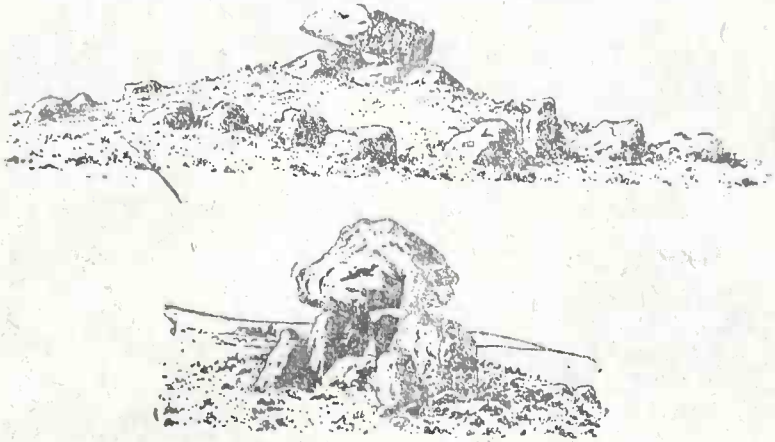
1. დოლმენები

სიტყვა „დოლმენ“ (dolmen) კელტურია (ბრეტანეთში); იგი შესდგება 2 ფუძისაგან: 1) dol—მაგიდა, და 2) men—ქვა.

ამით აღინიშნება რამდენიმე ქვისაგან აგებული ყუთი, რომელიც არსებითად 3 ძირითადი ტიპისაა: 1) 5 ქვისაგან მიწის ზედაპირზე აგებული პარალელოპიპედისებრი ყუთი-კამერა, რომელიც ვერტიკალურად დადგმულ და კედლებად გამოყენებულ 4 ფიქალისაგან შესდგება,— ერთი მათგანი მორგვლო ხვრელით, რომელიც ქვისავე საცობით იკეტება; ხოლო მეხუთე ფიქალი ზევიდანაა წამოხურული; 2) ასევე 5 ქვისაგან (ფიქალისაგან) აგებული და მიწაში ჩამარხული პარალელოპიპედისებრი ყუთი-აკლდამა ანუ თაბუთი, რომელსაც არავითარი ხვრელი-საცობი არ ახლავს, და 3) რამდენიმე ქვისაგან მიწის ზედაპირზე აგებული კამერა-გალერეა უსწორმასწო-

რო გეგმისა და ფორმისა, რომელიც გამოქვაბულ-ღვიმეს წააგავს, წინახედიდან (ფასადიდან) სავსებით ღია.

სამსავე ტიპს ახასიათებს ერთი-და-იგივე თვისება, სახელდობრ ის, რომ ყველა წამოსურულია არქიტრავით, რომელიც ჩვეულებრივად უზარმაზარ ქვა-ფიქალს წარმოადგენს, და ისეთ შთაბეჭდილებას

სურ. 6.

ჰქმნის, თითქოს იგი, მართლაც, მაგიდა (dol—რუს. стол) იყოს.

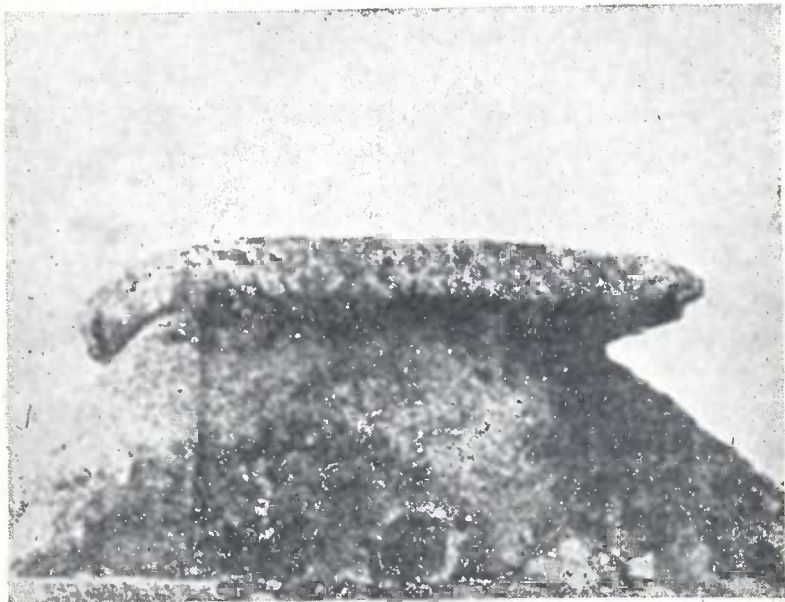
პირველი ტიპი ჩვეულებრივად „საიქაო“ ბინას ანუ სამარხს წარმოადგენს. იგი მრავლად გვხვდება ევროპაში, რუსეთში, ჩრდილო კავკასიაში და შავეი-ზღვის ნაპირას, კერძოდ აფხაზეთშიც¹ (სურ. 5,

¹ იხილე სპეციალური ლიტერატურა ამ საკითხზე:

J. Fergusson, Rude stone monuments in all countries, London 1872 (სურათებით მთელს წიგნში); J. Déchelette, Manuel d'archéologie pré-historique Celtique et Gallo-Romaine, t. I, p.p. 373—429, სურათებით; ფელიციანის, სისოევისა და უვაროვას წერილები Материалы по археологии Кавказа-ში, ტ. IX, М. 1904, სურათებით; Б. Луиц, Дольмены Черноморья [„Материалы по археологии Юго-Востока России“, кн. I, в. 1], Ростов-на-Дону 1924, სურათით; В. И. Стражев, К Азиатскому дольмену (Археологическая разведка),—Известия Абхазского Научного О-ва“, в. IV, Сухум 1926, стр. 125—127.; М. М. Jvascenko, Beiträge zur Vorgeschichte Abchasiens. I. Eine neuentdeckte Dolmen-gruppe,—„Eurasia septentrionalis Antiqua“, VII, Helsinki, 1932, p.p. 102—112, იქვე 111—112 გვერდებზე დაწვრილებითი ბიბლიოგრაფია საგნისა; A. M. Tallgren, Dolmens of North Caucasia,—„Antiquity“, London, t. VII, 1933 № 26, June, p. 190—202; A. M. Tallgren, Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidentale,—„Eurasia septentrionalis Antiqua“, IX, 1934, p. 4,9, სურათებით; М. М. Иващенко, Исследование архаических памятников мат. культуры в Абхазии, Тифлис 1935, стр. 9—11 et pass, სურათები 13 და 24 გვერდებზე; Абхазские дольмены,—„Вечерний Тбилиси“ 1937 г. № 249.

6 და 7). სომხეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში ასეთი ტიპი ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. ხოლო ადრიბეჟანში ძველს თალიშშია (ლენქორანში) მოპოებული ერთ ცალად, ისიც ორსართულიანი ნაგებობის სახით¹.

მეორე ტიპიც ჩვეულებრივ „სააქაო“ ბინებია ანუ აკლდამა გინა 'თაბუთ-სამარხები, რომლებიც ყველგანაა გავრცელებული²,

სურ. 7.

ხოლო საქართველოში დიდი სიმრავლით ბაიერნის გათხრებიდან ცნობილს ე.-წ. სამთავროს სასაფლაოზე მცხეთაში, სამხედრო გზის პირას, ნაცხორ-ბებრისციხემდე, სადაც ჩვენ სევსამორა-წიწამური გვეკულება (აწინდელი წიწამურის გამოღმა)³.

მესამე ტიპი კი ისაა, რაც „სააქაო“ ბინებს ანუ სადგომებს წარმოადგენს, და გავრცელებულია როგორც ევროპაში, ისე ჩვენშიც, კერძოდ სომხეთ-ადრიბეჟან-საქართველოშიც.

დოღმენებს იხსენიებს ატრპეტი ჭოროხის აუზის (პარხალისა და ბაღის) აღწერაშიც, მაგრამ, სამწუხაროდ, იმდენად ბუნდოვნად, რომ მკითხველს არ ძალუძს გაარკვიოს, რომელი ტიპის დოღმენებია ეს⁴.

¹ „Известия Азербайджанского Археологического Комитета“, в. II, Баку, 1926, рис. X.

² შდრ., მაგ., J. De-Morgan, Mission scientifique au Caucase, I, Paris 1889 (მრავალ ადგილას)

³ Л. Меликсет-Беков, В поисках Страбоновой Севсаморы (К вопросу о древне-грузинских местообитаниях), — „Известия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, кн. XXV, № 2—3, 1917, стр. 248—259.

⁴ *Ատրպետ, ბიურიქი, ასაყანը*, 14—15, 37.

დოლმენების სამ ძირითად ტიპად დაყოფა, როგორც ეტყობა, აზრად არ მოსვლიათ ჩვენს სპეციალისტ-არქეოლოგებს. ამიტომაც ისინი ამ ტიპებს ერთმანეთში ურევენ.

ბოლო ხანებში დოლმენებს ყურადღება მიაქცია მ. მ. ივაშჩენკოვს, აფხაზეთში აღმოჩენილ მიწის ზედა „სამარხ“-დოლმენებთან დაკავშირებით. თავისი დაკვირვება ამ საკითხის გამო მან გამოსთქვა შემდეგი სიტყვებით:

„На Кавказе дольмены известны в б. Кубанской области, в Черноморье, в Ленкоранском районе, Азербайджане. Есть, повидимому, дольмены и в Грузии, в Цалкинском районе, но данные о них еще не опубликованы¹. К этому списку теперь следует добавить дольмены в Абхазии².

„Здесь я не упоминаю о дольменах-цистах и каменных ящиках, так как памятники эти хотя и близки к дольменам, но все же полной аналогии не представляют. Погребения в каменных ящиках распространены почти по всему Кавказу и относятся к разным эпохам—от медного века до феодальной“³.

რაც უნდა მართალი იყოს მ. მ. ივაშჩენკო დოლმენებისა და ქვის ყუთების განსაზღვრაში, როგორც განსხვავებულ ტიპებისას, ერთში იგი მაინც სცდება, სახელდობრ: მას, ალბათ, სათანადო მასალის უქონლობის გამო, ვერ შეუმჩნევია ისეთი აშკარა მოვლენა, რომ ჩრდილო-კავკასიისა, შავი ზღვის სანაპიროსი და კერძოდ აფხაზეთის დოლმენები როგორც თავიანთი აგებულობის ტიპით, ისე ფუნქციით (სემანტიკით) ძირითადად განსხვავდებიან საქართველოში (და სომხეთში) აღმოჩენილი დოლმენებისაგან, რამდენადაც პირველნი „საიქაო“ ბინა-სამარხებია (აკლდამა-თაბუთები), ხოლო მეორენი — „სააქაო“ ბინა-სადგომები.

დოლმენებს ხალხი ჩვეულებრივ ბუჰებრაზთანაგებობად სთვლის, ზოგან კი—ქონდრისკაცთა ნაგებობად. ამიტომაც სხვადასხვა ენაზე მათ უწოდებენ: საფრანგეთში—„დევთა სახლები“ (maisons des Fées) || „დევთა საფლავები“ (tombes des Fées) || „გოლიათთა საფლავები“ (tombaux des Géants); გერმანიაში—„ჰუნთა საფლავები“; ესპანეთსა და პორტუგალიაში—„მავრების ქოხები“, რუსეთში—„чертовы хаты“, „дидовы хаты“, „богатырские могилы“; ჩერქეზები და აფხაზები—„ქონდრისკაცთა სახლები“ (სსუბუნ); ქართველები—„დევის ბინები“, „დევის ნასახლარნი“, და სხვ.

¹ მითითებაა ამ ჩვენს ნაშრომზე.

² მ. მ. ივაშჩენკოს, როგორც სჩანს, გამოჰპარვია სომხეთის დოლმენები, ალბათ, იმიტომ, რომ მათ შესახებ ცნობები სომხურადაა გამოქვეყნებული.

³ ხაზგასმა ჩვენია. ლ. მ.-ბ. М. Иващенко, op. cit.

ახლა შევუდგეთ თვით დოღმენების აღწერას ზემოდაღნიშნული კლასიფიკაციის საფუძველზე.

რამდენადაც პირველი ტიპის დოღმენები საქართველოს ს. ს. რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მხოლოდ შავი ზღვის ნაპირას, სახელდობრ აფხაზეთში, გვხვდება, სადაც ისინი უკვე შესწავლილი არიან მ. მ. ივაშჩენკოს მიერ, ამიტომ მიზანშეწონილი იქნებოდა მათი აღწერისათვის თვით ამ ივაშჩენკოსთვის მიგვეცა სიტყვა:

„**Расположение абхазских дольменов.** Как и дольмены Северного Кавказа и Черноморья, абхазские дольмены расположены группами или цепью. Все группы абхазских дольменов расположены недалеко от воды на горных склонах. В частности ближайшие дольмены Эшерской группы находятся всего в нескольких десятках метров р. Шицквара на южном склоне Абчагдара, Азантский — недалеко от оз. Ашткел на покатом взгорье.

„**Лицевой фас дольменов** с отверстием в первом и втором Эшерском и в первом Азантском обращен к югу, в третьем Эшерском к юго-востоку, в четвертом к юго-западу и только в третьем Азантском к северу.

„Таким образом, основное направление абхазских дольменов, как и у большинства северо-кавказских и черноморских, это на юг и на юго-восток.

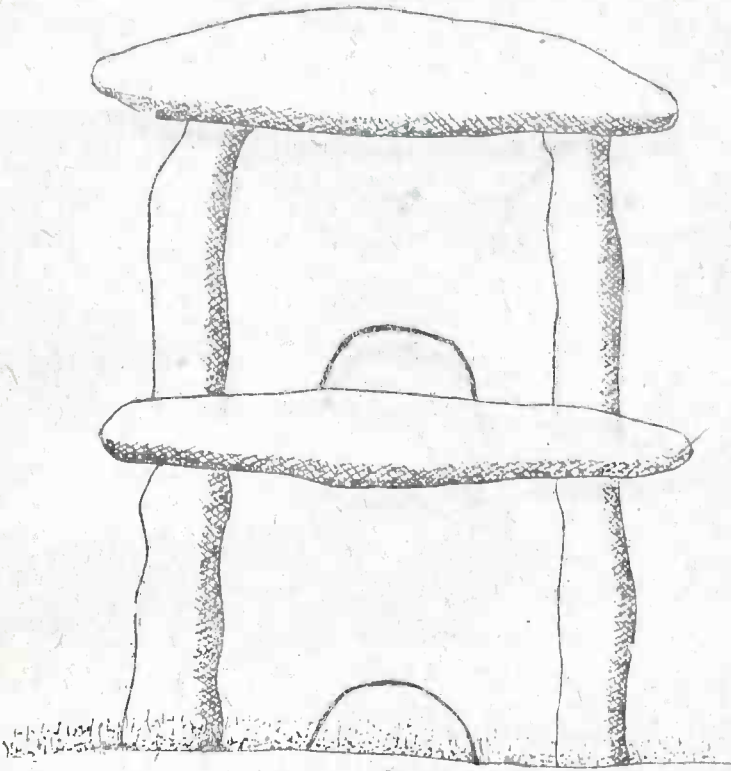
„**Материал.** Азантские дольмены сделаны из песчаника, эшерские из известняка. В противоположность западноевропейским дольменам, плиты абхазских дольменов, за исключением верхних, хорошо и гладко обтесаны, боковые имеют пазы, а края передних и задних закругления.

„**Форма дольменов.** Как и большинство других кавказских дольменов, абхазские дольмены в плане представляют трапецию, причем передняя часть шире, чем тыловая“¹.

დოღმენთა ამ პირველი ტიპის რთულ სახეს უნდა წარმოადგენდეს ის ორსართულიანი უნიკალური ცალი (სურ. 8), რომელიც აღმოჩენილია ძველი თალიშის (ლენქორანის) რაიონში, აღრიბეჯანში, სახელდობრ ს. გორიკდიში (რუკით ტაშქიურაზი), და რომლის ზოგად აღწერაც მოცემულია შემდეგი სიტყვებით: „Одна могила—двухэтажная — двойной долмен, построена из десяти плит, каждый этаж состоит из почти квадрата в четыре плиты, покрытых пятой плитой. В передней плите каждого этажа есть круглое отверстие“².

¹ М. М. Иващенко, *op. cit.*, 33—34.

² „Изв. Азерб. Арх. Ком.“, II, 75.

სურ. 8.

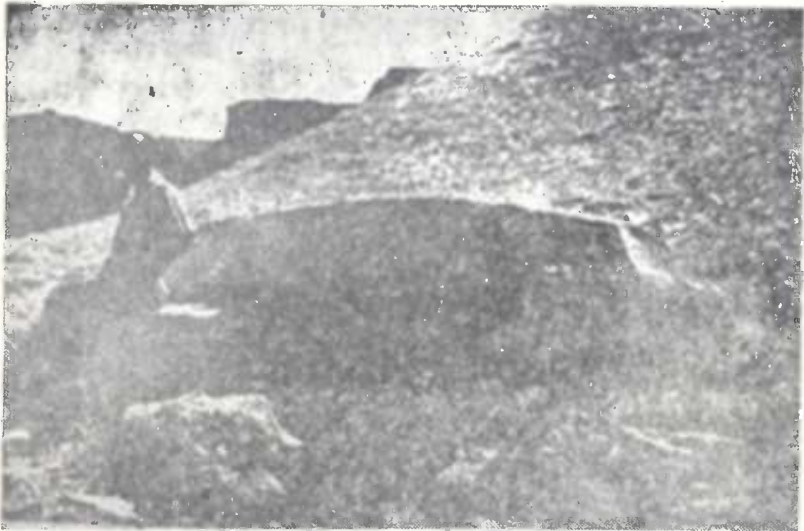
მეორე ტიპის დოლმენებზე ანუ ქვის-ყუთებზე (აკლდამა-თაბუთებზე) ჩვენ ზედმეტად ვთვლით აქ საუბარს, ვინაიდან ეს ტიპი, ჯერ ერთი, საერთოდ, კარგადაა ცნობილი საარქეოლოგიო ლიტერატურაში, და მეორე—იგი არსებითად სცილდება მეგალითური კულტურის ძეგლთა განვითარების ჩარჩოებს, რამდენადაც ფეოდალურ ფორმაციაშიცაა კარგად გავრცელებული.

ამიტომ ჩვენ პირდაპირ მესამე და უკანასკნელი ტიპის დოლმენთა დახასიათება-აღწერაზეა გადავდივართ.

ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ჩვენ მიერ აღმოჩენილი დოლმენები ენათესავენბიან სომხეთის დოლმენებს, სახელდობრ ყურდუყულის (ძველი არმავირის) მიდამოს ს. ჰაჯი-ბაჰრამსა (სურ.9)¹, ზანგეზურის სისიანის ს. ყარაქილისას ახლოს მდებარე ყო-

¹ И. Мещанинов, Циклопические сооружения в Закавказье, стр. 94 (рис. 25).

შუნ-დაშსა (სურ. 10)¹, არაგაწის მიდამოში და სხვაგან²; ენათესაებთან არა მხოლოდ გარეგანი ფორმით, რამდენადაც ორსავე მწკრივში მოცემულია წინახედიდან (ფასადიდან) საესებით ღია კამერა-გალერეა, არამედ აგრეთვე ფუნქციითაც, ვინაიდან ეს ტიპი დოლმენისა „საა-

სურ. 9.

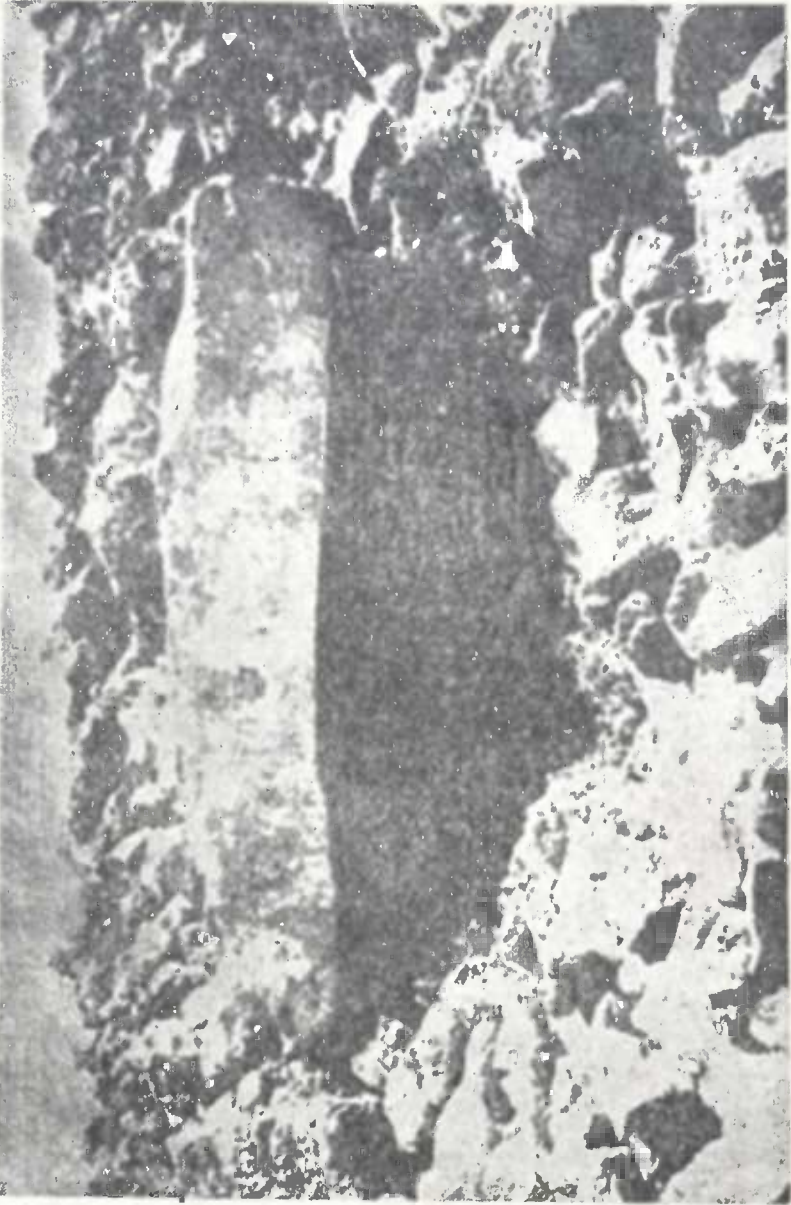
ქაო“ ბინა-სადგომს წარმოადგენს და არა „საიქაო“-ს ანუ სამარხს (აკლდამა-თაბუთს). ამ, ჩვენ მიერ ჯერ კიდევ 1924 წელს წამოყენებულ, დებულებას საუცხოოდ ემთხვევა სტ. ლისიციანის მიერ, ჩვენგან დამოუკიდებლად ჩატარებული გამოკვლევა ზანგეზურის (სისიანის) ყოშუნ-დაშის მეგალითური სადგომის დოლმენზე: „В пользу того, что это были не погребальные склепы-долмены, а именно жилища, говорит то, что почти всегда перед ними имеются огороженные мелкими камнями неправильные участки, напоминающие крестьянские дворы“³.

ხოლო ამ გამოკვლევასთან დაკავშირებით, რომელსაც საესებით ამართლებენ აღმოსავლეთ საქართველოში შემჩნეული მაგალითებიც, იბადება საკითხი იმის შესახებ, თუ რამდენად მართებულია

¹ Ст. Лисициан, Кошун-даш. Мегалитическое городище в Сисиане (Зангезуре).—„Академия Наук СССР. XLV. Академику Н. Я. Марру“, 1935, стр. 715 (рис. 2 и 3), стр. 718 (рис. 6 и 7).

² **ზ. ს. ლაღაქანი, ზიღარეკაძირიქიანს და ვერეკიან-ზნერს ვარცაგოიან ჯაკათთანოც**,—«**მხეცკაჭერ ჯ.ს.ს.ჯ. ჟიურ. და სტრუქტურის ჟურნალი**» № 3, 1928, ს. 89—90; აქ ჩამოთვლილია: 1) არაგაწის, 2) ზანგეზურის ყოშუნ-დაშის, 3) ყაობაღის სალსაღანის „ყაჩაღაკაქარ“ წოდებულ მთის ფეოდობზე და 4) მასტარის მახლობლად მდებარე დოლმენები.

³ Ст. Лисициан, Кошун-даш, стр. 716.

სურ. № 10.

იმ წრეთა ურომლეხებად აღიარება, რომლებიც შექმნილია დოლმენ-თა გარშემო, როგორც ამას სჩადიან ზოგიერთნი ადრიბეჯანის დოლმენ კრომლეხებზე საუბრისას¹.

ჩვენი პასუხი ამ საკითხზე ასეთია: კვათა წრე ფორმითაც და ფუნქციითაც კრომლეხია, უკეთეს მით შემოფარგლულია დოლმენი—„საიქაო“ ბინა-სამარხი (აკლდამა-თაბუთი); ხოლო წრე ფორმით და

¹ „Изв. О-ва обл. и изуч. Азербайджана“, № 3, стр. 118.

ფუნქციით უბრალო ზღუფა, უკეთუ მით შემოფარგლულია დოლმენი—„სააქაო“ ბინა-სადგომი, ე.-ი. კამერა-გალერეა.

აღმოსავლედ საქართველოში დოლმენები ფიქსირებულია შემდეგ ადგილებში: 1) გოხნარის Медвежья балка-ში, 2) ბედენის „ლოდოვანი“-ში, 3) ბეშთაშენის „დაშლზხ“-ში, 4) შაორის „ქოროლღ“-ზე, აგრეთვე 5) ს. გუნია-ყალაში.

ეს დოლმენები წარმოადგენენ ცადგომ-ბინებს, თავშესაფარს, ერთი ან რამდენიმე ადამიანისათვის, ჩვეულებრივ ადამიანის სიმაღლისა, ან მეტი და ან ნაკლები. მათგან ზოგი ორ ან სამ-სართულიანია, აგებული ისე, რომ მიწის ზევით მხოლოდ ერთი სართულია, დანარჩენი კი მიწაშია ჩამარხული ან ქვა-კლდეებშია მოქცეული. თვით სართულებიც სხვადასხვა ყაიდისაა; ზედა სართული თითქოს გამოქვაბულია, ხოლო ქვედა სართული უფრო სარდაფ-კატაკომბას ჰგავს. ერთი ამ დოლმენთაგანი, სახელდობრ შაორის „ქოროლღ“-ზე, უბრალო ქოხს წააგავს.

აქ დართულ სურათებში წარმოდგენილია 5 დოლმენი (ტაბ. XXX—XXXIVa) გოხნარის Медвежья балка-ს ნაციხარ-ნაქალაქევისა. (იხ. რუკით №№ 9—14); მათში ყველაზე მეტად გასაოცარია № 11, რომლის სახურავის სიგრძე 2 მეტრზე მეტია, ხოლო სიგანე 1,5 მ. თითო სურათიც ლოდოვანის (ტაბ. XXXIVb) და შაორის „ქოროლღ“-ს (ტაბ. XXXV) დოლმენს გამოსახავს. რაც შეეხება გოხნარის „ლოდოვანი“-სა და ბეშთაშენის „დაშლზხ“-ის დოლმენებს, ისინი ემსგავსებიან გოხნარის ტიპებს.

ა. ნ. გრენის თანახმად, ზემო-წალკის ს. გუნია-ყალაში ოდესღაც დაცული ყოფილა დოლმენისებრი ძეგლი, რომელსაც იგი აღწერს შემდეგი სიტყვებით: „Прямо среди селения (Гуниа-Кала. ლ. მ.-ბ.) возвышался любопытный мегалитический памятник из огромных плит или скорее камней. Он очень походил на дольмены, встречающиеся во Франции и Скандинавии: те же камни, те же размеры, только он был отовсюду засыпан землею“¹.

2. ბლინდაჟები

მეგალითების რთულ სახეს წარმოადგენს ის ტიპი, რომელიც ცნობილია საფრანგეთში allée couverte და dolmen à galerie-ს სახით. ასეთი ნაგებობანი ჩვენში ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. სამაგიეროდ, აღმოჩენილია ის ტიპი, რომელსაც blindage ბლინდაჟი ეწოდება², ე.-ი. გვირაბისებრი, მიწით ამოფარებული, კამერა.

¹ А. Грэн, Отчет по археологической поездке в Цинцкаро, — „Изв. К. О. М. А. О“, II, стр. 44 и рис. там-же.

² J. Fergusson, op. cit., p. 203 (fig. 64), p. 208 (fig. 69), p. 311 (fig. 115); J. Déchelette, op. cit., I, p. 396 (fig. 140), p. 399 (fig. 142), p. 406 (fig. 145), p. 418 (fig. 147), p. 420 (fig. 148).

ბლინდაჟი დოლმენისაგან განირჩევა მით, რომ იგი ზომით უფრო დიდია, უკეთ—უფრო მოგრძოა, და ამოხსრულია ქვათა შწყრივით სიგრძეზე; ამასთანავე, არსაიდან იგი ღია არ არის, გარდა პატარა შესავალი კარისა, რომელიც უფრო სარკმელს წააგავს (ტაბ. XXVIII, XXIX). მასში შედარებით უფრო მეტ აღზმიანს შექძლო თავი შეეფარებინა.

ბლინდაჟები ჩვენ მიერ აღმოჩენილია შემდეგ ადგილებში: 1) გოხნარის Медвежья балка-ს ნაციხარ-ნაქალაქევეში ოთხ ცალად, რომელდაგან 2 მთლად დაცულია, ხოლო 2 საკმაოდ დაშლილი (იხ. სათანადო რუკის №№ 4—7); 2) ს. აბულში, რამდენიმე ცალი, რომლებიც კარკნალ ქვეშ არიან მოქცეული, როგორც ეტყობა, მიწისძვრის გამო; და 3) ს. ავრანლუს ქვეშ (აწინდელი სოფელი აგებულია ძველ ნასოფლარზე).

რაც შეეხება ბლინდაჟთა ფუნქციას, ამაზე ორი აზრის ქონა შეუძლებელია: ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ისინი მხოლოდ-და-მხოლოდ „სააქაო“ ბინებია, ანუ, უკეთ, საგვარო სადგომ-თავშესაფარნი.

მენჰირ — ვეშაპ-ვეშაპოიდ — ქალქვა-ქვაკაცი

მენჰირ — ვეშაპ-ვეშაპოიდ — ქალქვა-ქვაკაცი — ეს სხვადასხვა სახეობის მონოლით-სვეტებისა, რომელთაც ან სრულიად გაუფორმებლად (პრიმიტიულად), ანდა სხვადასხვა ყაიდის გაფორმებით (ზომორფიზებული ან ანთროპომორფიზებული სახით) მოუღწევიათ ჩვენამდე, ნაირ-ნაირი ფუნქციონალური სემანტიკით აღჭურვილი, მეგალითური კულტურის ნაშთებ შორის.

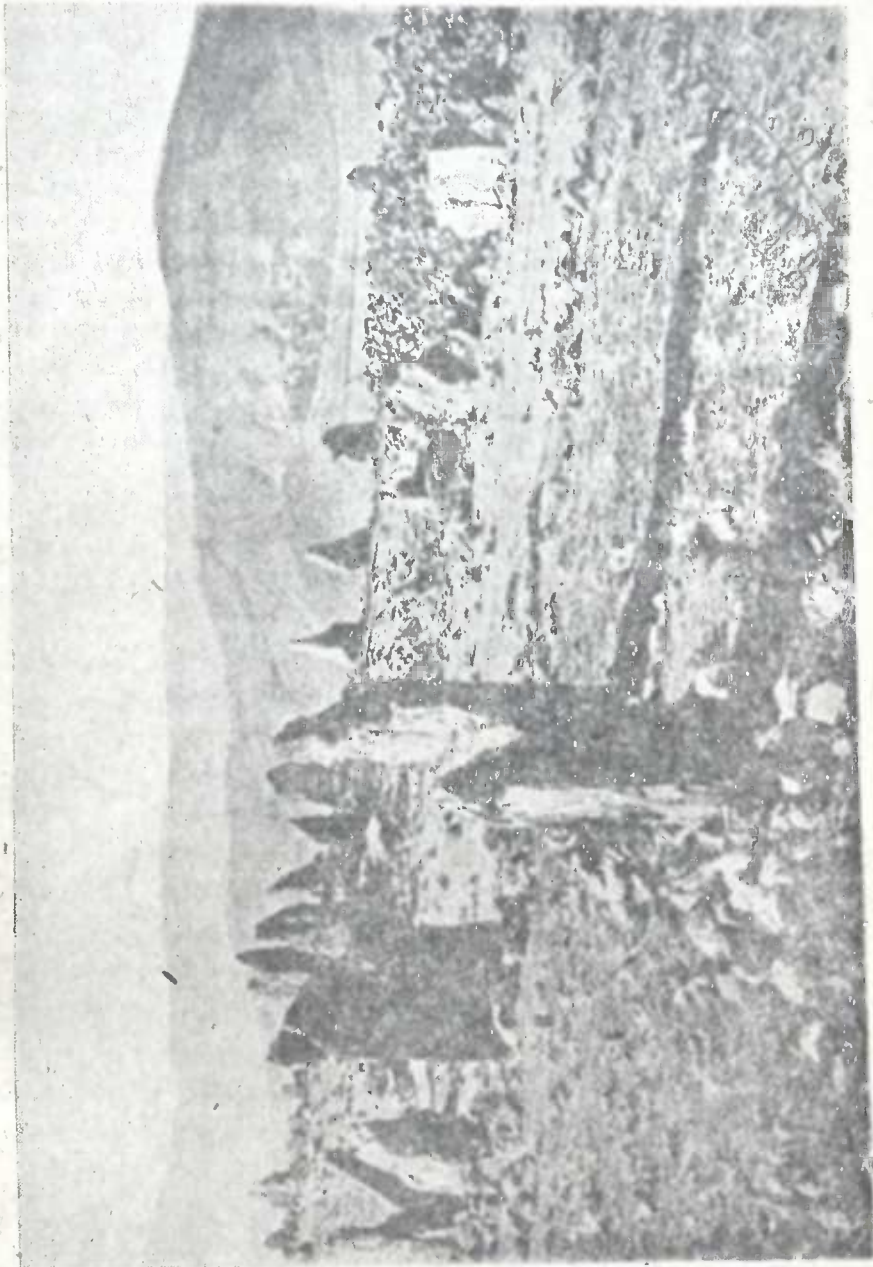
ასეთი მონოლით-სვეტები, საერთოდ, გვხვდება განცალკევებულად, თითო-თითოდ წარმოდგენილი ამათუიმ ადგილას. მაგრამ გარკვეულ შემთხვევებში ისინი მრავლად დაჯგუფებულადაც გვხვდებიან, როგორც, მაგალითად, სომხეთში ორ ადგილას: ზანგეზურის (სისიანის) ს. ყარაქილისას ახლოს მდებარე ე.წ. „ლოშუნ-დაშ“-ში (სურ. 11) და ეჯშიაწინის: მახლობლად მდებარე ს. შამირანში, რომელთაგან პირველი (ლოშუნ-დაშ) უფრო გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას ახდენს იმ მხრივ, რომ შორიდან ნამდვილ სასაფლაოს ემსგავსება, სადაც თითოეული მონოლითი-სტელა (მენჰირი) საფლავის ძეგლს ანუ ობელისკს წააგავს.

როგორც ეტყობა, ხელოვნური მონოლით-სვეტების ასეთი დაჯგუფება იმაზე კი არაა დამოკიდებული, რომ ისინი ნეკროპოლური ძეგლები ყოფილიყვენ, არამედ დამყარებულია რაღაც ძველის-ძველ ტრადიციასზე, ბუნების მოვლენებთან დაკავშირებით და მათი ანალოგიით.

და, მართლაც, საქართველოში მონოლით-სვეტებით (მენჰირებით) და, მათი ტრანსფორმაციის შედეგად ჩამოყალიბებული, ქვაჯვრებით მდიდარ ალბულალის რაიონი საშუალებას გვაძლევს იმის გასარკვევად, თუ რის ანალოგიითაა წარმომდგარი მონოლით-სვეტების (მენჰირების) ერთად დაჯგუფების პრაქტიკა.

ამხ. ამხ. ა. მ. აბრამიანმა და ვ. ზ. ზაალიშვილმა თავაზიანად გაგვაცნეს თავიანთი დაუბეჭდავი ნაშრომი რუსულ ენაზე, — *Очерки Агбулагского района*, სადაც ისინი, სხვათა შორის, ჩერდებიან ალბულალის რაიონში ცნობილ ე.წ. „ყარაქას სვეტები“-ს აღწერაზე (ტაბ. LV). ისინი, აღნიშნავენ რა იმ მოვლენას, თუ როგორ *при выветривании базальта получают столбчатые отдельные в виде изящных колонн, гვიჩვენებენ შემდეგს: „Таковы, напр., столбы, стоящие, словно привидения, в лесу близ Гударе-*

...хи--«Гударехские балваны». Особенным изяществом формы отличаются знаменитые Каракские колонны (კარაკას სვეტები). Они стоят в несколько рядов на ровном пьедестале и име-

სურ. 11.

ют форму многогранных призм. Наибольшая из них достигает высоты 13 метров при 9 метрах в обхвате. В Хулутах столбы колоссальных размеров свалились на бок или скло-

ნილსი ო სკალუ, ოტ კოტოროი ოტკოლოლსი, ობრაზოვავ «ტონნე-ლი». ოდნა იზ ტაქი კოლონი, პო ნაშიმ ვიჩისლენიამ, დოლჟნა ვესიტი ნე მენეე 700 ტონნი».

ასეთივე სვეტები (*ყუქაბ ქაქისი*) ცნობილია, სხვათა შორის, ზანგეზურშიც.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ მონოლით-სვეტებს (მენჰირებს), რომლებიც ცნობილია ევროპაში¹ და რომლებიც თავიანთი სიდიდით არ ჩამოუვარდებიან ე.-წ. „კარაქას სვეტებ“-ს, მაშინ აღვილი გასაგები გახდება მათი გენეზისის ამბავი, კერძოდ ის, თუ პირადად ჩვენ რატომ ვაკუთვნებთ ასეთ მნიშვნელობას ამ სვეტებს, რომლებშიც მონოლით-სვეტების (მენჰირების) პროტოტიპს ვხედავთ.

თვით მონოლით-სვეტები, — იმისდა მიხედვით, რომ მათ ჩვენამდე სრულიად დაუმუშავებელი ან ოდნავად დამუშავებული სახით მრულწევიათ, გარკვეული ცხოველის სახედ, ანდა კიდევ ანთროპომორფიზებული ფორმით, და, გარდა ამისა, დეფორმირებულთ ფეოდალურს ეპოქაში, — შეიძლება დავყოთ ოთხ ძირითად კატეგორიად:

1) „მენჰირ“-ი (*menhir*), რაც კელტურად აზიდულ ქვა“ს აღნიშნავს: *men*—ქვა, *hir*—მაღალი, გრძელი, აზიდული, და რომლის ექვივალენტებია თურქული „თიქმა-ტაშ“ || „თიქილ-ტაშ“ და სომხური „თიქ-ქარ“ (*թիք-քար*), დაუმუშავებელი ან ოდნავად დამუშავებული მონოლითები.

2) „ვეშაპი“ და „ვეშაპოიდი“, აკად. ნ. მარის ტერმინოლოგიით, თევზის სახისა ანდა მისი მაგვარი, თევზის კულტის ატრიბუტებით აღჭურვილი ობელისკები.

3) „ქალქვა“ || „ქვათარძალი“ ანუ, ვახტანგ VI-ის ტერმინოლოგიით, „ქვაკაცი“ || „ქვაკაცა“, რომლის ექვივალენტია მონოლიური „ბალბაღ“ და უკრაინულ-რუსული *каменная баша*, პრიმიტიული სტატუები.

4) „ქვაჯვარა“ — ობელისკები, ე.-ი. დეფორმირებული (პირველი სამი კატეგორიიდან) მონოლითები.

1. მენჰირები

მენჰირები ცნობილია თითქმის მთელი დედამიწის ზურგზე, კერძოდ ამიერკავკასიაშიც, რომელთაგან სომხეთისა კარგა ხანია რაც აღმოჩენილი და გამოქვეყნებულიც არის, ადრიბეჯანისა და საქართველოსი კი მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში გამოაშკარავდა.

საქართველოში ჩვენ აღნუსხული გვაქვს შემდეგი მენჰირები, ე.-ი. მონოლით-სვეტების ყველაზე პრიმიტიული ნიმუშები:

¹ J. Fergusson, op. cit., გვ. 57—60 (სურ. 13), გვ. 150 (სურ. 38), გვ. 99 (სურ. 279), გვ. 452 (სურ. 198); J. Déchelette, op. cit., გვ. 432 (სურ. 157), გვ. 433 (სურ. 152), გვ. 434 (სურ. 153), გვ. 436 (სურ. 154), გვ. 440 (სურ. 155).

1. მენჭირი ციხისჯვარის ციკლოპური ნაქალაქევის ტერიტორიაზე, საკმაოდ სქელი და ტლანქი, კაცის სიმაღლისა. ლიტერატურაში უცნობია.

2. მენჭირი ალბულადიდან სამშვილდისაკენ მიმავალი გზის მარცხნივ, პლატოზე, რომელიც სამშვილდეს დასცქერის, დაახლოვებით

სურ. 12.

ოთხწახნაგოვანდ კონუსის ფორმისა, კაცის სიმაღლისა (ტაბ. XXXVI); ძალიან წააგავს იმ ეგზემპლარს, რომელიც ცნობილია, სომხეთში, ზანგეზურის (სისიანის) ს. ახლათის მახლობლად (სურ. 12). ლიტერატურაში უცნობია.

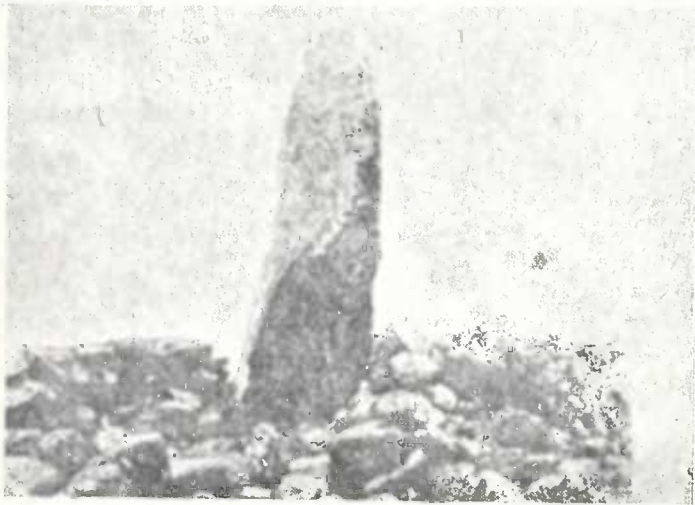
3. მენჭირი ალბულადის მახლობლად, 1 კილომეტრის მანძილზე, ს. ალექსეევკასაკენ მიმავალი გზის პირას და ე.-წ. Пьяный курганის არემარეში, ჯაგნარში, წაქცულია (1933 წლიდან).

ლიტერატურაში ფიქსირებულია 1890 წელს ვ. ტეპცოვის მიერ, რომელიც მას შემდეგ სიტყვებში აგვიწერს:

„В версте от Белого-Ключа, к западу, около дороги стоит священный камень. Внизу у основания камень имеет форму цилиндра. Он как бы врыт в землю и, если это правда,—повидимому, на немалую глубину. Часть его над по-

верхностью—более сажени высотой; говорят, что и в глубину он врыт настолько же. Если предположить, что в глубину он врыт только на 1—2 аршина (такая глубина необходима для поддержания данного камня в вертикальном положении), то получится каменный столб в 4—5 арш. высотой, при $1\frac{1}{2}$ —аршинном диаметре.

„Камень окружен оградой из булыжника, ничем еще не сцементированного, от чего она часто разрушается, а возобновляется богомольцами. Против входа в ограду на кам-

სურ. 13.

не заметны следы выбитого лица (камень из местной породы андезида).

„Никто доподлинно не знает, откуда взялся этот камень, и почему он здесь стоит уединенно в лесу. Вокруг него не замечается никаких развалин, никакого следа рук человеческих. Предполагали здесь чью-либо могилу, что очень вероятно, но—чья бы это могла быть могила, никто не знает“¹.

4. მენჭირი წალკის ს. ბურნაშეთის ეკლესიის გალავანში, სიმაღლით 3, სიგანით 0,27×0,57 მეტრამდე, რომელსაც ადგილობრივი სომხები *Մուրր Գեորգ* სურფ-გეორგ წმინდა გიორგის უწოდებენ (ტაბ. XXXVII a, b); en face-ში წვეტიან ობელისკს წააგავს, ხოლო პროფილში ყბალია ცხოველს. ლიტერატურაში უცნობია.

¹ В. Тенцов. Агбулахские легенды.—„Сборник мат. для опис. м. и П. Кавказа“, IX, 1890, стр. I, стр. 131—136.

5. და 6. მენჭირები წყვილად წარმოდგენილი წალკისავე ს. ყიზილქილისას იალალზე, რომლებსაც ადგილობრივი სომხები *მხეიქინ სარაქა* ელას ნანგრევებს უწოდებენ, ხოლო თურქები და ბერძნები „საპიტახში“-ს, რაიც ეახუშტის „საპიტახში“-ს გადა-შახინჯება უნდა იყოს¹ ამათგან პირველის რულიად დაუმუშავებელია და კუთხეში გახერეტილი (ტაბ. XXXVIII a, B); მეორე კი ცოტად გათლილი, მაგრამ წვერში მოტეხილი, და შემოზღუდულია (ტაბ. XXXIX a, B); ამასთანავე, ეს უკანასკნელი სომხეთის ს. შამირანის ერთ-ერთ მენჭირს წააგავს (სურ. 13). პირველზე გადმოგვეცემენ, თითქოს იგი ცხენების დასაბმელად იყო გამოყენებული, ხოლო მეორე ხატად ყოფილა მიჩნეული. ორივე გაქვავებული და-ძმაო; მათგან მეორე *Шарк Фирок* სურფ-გეორგ წმინდა-გიორგისა. მათი ზომაა: პირველისა—სიმაღლე 1,42 || 1,55 მ., სისქე ზემოდ 0,30 × 0,62 მ., ქვემოდ 0,54 × 0,65 მ., სატე (ძეხვარ) ზემოდ 1,87, ქვემოდ 2,09 მ. მეორისა: სიმაღლე 2,33, წახნაგი ზევით 0,56, ქვემოდ 0,70, სატე ზემოდ 2,63, ქვემოდ 3,33 მ. ლიტერატურაში უცნობია.

ამ მენჭირთა არეწარეში სხვა არავითარი სიძველე არ მოიპოვება, გარდა პატარა ეკლესიისა ქართული ასომთავრული წარწერით აღმოსავლეთ კედელზე, რაც იკითხება ასე: ქ-ე შ-ე ე-ა-ე კ-ლძე“, ე.-ი. „ქრისტე, შეიწყალე ე—ა—ე (ეგნატე, ერასტე?) კეთილადე“. იგი შეიძლება XII—XIII საუკუნისა იყოს.

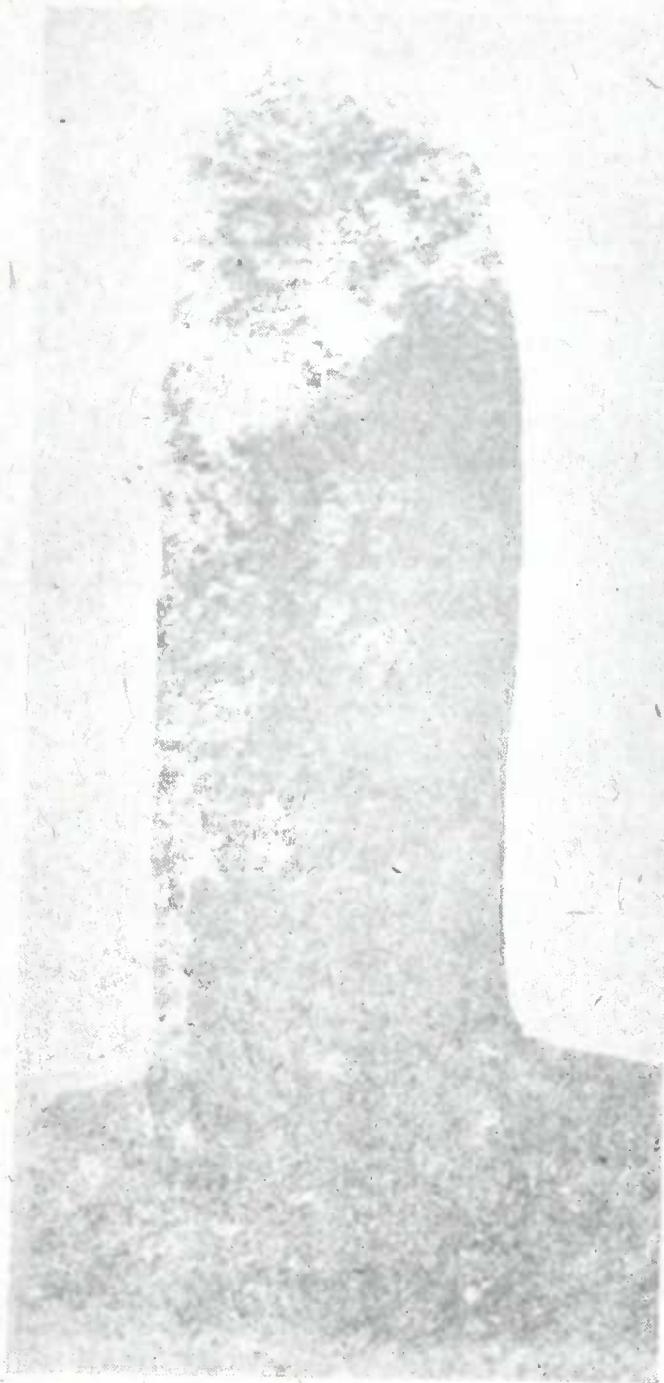
7. მენჭირი წალკიდან ფარავნის ტბისკენ მიმავალი გზის მარცხნივ, ქეჩუთის მთის ფერდობზე, თიულუდალის გასწვრივ, ე.-წ. „თათართა სასაფლაო“ ს (татарское кладбище) ზემოდ (ტაბ. XL). ადგილობრივ „თიქმა-ტაშ“-ს უწოდებენ. იგი ცილინდრული ფორმისაა, და ძალიან წააგავს ერთ-ერთ იმ ეკხემპლართაგანს, რომელიც შამირანშია დაცული (სურ. 14). ხოლო მისი ზომაა: სიმაღლე 3,5 მ., სატე 3 მ., გარედან ბევრგან ტყვია აქვს მოხვიდრილი; თითქოს ნიშნად ყოფილა გამოყენებული.

ცნობილია სამხედრო ტოპოგრაფიულ რუკებზე, როგორც Столн Тикма-таш.

8. მენჭირი წალკის ს. ს. სანომერ-შიპიაკის მახლობლად, იმავე შინდორზე, სადაც ე.-წ. „თიქილ-ტაშ“-ია (ჩვენს მიერ 1936 წ. ამოთხრილი). მას დაახლოებით 1 მ. სიმაღლე აქვს (მიწის ზედაპირიდან) და თითქოს ამდენივე უნდა იყოს მიწაში ჩამარხული. ლიტერატურაში უცნობია.

9. მენჭირი ნაქალაქევ სამშვილდის ტერიტორიაზე, მიძინების სახელობის სომეხთა ეკლესიაში ჩრდილოეთ კედელთან (ტაბ. LIV);

¹ ამის შესახებ იხ. ლ. მეღვიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, — „მარტის-ტული ენათმეცნიერებათის“, 1931, გვ. 37.

სურ. 14.

ეკლესია, რასაკვირველია, მერმინდელი დროის აშენებულია, ასე ვთქვათ, XI საუკუნის შემდეგ, ხოლო ამ საუკუნით თარიღდება მენჭირის ფასადის შემკობა ჯვარის გამოსახულობითა და სომხური წარწერით (ე. ი. როდესაც სამშვილდე კვირიკაანთ დედაქალაქად იქცა—1064 წლამდე) ¹; წარწერაში მოხსენებულია „სუმბატ ერისთავთ - ერისთავი“ (*Մարտա իշխանաց իշխան*) ². შედარებით მოგვიანო დროში ეს ქვა ფალუსადაა აღიარებული: ეს იქიდან ჩანს, რომ აქ სალოცავად დაიარებიან უშვილო და გასათხოვარი ქალები შესავედრებლად, რათა მათი ნატვრა ასრულდეს, აგრეთვე „მიდგომილი“ დედაქაცები მშვიდობიანი მშობივრობისათვის; მეტადრე კი ასეთი ხატობა მიძინების დღეს არის ხოლმე.

ამ მენჭირს 1890 წელს ვ. ტეპტოვი შემდეგ სიტყვებით აგვიწერს:

„В развалинах крепости «Самшвильды», в 3-х верстах от Белого Ключа к югу, есть древняя армянская церковь, в которой раз в год, 15 августа ³, совершается богослужение. В этой церкви около северной стены стоит... громадный камень, украшенный надписями и рисунками. Говорят, что эти надписи нельзя прочесть; оне, будто бы, составлены из букв многих языков. Камень этот, по преданию, в том виде, как он есть, вышел сам из недр земли во времена глубокой древности. Думают, что письма на начертаны ангелом...“ ⁴.

შემდეგ იგივე ავტორი აღნიშნავს:

„Такой-же формы каменный столб стоит при входе в развалины древнего города и крепости Самшвильды. Ему не поклоняются, но и про него говорят, что он вырос из земли“ ⁵.

10. მენჭირი წალკის ს. ჩოლაყის მახლობლად-მდებარე ზატის—აჰ-კონსტანტინ“-ის ეკლესიაში (ტაბ. LII, LIII), რომელიც, რასა-

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ დამათ ვინაობა, ტფ. 1928, გვ. 27—28.

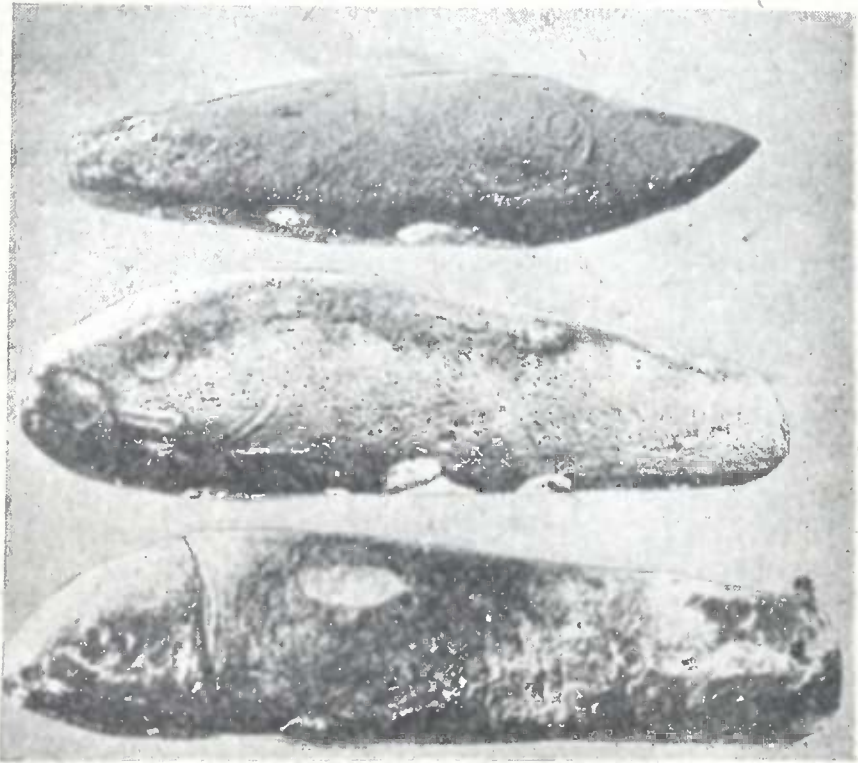
² იხ. M. Brosset, — „Mélanges Asiatiques“, t. II, 1856, p.p. 96—98. *Ս. Զալալխանյ, Ճանաչարարություն ի Մեծն Հայաստան, II, 1858, էջ 79. Դ. Ալիշան, Նշարք հայկական, Ա. պրակ, էջ 18. Լ. მელიქსეთ-ბეგი, op. cit., გვ. 28, შენ. 5; Լ. Մելիքիսի-Բեկ, Վրաց պոეტիკոները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Ֆերեհան 1934, էջ 212, ծան. 28.*

³ უნდა იყოს: приблизительно около 15 августа по подвижному армянскому календарю, в день успения. ლ. მ.-ბ.

⁴ В. Теницов, Агбулахские легенды, и. изд., стр. 136—137.

⁵ იქვე, 137.

კვირველია, მერმინდელი დროის აშენებულია, როდესაც, შესაძლებელია, თვით ქვაზე ფასადით გამოუსახავთ ვეებართელა ჯვარი უწარწე-როთ. როგორც ეტყობა, მენჭირი ეკლესიის აშენებამდე კროძლებით ყო-

სურ. 15—17.

ფილა შემოზღუდული, რომლის ნაშთს დღემდე მოუღწევია ეკლესიის გარედან, ჩრდილოეთ-დასავლეთ მხრიდან, ხოლო მეორე ნაშთი წარმოდგინილია თვით იმ ტრადიციაში, რომლის თანახმადაც მერმინდელი დროის „ციკლოპურ“ ზღუდეს ახლავს ორი კარი: აღმოსავლეთით და დასავლეთით. მენჭირი ჩარჭობილია ვეებართელა ქვაკლდეში; ზომა მონოლითისა: სიმაღლე 3,90 მ.; სიგანე 1,12, შუაში 1,15, ქვევით 1,00, ფუძეში 0,85; სატე ზევით 3,10, ქშუაში 3,05, ქვევით 2,90; ფუძეში 2,55; სისქე 0,50. ლიტერატურაში უცნობია.

2. ვეშაკ-ვეშაკოიდეგი

მონოლითს, რომელიც თევზის გამოსახულობისაა, ნ. მარი პირობითად „ვეშაკ“-ს უწოდებს, იმის გამო, რომ თვით ის ადგილი, სადაც ასეთი მონოლითები (სურ. 15—17) პირველად აღმოჩნდა, ცნობილია სომხური სახელწოდებით *Վշակահր* ვიშაკნერ, რაიც ვეშაკებ'ს ნიშნავს, ხოლო თურქულად „აუდაპა-იურტ“, რაც უკავშირდება

მოსე ხორენელის ისტორიაში წარმოდგენილ პერსონაჟს—ვაჰაგნ ვიშაპაქალის, ე.-ი. ვეშაპთ-მებრძოლისა, და აუდაჰაკის სახით¹. ამიტომაც აკად. ი. სმირონოვი ამბობს: „Исходя из современного названия этих каменных рыб «драконами», т.-е. аждагаками, у тюрков, и вишапами у армян, он (Н. Я. Марр) дал сопоставление разного рода литературных и лингвистических данных о последнем слове и соединенных с ним народных представлениях“². ხოლო თვით ნ. მარის დასკვნა ამ საკითხში ასეთია: „В рыбах-чудовищах намечаются местные боги «вишапы», сказания о которых, в виде переживаний, сохранялись в армянском народном эпосе до VIII-го—XI-го века по р. хр. и позднее“³.

თუ რამდენად მიზანშეწონილი იყო ამ მონოლითების „ვეშაპებ“-ად წოდება, ჩანს იქიდან, რომ თქმულებები ვეშაპთა შესახებ, საერთოდ, ძალიანაა გავრცელებული სომხურ ფოლკლორში, ისევე როგორც გველაშაპთა შესახებ ქართულში, რის გამოც შესაძლებელი ხდება ამ ორი ცნების გათანასწორობა.

მაგრამ ამ თევზ-მონოლითებით სრულიადაც არ ამოიწურება ნივთიერი კულტურის ის ობიექტები, რომლებიც თევზ-ღვთაებასთან არიან დაკავშირებულნი: აღმოჩნდა ისეთი მონოლითები, რომლებიც, თუმცა თევზის გამოსახულობისა არ არიან, მაგრამ თევზის კულტის ატრიბუტებს კი შეიცავენ, ხშირად თევზის თვალის, ყბის და ლაყუჩების გამოსახულობას. მონოლითთა ამ კატეგორიას ნ. მარმა აგრეთვე პირობითად (და, რასაკვირველია, სამართლიანად) „ვეშაპოიდი“ უწოდა.

ჩვენ აქ, რასაკვირველია, არ გამოვუდგებით იმის აღნუსხვას, თუ თვით ნ. მარის მრავალ ნაშრომებში, 1912 წლიდან მოყოლებული 1931 წლამდე, თანდათანობით როგორ ირკვევოდა პრობლემა

¹ Н. Марр и Я. Смирнов, Вишапы, 66. შტრ. გრიგოლ მაგისტროსის ცნობა X ს. (*Գրիգոր Մագիստրոսի լիվրերը, հրատ. Կ. Կոստան-ხանյ, Ալեքսանդրապոլ 1910, № 216*): *Ջուկն Աժդահակ կոչիցեսալ*— „აუდაჰაკად წოდებული თევზი“.

² იქვე, 66.

³ Н. Марр, Кавказ и памятники духовной культуры, 1912, стр. 77 = 1919, стр. 15.

ვეშაპ-ვეშაპოიდებისა¹, რომლებიც თევზ-ღმერთებად (ტოტემებად) იქნენ აღიარებულნი და, ამავე დროს, პოტოტემებად „ვეშაპ-მებრძოლთა“: წმ. გიორგისა საქართველოში და წმ. სიარგისისა სომხეთში². მაგრამ აღვნიშნავთ, რომ ამ ძეგლების აღმოჩენით და მათი

¹ იხ. ლიტერატურა: Н. Марр—Из поездок в Сванию,—„Христ. Восток“, т. II, в. 1, 1913, стр. 6; О религиозных верованиях абхазов,—*იქვე*, т. IV, 1915, стр. 120; Кавказский культурный мир и Армения,—„Журнал Мин. Нар. Просв.“, 1915, стр. 11. Описание дворцовой церкви в Ани [Анийская церковь I]. Пгр. 1916. стр. 25; Записка... о Кавказском Историко-Археологическом Институте,—„Известия Акад. Наук“, 1917, стр. 985, стр. 990; *Ossetica-Japhetica*, I,—*იქვე*, 1918, стр. 2091; Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении.—Изв. Гос. Акад. ист. мат. культуры, т. III, 1924, стр. 278 = „Избранные работы“, т. V, 1935, стр. 59; *Հայկական մշակույթը, նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզուագիտութեան, Պարիս* 1925, էջ 20-21; Армянская культура, ее корни и доисторические связи по данным языкознания,—„Язык и история“, I, Лнгр. 1936, стр. 82; Яфетические зори на украинском хуторе (Бабушкины сказки о Свинье-Красном Солнышке).—„Ученые Зап. Института этн. и нарц культур народов Востока“, I, М., 1930, стр. 75; და სხვ. И. А. Орбели, Армянское искусство,—„Новый Энциклопедический Словарь Брокгауз-Ефрона“, т. III, столб. 664; В. В. Бартольд и Я. И. Смирнов, Отзыв о трудах Н. Я. Марра по исследованию древностей Ани,—„Записки Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва“, т. XXIII, стр. 409—410, по отд. оттиску 37—38; *Վ. Բրիտանի, Սփինքսներ և վիշապներ*,—*«Փորձ» (Բագու)* 1917, № 5—6, էջ 120—126; И. И. Мещанинов, Каменные статуи рыб—вишапы на Кавказе и Северной Монголии,—„Записки Коллегии Востоковедов“, т. I, 1925, стр. 401—409; *Վիշապները (ըստ Ն. Մարրի)*,—*«Հայ մշակույթի օրը» (Փորիս)*, 1932, էջ 64—75; Franz Hancsar, Probleme des kaukasischen Tierstils (Sonderabdruck aus den Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, B. LXV, Wien 1935, etc.

² Н. Марр, Описание дворцовой церкви в Ани, стр. 25; მისივე Книжные легенды об основании Киева на Руси и Куара в Армении, ц. м.—*იქვე* ვსარგებლობთ შემთხვევით, რომ აღვნიშნოთ სათანადო ლიტერატურა „ვეშაპ-მებრძოლის“ წმ. გიორგის შესახებ: Кирпичников, Св. Георгий и Егорий Храбрый,—„Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1878, декабрь—1879, январь; А. Веселовский, Разыскания в области русских сюжетов. II. Св. Георгий в легенде, песне и обряде (Приложение к т. 37 „Зап. И. Акад. Наук“, 1880 г. № 3); В. Рыстенко, Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славяно-русской литературах, Одесса 1909; მისივე, Новогреческая обработка легенды о св. Георгии и драконе, Одесса 1909; K. Krumbacher, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, München 1911; А. С. Хаханов, Грузинский извод сказания о св. Георгии, Москва 1892; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, I, 3, ტფ. 1928, გვ. 43—54; Л. Меликсет-Бекоев, Страна св. Георгия, — „Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, т. XXII, 1916, № 2, стр. 222—228; *Ա. Մատիկեան, Իւրեպարանական շուքը յարարերութեամբ Միքայել-Փարրիել հրեշտակներու և Ս. Սարգիս*,—*«Հանդես Ամսօրեայ»* 1927, էջ 43—55; ივ. ივ. *Արայ գեղեցիկ* [«Ազգային Մասնադարան» 126], *Վիեննա* 1930, էջ 147—170; „Большая Советская Энциклопедия“, т. XV, стр. 400; და სხვ.

სემანტიკის გარკვევით საბოლოოდ დაიმსხვრა სომხურს ლიტერატურაში ოდესღაც გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს სომხეთში, როგორც ზღვებს დაშორებულ ქვეყანაში, თევზის კულტს ადგილი არ ჰქონდაო¹. არაუფერს ვაპობთ იმაზე, რომ, როგორც თავის დროზე ი. ი. მეშჩანინოვმაც სამართლიანად აღიარა, ამის სასარგებლოდ მოწმობს ეპიგრაფიკული ძეგლები, ქალღურთხილ წარწერები, რომლის თანახმადც მრავალ საუკუნეთა წინ ქ—მდე სომხეთში თევზ ღმერთის, ვეშაპთა ღიავის, ტეიშბას ბომონიც (ტაძარიც) კი ყოფილა².

ვეშაპ ვეშაპიდეების პრობლემის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეთაგანია მათი დათარიღების საკითხი, რის შესახებაც ნ. მარის შიერ სხვადასხვა დროს გამოთქმული იყო შემდეგი მოსაზრებანი:

ა) „Судя по всему, наши вишапы предшествуют появлению арийцев не только в Армении, но и вообще в Передней Азии, они предшествуют, по всей видимости, и эпохе клинообразных надписей во всяком случае Армении. Важнее отсутствия надписи то, что ни на одном памятнике нет ни малейшего намека на изображение человеческой или хотя бы получеловеческой фигуры. Если правильна наша догадка, что в головах животных имеем тотемическое изображение известных племен, то вне спора может стоять принадлежность наших вишапов и неразлучных с ними звериных камней к сравнительно более простым видам памятников первобытной религии“ (1910)³.

ბ) „С вишапами мы достигаем предела культурно-исторической перспективы Кавказа, открываемой его вещественными памятниками. Дальше не идут и древнейшие кавказские могильники. Это, казалось бы, дно. До этих глубин не доходят и памятники языческой письменности, клинообразной, во всяком случае местной ванской системы. На них, на вишапах, не указать разнообразных влияний

¹ მაგალითად, ნ. სამუელისაძის მიერ (*Տոտեմիկը հայոց մեջ*, — «Բանբեր ԵՎԻ. Գրառ. Խնամարտութիւն», 1—11, 1921—22, № 16): «Շատ քիչ, գրեթե ոչինչ չենք գտնում [Հայաստանում] ձկնորսի պատմամունքից, որովհետև չկային ծովեր իրենց բազմասახուակ ու խոշոր ձկնային ներկայացուցիչներով, որոնք սովորին նրա մտապատկերներին: Հայը սպրեկ է ծովերից հեռու, իսկ Հայաստանի լճերի ու գետերի ձկնորսը չեն ներկայացրել բնակչության մեջ այն ուժով, որ հազիի առներ նախնական հայը».

² И. Мецаганинов, /Каменные статуи рыб—вышапы на Кавказе и в Северной Монголии, стр. 401—409.

³ Н. Марри и Я. Смирнов, Вишапы, стр. 103.

извне, осложняющих все позднейшие культурноисторические вопросы о Кавказе“ (1912)¹.

გ) ვეშაპები არიან—„археологические памятники с давностью не менее одного тысячелетия до Р. Хр.“ (1915)².

დ) ვეშაპები, როგორც არქაიკული კულტურის ნაწარმოებნი („ვეშაპთა“ ეპოქის), მოთავსებულნი არიან „პრეჰისტორიულ არქაიკულ სიძველეთა ჯგუფში, რომელიც ქრონოლოგიურად უნდა განისაზღვროს „с V тысячелетия до Р. Хр. до V столетия до Р. Хр.“ (1917)³.

ე) თევზი მონოლითი, წყლის ღვთაება, ე.-ი. არქაიკული ვეშაპი, დამოწმებულიაო циклом скульптурных произведений с датой многих веков до Р. Хр.“ (1918)⁴.

ვ) მოხსენებულია „каменные исполинские рыбы, сделанные за четыре-пять тысячелетий до н. э. вишапы“ || „статуи вишапов, или каменных рыб, памятники по крайней мере пятого тысячелетия до н. э.“ (1925)⁵.

ვეშაპ-ვეშაპიდეების დათარიღების ჩარჩოებს შედარებით აზუსტებს ი. მეშჩანინოვი, როდესაც არკვევს საკითხს მათი (ვეშაპ-ვეშაპიდეების) დამოკიდებულებისას ქალღმრ კულტურასთან.

„Творцами этих каменных рыб не могли быть халды,—ამბობს ი. მეშჩანინოვი,—потому, что первые ванские цари, проникшие в интересующий нас район [Севана], были Сардур и сын его Руса, из которых первый упоминает о стране Удури-Этиуни⁶, а второй говорит про храм бога вишапа (Теишбы), но не про построение им такого храма, а про восстановление древнего культового места... «бога Теишбы этот храм разрушенный я восстановил»⁷. Следовательно, Руса сын Сардура, в VIII веке до н. э., уже застал здесь храм вишапов, очевидно существовавший до его прихода в пределы Этиуни“⁸.

„Таким образом,—დაასკვნის იგივე მკვლევარი,—с большим основанием можно приписать каменных рыб местному в то время населению, а не пришлым ванским завоевателям,

¹ Н. М а р р, Кавказ и пам. дух. культ., 1912, стр. 77—1919. стр. 15.

² Н. М а р р, Кавказский культурный мир и Армения, стр. 11.

³ Н. М а р р, Записки... о Кавк. Ист.-Арх. Инст., стр. 985, ср. 990.

⁴ Н. М а р р, Ossetica-Japhetica, I. 2091.

⁵ *ს. შ ა ი ნი, ჯაკლასან ძვალკიქი* = Н. М а р р, Армянская культура,—„Язык и история“, I, 68, 82.

⁶ შენიშვნაში: „Атамханская надпись, МАК, V, 115, стр. 7“.

⁷ შენიშვნაში: „Севанская надпись из Келана-Қирланы, МАК V, 124, 130, стр. 17“.

⁸ И. Мещаяинов, ц. с., стр. 402—403.

воздвигавшим храмы своему богу Халду и имевшим Темшбу не на первом, а на втором месте своей божественной триады“¹.

რაც შეეხება იმ საკითხს, თუ რანაირ—ვერტიკალურ თუ პორიზონტალურ—მდგომარეობაში იყვნენ ვეშაპ-ვეშაპოიდები, ამის შესახებ ი. სმირნოვის მიერ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ „вертикальное, обычное для разного рода менгирообразных мегалитических памятников, положение исключается... как не свойственное рыбе“², რაც, როგორც ჩვენ გვგონია, მცდარია, რადგანაც ამას ეწინააღმდეგება ამ ვეშაპ-ვეშაპოიდებზე გამოსახული ფიგურების მოყვანილობა, რომელიც, საერთოდ, ვერტიკალურ შიშართულებაშია მოცემული ხოლმე. ასევე ფიქრობს ი. მ. შჩანინოვი, როდესაც ამბობს: „Самая схема орнамента вполне подтверждает предположения... о стоячем положении вишапа головою кверху, так как рисунок идет не в горизонтальном, а вертикальном положении“³.

დასასრულ, სანამ საქართველოს ვეშაპ-ვეშაპოიდების აღწერაზე გადავიდოდეთ, აღვნიშნავთ, რომ ასეთი ძეგლები აღმოჩენილია სხვადასხვა ქვეყნებში, პირველ ყოვლისა სომხეთსა და საქართველოში, აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაში, ჩრდილო მონღოლეთში (ენისეის სათავეში)⁴ და სხვაგან. უკანასკნელ ხანს ჩვენში მიღებულ იქნა ცნობა, თითქოს ასეთი ძეგლები ირანშიც იყოს აღმოჩენილი.

სომხეთის შემდეგ ჯერ საქართველოს, ხოლო უკანასკნელად ჩრდილო კავკასიასა და სხვა ქვეყნებში ვეშაპ-ვეშაპოიდების აღმოჩენით, სხვათა შორის, მოპოვებულ იქნა სწორი მეთოდოლოგიური ხერხები ამ ძეგლების შესწავლისათვის, კერძოდ, ისეთ მნიშვნელოვან საკითხში, როგორიცაა მათი იმთავითვე ვერტიკალურად თუ პორიზონტალურად დგომა. და სწორედ ის ფაქტი, რომ საქართველოს ვეშაპ-ვეშაპოიდები, მხოლოდ ერთის გამოკლებით, ვერტიკალურს პოზიციაში არიან აღმოჩენილი, ამაგრებს იმ დებულებას, რომ სომხეთის ვეშაპ-ვეშაპოიდებიც გარკვეულ დრომდე ვერტიკალურად უნდა მდგარიყვნენ, ხოლო შემდეგ მათ კატასტროფა მოე-

¹ იქვე, 403.

² Н. Марр и Я. Смирнов, Вишапы, стр. 61.

³ И. Мещанинов, ц. с., стр. 402.

⁴ იქვე, გვ. 407—409. სხვათა შორის, 408 გვერდზე ნაჩვენებია სათანადო ლიტერატურა (რადლოვი, პოზდნევი, გრანო). შდრ. აგრეთვე: А. П. Окладников, Каменные рыбы,—„Советская Археология“ № 1, стр. 15—245.

ლინათ „ვეშაბთმებრძოლთა“ (*վիշապաքաղ*)¹ წყალობით, რომლებიც ახალი იდეოლოგიის (სარწმუნოების) მისიონერები ან აგენტები იყვენ იმ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში, რითაც ეს ახალი იდეოლოგია (ასე ვთქვათ, მნათობთ ან ცეცხლთაყვანისმცემლობის სახით) გზას იკაფავდა გამარჯვებისა და გაბატონებისათვის.

1 და 2. **ორი ვეშაპ-ვეშაპოიდი**, ერთიმეორისაგან 1 კილომეტრის დაშორებით, ს. მურჯახეთსა და მის მახლობლად მინდორში,—რომელთაგან ერთი ახლაც დგას, ხოლო მეორე წაქცეულია.

ერთი ამ მონოლითთაგანი ლიტერატურაში პირველად ფიქსირებულია ჯერ კიდევ 1892 წელს ე. ლალაიანის მიერ, რომელმაც სომხურ ენაზე დაწერილ სათანადო ნაშრომში ჯავახეთის ფოლკლორის შესახებ წარმოადგინა როგორც ამ ძეგლის შესახებ არსებული ლეგენდის შინაარსი, ისე (შენიშვნაში) მისი ზოგადი აღწერა და მასთან დაკავშირებული წესების მოკლე აღწერაც. მონოლითს იგი, ე. ლალაიანი, იხსენიებს *կაქ-ქარ* კათ-ქარ რძის-ქვას სახელწოდებით². შემდეგში ამავე ე. ლალაიანმა ეს თვისი აღწერა გაიმეორა 1931 წელს³. ხოლო ამ მონოლითს, ე. ლალაიანის 1892 წლის მითითების გავლენით, იხსენიებს ხ. სამუელიანიც 1927 და 1931 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომებში⁴. ორსავე სომეხ მკვლევარს ეს ძეგლი „რძის-ქვა“-დ მიაჩნდათ და მათ ისინი ფალუსის კულტს დაუკავშირეს.

ე. ლალაიანის შემდეგ როგორც ეს მონოლითი, ისე მეორე—წაქცეულიც, აღწერილი იყო ივ. როსტომაშვილის მიერ, ჯერ (1898) რუსულად, შემდეგ კი (1901) ქართულადაც. ი. როსტომაშვილის ცნობით, პირველ მათგანს ადგილობრივი ქართველები „ძუძუს-ქვა“-ს უწოდებენ. ამ ძუძუს ქვაზე ამოზრთულად ამოჭრილია მამაკაცის ასო—ფალუსიო, რომელსაც სასწაულებრივ ძალას ანიჭებენ ძუძუს რძის მოცემა-მოპატებაში; ამიტომ ქალები მას თაყვანსა სცემენ, საკმელს უკმევენ და ზედ ქონს ან ზეთს სცხებენო. რაც შეეხება მეორე ქვას, ის ი. როსტომაშვილის დროსაც წაქცეული და ნახევრად მიწაში ჩაფლული ყოფილა, და მას იგი ხელის

¹ შტრ. Н. Эмин, Вахаги Вишапаках,—„Труды Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва“, ч. XVII, стр. 93—129, отд. Спб. 1873, стр. 1—37 (=Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, археологии и истории литературы (за 1858—1884 г.), М. 1896, стр. 61—84.

² *ხ. ლალაიანს, შალაქუჩი რიქრიქსი, 1892, ხვ 53-ს ბანიქი. 1.*

³ *ხ. ლალაიანს, ზამრანსხრი ახვიანსხრი შირრეკაქინ ჯაკასთანოც, ხვ 202—203.*

⁴ *ხ. სამილქიანს, ჟარქი აკაჯამიანსხრი ჯაკერქი ძეღ, —«Հանդես Ամսօրեայ» 1927 № 9, ხვ 524. ხ. სამილქიანს, ჯაკასთანსი რინ კილიქიქანს, 1, 1931, ხვ 319—320.*

შეყოფით გაუსინჯავს, და ქვას თურმე ორი ჩაღრმავებული ადგილი ჰქონია. მეორე სვეტს ჯავახელნი პირველის ძმას უწოდებენო¹.

ხალხური გადმოცემით, ერთხელ მურჯახეთს მტერი შემოესია და ერთი ახალგაზრდა ვაჟი ტყვედ ჩაიგდო. როდესაც მიჰყავდათ, მას დაი დასდევნებია და უთქვამს: ღმერთო, გამაქვავო! ორივე—ღამა გაქვავებულან იმავე ადგილას, სადაც ისინი მაშინ მოჰყვენ².

იმავე გადმოცემით, რაც ჩვენ პირადად მოვისმინეთ ადგილობრივ 1923 და 1929 წ.წ., ქალს თურმე მარინე ჰრქმევია. ამიტომაც პირველ ქვას „მარინე“ ეწოდება, ძმის სახელი კი უცნობია. კერძოდ, ამ მეორე მონოლითზე (ძმისაზე) ი. როსტომაშვილი 1898 და 1901 წ.წ. სწერდა: „იგი წაქცეულია და ამიტომ თქმა რისამე მის შესახებ, სანამ ააყენებდნენ, შეუძლებელია. ურიგო კი არ იქნებოდა, რომ ვისმე ვაემეტნა საამისო ხარჯი და სვეტი აეყენებინათ და აეწერათ, მით უმეტეს, რომ ამ საქმეს დიდი ფული და მუშა არ დასჭირდება“³.

ამ მონოლითების ნახვა ე. თაყაიშვილსაც მოუხდა 1902 წელს; ხოლო მისი აღწერა გამოქვეყნდა 1909 წელს, როდესაც, სხვათა შორის, აგრეთვე გამოქვეყნდა პირველად „დის“ (მარინეს) სურათი ფასადით⁴. ამასთანავე, ამ პირველი მონოლითის რელიეფის შეფასებაში ე. თაყაიშვილი იმეორებდა იმას, რაც მასზე წინ გამოთქმული იყო ი. როსტომაშვილის მიერ, რომელიც ამ ძეგლში ხედავდა ობელისკს с выпуклым изображением фалла, свидетельствующим о старинном культе в этих местах производительной силы в природе“⁵. ასევე ე. თაყაიშვილით: „Камни эти служат доказательством того, что культ Фаллуса был распространен и на Кавказе“⁶.

საკმარისი იყო, ე. თაყაიშვილს გამოეკვეყნებია პირველი მონოლითის სურათი, რომ ნივთიერი კულტურის სპეციალისტებს (პირველ ყოვლისა, აკად. ი. სმირონოვს) ეჭვი შეეტანათ მისი სემანტიკის შეფასებაში, რამდენადაც იგი წინა მკვლევართა მიერ ფალუსად იყო მიჩნეული და რამდენადაც ამ ხანებშივე (1909—1910) უკვე აღმოჩენილი იყო გელამის ვეშაპები.

მურჯახეთის მონოლითის სემანტიკის გადაფასებაში გარკვეული წვლილი შეიტანა აწ განსვენებულმა სილიბისტროლომიამ,

¹ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, стр. 93—94—მურჯახეთისა და განძის სვეტები,—„მოგზაური“ 1901 წ. № 1, გვ. 32.

² იქვე.

³ იქვე, 94 (32).

⁴ Е. Такайшвили,—„Материалы по археологии Кавказа“, т. XII, М. 1909, стр. 28, там-же, рис. 13.

⁵ И. Ростомов, ц. с., ц. м.

⁶ Е. Такайшвили, ц. м.

რომელსაც თავისი აზრი მიუწოდებია აკად. ნ. მარისათვის ჯერ კიდევ 1917 წლამდე: „Еще в первых попутных своих наблюдениях,—სწერდა ნ. მარი,—Ломиею было обращено внимание на Мурджахетскую стелу близ Ахалкалака, в описании Ростомова и в определении Е. С. Такайшвили (как фалл), вызывавшую сомнение покойного Я. И. Смирнова и подозрение, не имеем ли в ней вишапа. Совершенно ясно описанные и сопровождаемые рисунком ее детали в первом, еще устном, докладе о личной его, Ломии, поездке меня убедили, что в памятнике мы действительно должны иметь дело с вишапом. В дальнейшем это подтвердилось при личном осмотре (стел оказалось пара), и, таким образом, благодаря покойному Ломии днем раньше установлено, что район распространения вишаповидных стел не ограничивается Гехамскими горами в Эриванской губернии, доходя на северо-запад до верхнего течения Куры, до Ахалкалака“¹.

ასეთივე დაახლოებით ამვე ნ. მარის შეფასება მურჯახეტის მონოლითებისა, როდესაც იგი ერთი სხვა შემთხვევის გამოგაკვრით აღნიშნავდა, რომ „значительно севернее [от Даш-Керпи], в сел. Мурджахете близ г. Ахалкалака, имеются стелы, обыкновенно встречающиеся с «вишапами» или каменными рыбами-великанами“².

ახლა სრულიად გასაგებია ი. მეშჩანინოვის განცხადებაც 1922 წლის თარიღით: „Если столь ярко выраженные рыбы-вишапы действительно обнаружены пока только у Севанского озера, то все же круг их распространения не может ограничиться даже одним Закавказьем. Дело в том, что не только вишапы с Мурджахета Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии, но и часть вишапов Гехамских гор отделяется от другой их части, от тех, в которых ярко выражены рыбы формы. Мы имеем две разновидности: вишапов и вишапоидов, то-есть пережиточных вишапов, сохранивших тот же орнамент, но уже со стилизованным глазом и жабрами на верхнем крае четырехугольного каменного обелиска. Однако, совместное нахождение последних с реальными рыбами-вишапами на Гехамских горах и одина-

¹ Н. Марр, Памяти И. А. и Д. А. Кипшидзе и С. Ломия,—„Христ. Восток“, т. VI (1917—1920), в. 3, Пгр. 1922, стр. 335.

² Н. Марр и И. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 года. в „Ван“, Пгр. 1922, стр. 41 (ნ. მარის სტატია).

жовая их орнаментовка объединяет обе разновидности в общую массу культовых памятников одного значения“¹.

მურჯახეთის მონოლითის გამოცნობა მისი რელიეფების მიხედვით რომ არც იმდენად ადვილი საქმე იყო, ჩანს იქიდან, რომ აკად. ი. სმირნოვისა ცკ თავეის დროს (1910 წ.), როდესაც იაფეტური პალეონთოლოგია არამცთუ ჩამოყალიბებული არ იყო, ჯერ არც კი არსებობდა, სავსებით ნათელი წარმოდგენა არ ქონდა ამაზე, და, თუ მკაცრად არ იქნება ნათქვამი, დაცოცავდა გაურკვეველობაში, ისევე, როგორც მას შემდგომაც მრავალ წელთა განმავლობაში აკად. ნ. მარი და ი. მეშჩანიხოვი: აღიარებდა რა ამ მონოლითს ანალოგიად იმ „უცნაური მეგალითური ძეგლისა“, რომელიც მას გელამის მთებში ენახა, ი. სმირნოვი აცხადებდა, რომ „იმ დიდი შავი ქვის გაურკვეველ სურათზე“, რომელიც გამოქვეყნებულია Материалы по археологии Кавказа-შიო, „я усматриваю, в верхней по крайней мере части камня, бычьё голову и лапы, подобные стеле Аждага-юрта“. ამას იგივე მეცნიერი დასძენდა: „К сожалению, Е. С. Такайшвили, видевший камень в натуре, объясняет изображение совсем иначе“².

სანამ ჩვენ გამოვსთქვამდეთ ჩვენს პირად შეხედულებას ამ მონოლითისა და მისი რელიეფის სემანტიკის შესახებ, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ დოც. ს. მაკალათიას გამოსვლა 1926 წელს ამ საკითხის გასარკვევად, რომელიც მისთვის საბოლოოდ მაინც გაურკვეველი დარჩა. აღწერს რა მოკლედ მონოლითს ი. როსტომაშვილისა (1898) და ე. თაყაიშვილის პუბლიკაციების თანახმად, თანაც ი. სმირნოვისა, როსტომაშვილისა (1898), ს. ლომიას და ნ. მარის დასახელებით, — ს. მაკალათია დაბოლოს აცხადებს: „სამწუხაროდ, ჩვენ ჯერ არ გვქონია საშუალება მურჯახეთის ძუძუს ქვა დაგვეთვალიერებია, რომ საკუთარი აზრი შეგვედგინა მისი ფალუსობისა და ვეშაპობის შესახებ“³.

ასეთი განცხადება, ჩვენის აზრით, არც მეტი და არც ნაკლები, დეზორიენტირების შედეგია: თითქოს შეუძლებელი იყოს, რომ ერთიდაიგივე ქვა არსებითად ვეშაპი ყოფილიყოს, ხოლო შემდეგში იგი აღეჭურვათ ფალუსის სემანტიკით, რამდენადაც ამათუიმ ქვების დაკავშირება ფალუსის კულტთან, როგორც დოკუმენტალურად ირკვევა, შედარებით გვიანდელი დროის ამბავია და იგი ვეშაპ-ვეშაპოიდების მიმართ ჰომოქრონიულ ასპექტში უნდა იყოს განხილული და არა სინქრონიულში.

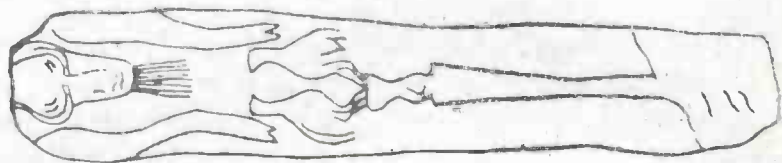
¹ И. Мещанинов, Каменные статуи рыб—вишаны etc., стр. 405

² Н. Марр и Я. Смирнов, Вишаны, 63—64.

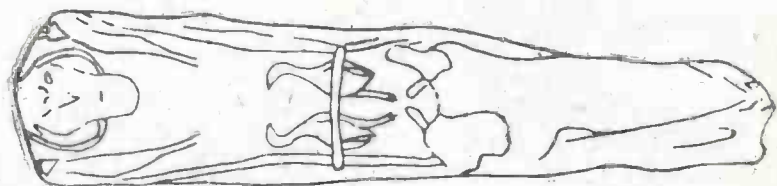
³ ს. მაკალათია, ფალუსის კულტი საქართველოში, — მიმოხილველი

და მართლაც, მურჯახეთის მონოლითის „ჭუძუს-ქვა“-დ ანდა „რძის ქვა“-დ (კახ-ქარ) გადაქცევა რომ მერმინდელი დროის ამბავია, ფალუსის კულტთან დაკავშირებით, იქიდან ჩანს, რომ მას არ ახლავს არავითარი ატრიბუტი ამ კულტისა, მაშინ, როდესაც იგი თავიდან ბოლომდე „ვეშაპობით“ არის გამსჭვალული.

საკმარისია აღინიშნოს, რომ ეს მონოლითი, რომელსაც სიმაღლით 2,90 მეტრი აქვს, სისქით 0,70 მ., სატე 2,55 მ., და მიმართულია დასავლეთისაკენ (ტაბ. XLVIIa), თავიდან ბოლომდე ორივე (ჩრდილოეთ და სამხრეთ) მხრიდან თევზის სახისაა (ტაბ. XLVIII a, B)-ხოლო რაც შეეხება მის რელიეფს ფასადის პირზე, აქ არც ფალუსის გამოსახულება¹, როგორც ი. როსტომაშვილსა და ე.

სურ. 18.

სურ. 19.

თაყაიშვილს ეჩვენათ, არც თევზის თვალისა და ლაყუჩისა, როგორც აკად. ნ. მარსა და ი. მეშჩანინოვს ეგონათ, დაბოლოს არც ხარის თავფეხისა, როგორც ი. სმირნოვი ფიქრობდა.

ჩვენის აზრით, აქ გარკვევით წარმოდგენილია ის სემანტიკური კონა, რომელიც აღნიშნავს, ტოტემისტური ხანის ადამიანის აზროვნების თანახმად, სამ სამყაროს, მათი დამახასიათებელი ტოტემ-ცხოველებითურთ (ზოომორფიზაციის სტადიისა): პირველ (ზედა) საფეხურში—ზეცას ანუ ზეყანას 2 ფრინველითურთ (რომლებიც თით-

¹ შდრ. ფალუსის რელიეფი არტამეტში: *შს. ლაქაჯან, ჟამ-განანერც ახეილმხერც ს. ჯაკათათანიამ, ხვ 206 (ნკარ 202); შ. ხაჯათრიან, ჯაკათათანი ახყაფრასკახ ვრქანიქ ვნსაკანს ყათამილქილს, ხვ 277 (ნკარ 58).*

ქოს ყარყატოები არიან), ე.-ი. როგორც გელამის მთის (სურ. 18, 19) და ენისეის ვეშაპებზეა; მეორეში (საშუალოში)—ქვეყანას ძალღითურთ ანუ, უკეთ, ძალღის თავითურთ, და მესამეში (ქვედა საფეხურში)—ქვესკნელს გველითურთ, რომელიც თითქოს ორთაგაა (ტაბ. XLVIIa, B).

და ასეთი განმარტება თევზ-მონოლითის რელიეფისა შით უმეტეს შესაწყნარებელია, რომ მათი ვარიაციები ნივთიერი კულტურის ძეგლებში კარგადაა ცნობილი, როდესაც ხან ძალღი ვეზვდება კომბინაციაში გველთან ერთად, ხან ფრინველი თევზთან (გველთან) და სხვ.¹

რაც შეეხება მეორე მონოლითს, იგი, როგორც ზევით უკვე აღნიშნული იყო, წაქცეულია (ტაბ. XLIX), სიგრძით 2,72 მ., სატე 2 მ. (შუაში), მხოლოდ ფორმით ცილინდრულია და ზევზევით უფრო სქელდება. წვერი ცოტად შესწორებული აქვს, და სწორედ იქ პატარა ხვრელია, რომელიც, რამდენადაც ჩვენ გვგონია, ფეოდალური (ქრისტიანული) ეპოქისა უნდა იყოს, როდესაც ეს მონოლითი ჯვარიან სვეტად გადაუქცევიათ, ე.-ი. თავში ჯვარი ჩაუსვამთ, როგორც, მაგალითად, ბარალეთის ე.-წ. „ამალღების სვეტ“-შია ((ტაბ. LVIII a), ანდა როგორც კუმურდოს (ტაბ. LVIII B), აბუღის ბუზავრეთის და ქსოვრისის სვეტებში უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება ი. როსტომაშვილის მიერ აღნიშნულ დეტალს, სახელდობრ, რომ მონოლითს ერთს მხარეზე ორი ჩაღრმავებული ადგილი აქვს, ეს შეეფერება სიმართლეს, და, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, ე.-წ. „ერატიპა“-ს ფუნქციის მაჩვენებელია, რის შესახებ საუბარი გვექნება ამ ნაკვეთის IV, 2, თავში.

3. ვეშაპი, ანუ ყბაღია თევზი (ტაბ. XLIV, XLVI), ს. განძის მახლობლად, ფარავნის ტბიდან „სალამოს“ ტბისაკენ ანუ თუშანგიოლისაკენ მიმავალი გზის მარჯვნივ, მინდორში, ადგილობრივ სომხები მას ხან *კაქ-ღარ* კათ-ქარ რძის ქვა'ს უწოდებენ, ხან *შორე შორე* სურბ-სარგის წმიდა სარგის'ს, რაიც ფრიად დამახასიათებელია, რამდენადაც უკანასკნელი, წმ. გიორგისთან ერთად, ე.-წ. „ვეშაპთემბრძოლთა“ მწკრივს ეკუთვნის. იგი წარმოადგენს ბრტყელ ქვას. ამ მონოლითის აღწერა პირველად ლიტერატურაში მოგვცა ი. როსტომაშვილმა 1898 წელს (იგივე ქართულად 1901

¹ И. Мещанинов, Змея и собака на вещевых памятниках Кавказа.—„Записки Коллегии Восточковедов“, I, 1925, стр. 241—256; მისივე, Закавказские поясные бляхи (Опыт яфетидологического подхода к анализу памятников материальной культуры).—„Сборник мат. для опис. м. и. п. Кавказа“ в. XLV, Махач-Кала 1926, стр. 195—232; შდრ. *У. შათი-ღვან, ჩიკყარანოსკან ჯღნერ კარარხროსქხამერ შიქვაქს ჴად-ღჩქს ჴრეზოსკნხრო. ს. შ. შორე,*—„ღანაქსი შანიღრჩაქ“ 1927, სვ 43—55.

წელს)¹, ხოლო მეორედ და უკანასკნელად ე. ლალიანიმა 1931 წელს². ივ. როსტომიშვილი სწერდა: „В Гандзе замечателен високий каменный столб высотой в 5 аршин, шириною в 1 1/2 аршина... В верхней части столба, обращенной к западу, находится барельефный рисунок, отчасти напоминающий таковой же на Мурджахетском камне“. კერძოდ, აქ აღნიშნულ ბარელეფურ რისუნოკ-ი იმავე ი. როსტომიშვილის წერილის ქართულს რედაქციაში მოხსენებულია როგორც „სიციოცხლის მომცემის ემბლემის ქანდაკი... დასავლეთის მხარეზე“, რაც, ჩვენის აზრით, სწორია. მაგრამ, „სიციოცხლის მომცემის ემბლემის ქანდაკი“-ს გარდა, ამ მონოლითზე გამოსახულია თევზის თვალი, თავი და ლაყუჩები, ხოლო მის ქვევით ორი ფრინველი, თითქოს წერო (ტაბ. XLV). ამრიგად, შეხვედრა ამ მონოლიტსა და მურჯახეთისაში მხოლოდ მასშია, რომ ორსავეში წყვილ-წყვილი ფრინველებია გამოსახული, რაც გელამის და ენისეის ვეშაპებზედაც გვხვდება³.

დაბოლოს, უნდა ითქვას, რომ ამ ვეშაპს ადგილობრივი სომხები უკავშირებენ ისეთ წესებს, რომლებიც საერთოდ ფალუსის კულტის გამოძახილს წარმოადგენენ. მაგრამ ამ ვეშაპის ფალუსობაც, ჩვენის აზრით, ისეთივე ღირსებისაა, როგორც მურჯახეთის ვეშაპისა, ანდა სამშვილდის მენჭირისა.

4. ვეშაპი წალკის ს. ს. შიპიაკსა და სანომერს შუა, მინდორში, გზის მარჯვნივ. ადგილობრივი მოსახლეობა მას თიქმა-ტაშ'ს უწოდებს. იგი 1936 წლის შემოდგომაზე ამოთხრილ იქნა, ხოლო გათხრების წინასწარ შესწავლილი და გაზომილი იყო (ტაბ. XLIIa, B); ამის შედეგი გამოქვეყნებულია ცალკე სტატიის სახით, ფოტოსურათის დართვით⁴. ამ მონოლიტის ზომა გათხრებამდე: სიმაღლე სამხრეთით 1,40 მ., ჩრდილოეთით 1,35 მ., სატე (ОПХВАТ) ზემო ნაწილში 1,97, ქვემოში 2,82. ამ მონოლითზე მაშინ ჩვენ ვწერდით: „თვით ქვა საიდგანლაც წამოთრეულ ბაზალტს წარმოადგენს და მეტიმეტად პრიმიტიულადაა დამუშავებული, ნაწილობრივ დაზიანებულიცაა ატმოსფერულ მოვლენათა წყალობით, რის გამოც მის

¹ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, стр. 53—„მოგზაური“ 1901 წ. № 1, გვ. 32.

² ვხ. *ქალაქის, რამრანსერქ ახილმსერქ ს. ჯაკათ-სანიოპ*, 203.

³ ხევსურული ლეგენდის თანახმად, „წმ. გიორგი, როგორც ფრინველი, სომხეთიდან მოფრენილა“-თ (В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тфл. 1932, стр. 42).

⁴ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თიქმატაშ,—„ხრამქესის დამკვრელი“ 1935 წ. № 33.

წვერზე ოდნავადლა იმჩნევა ყოფილი პრიმიტიული ქანდაგება, რომლის სახე და შინაარსი ჯერჯერობით გამოურკვეველი რჩება. ყოველ შემთხვევაში, ექვს გარეშეა, რომ ეს ძეგლი ერთერთი უძველესი ნაწარმოებთაგანია, რომელსაც, წმინდა არქეოლოგიურ მნიშვნელობასთან ერთად, გარკვეული ხელოვნებათმცოდნეობითი მნიშვნელობაც აქვს“.

ეს მონოლითი ჩვენ მიერ ამოთხრილ იქნა 1936 წ. 26. VIII. სანამ გათხრას შეეუდგებოდით, გარშემო გავასუფთავეთ ქვებისა და ბალახ ჯეჯილებსაგან და კვლავ გავზომეთ, რის შედეგიც ასეთია: სიმაღლე სამხრეთით 1,45 მ., ჩრდილოეთით 1,40 მ., სატე ზემო ნაწილში 2 მ., ქვემოში 3 მ. ამავე ძეგლის ზომა მთლად ამოთხრის შემდეგ: სიმაღლე სამხრეთით 2,85 მ., ჩრდილოეთით 2,80, დიამეტრი ძირში 1,15, სატე ძირში 3,40 მ.

მონოლითი ნამდვილ თევზად აღმოჩნდა შემდეგი დამახასიათებელი დეტალებით: თვალი ზემო ნაწილში და ლაყუჩები გვერდზე (ტაბ. XLII, XLIII).

5. ვეშაპი—ფიქალისებრი, ცოტად ამოზურთული, ბრტყელი და განიერი ქვისა, წალკის ს. გიუმბათში, სადაც იგი დატანებულია ეკლესიის გალავნის შესავალ კარებში (ალაყაფში) მარჯვენა ჩრდილოეთ მხარეზე (ტაბ. L). როგორც ადგილობრივ გადმოგვცეს, ეს ქვა წინად სოფლის გარედ ყოფილა და ნიაღვარს წამოუთრევიდა ხევში; ხოლო ხალხს იგი მოუთავსებია ეკლესიის გალავანში. ქვაზე გამოქანდაკებულია ვეებართელა თევზის ხერხემალი, თითქოს ორაგულისა, რომლის ზევიდან გამოსახულია ორი გველი, ერთმანეთში ჩახვეული. ქანდაკებას აქვს, გველებისა და თვალის გამოსახულობათა შორის, მერმინდელი დროის ქართული ასომთავრული წარწერა (უკუღმართი), რომელიც ასე იკითხება: „ქ-ტე შ-ე ს-ლი ე-ესი“, ე.-ი. „ქრისტე, შეიწყალე სული ე-ესი (ეგნატესი, ერასტესი?)“. იგი თითქოს შეესაბამება იმ წარწერას, რომელიც ამოჭრილია საპიტახჩის ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე, სადაც აგრეთვე იხსენიება „ე-აე“ გვარად „კეთილადე“. რადგანაც ასოების მოყვანილობა ორსავე წარწერაში ერთიდაიგივეა, ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ორივე წარწერა ერთისადაიმავე დროისაა, ასე ვთქვათ, XII—XIII ს. ს.; ამასთანავე, ორთავეში ერთიდაიგივე პირია მოხსენებული.

ეს ვეშაპი ყველა ვეშაპებისაგან იმით განირჩევა, რომ იგი ვერ იდგებოდა ვერტიკალურად, არამედ ჰორიზონტალურ პოზიციაში უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. თვით ქვა შემდეგი ზომისაა: სიგრძე 2,05 მ., სიგანე თავში 0,75, შუაში 0,95, ქვემო ნაწილში 0,75; თავის სიგრძე 0,45, ცხვირისა 0,30, ტანისა (თავიდან ბოლომდე) 1,45, ბოლოსი 0,15, სისქე ქვისა 0,30—0,40; თითო გველის სიგრძე 1,05 მ. (თითქმის თევზის ნახევარი სიგრძისა).

ზემოდ აღწერილ ვეშაპ-ვეშაპოიდებთან შედარებით, ეს ვეშაპი,

რასაკვირველია, ცოტად-თუ-ბევრად ნაგვიანევი ხანისაა, რამდენადაც მას ახლავს სწორედ ისეთი დეტალი, რომელიც შეიძლება გამოვიყენოთ მისი დათარიღებისათვის, ყოველ შემთხვევაში, არა ტოტემური ანუ კოსმიური აზროვნების პერიოდებით. თვით დეტალი მოგვაგონებს იმას, რაც ირანულ თქმულებებში დაკავშირებულია ზოპაკ-ბიურასპ-თან; ხოლო ამ თქმულებების თანახმად, უკანასკნელი მეფობდა 1000 წელს, და მას აპრიმანის კოცნისაგან მხრებზე გველები ამოსვლოდა, ხოლო ეს გველები ყოველდღე მისი ტვინით იკვებებოდნენ¹. ეს თქმულება განმეორებულია მოსე ხორენელის „ისტორია“-შიც (I, დამ. 1), სახელდობრ იმ ადგილას, სადაც მოთხრობილია „ბიურასპ აუდაპაკისათვის“, რომელსაც, ძველი ისტორიკოსის სიტყვით, დევები ემსახურებოდნენ და რომლის მხრებიდანაც, კოცნის შედეგად, ვეშაპები იშვებოდნენო (*არყილით ყიკაყყყენ ბრისი*)². და თითქოს ამის ზეგავლენითაა, რომ ლეონტი მროველიც, როდესაც ირანელებზე (სპარსელებზე) ლაპარაკობს, გადმოგვცემს: „მიერთაგან განძლიერდეს სპარსნი, მზისა აღმოსავლეთითგან, ნათესავნი ენებროთისნი, და გამოუჩნდა ნათესავთა შორის ენებროთისთა კაცი ერთი გმირი, აფრიდონ, «რომელმან შეკრაო ჯაჭვითა ბევრასთ, გველთა უფალიო, და დაამამთასა ზედა, რომელს არს კაცთ შეუალიო». ესევეთარი წერილ არს ცხოვრებასა სპარსთასა“³.

ამიტომაც, სრულიად გასაგებია ზარნაკალმას ხსენება ოსურ თქმულებებში აბრანზე, რომელიც (ზარნაკალმა) „ზარნიის ვეშაპ“-ად განიმარტება მკვლევართა მიერ⁴, თუმცა თვით სახელწოდება „ზარნაკალმა“ თავისი მეორე ნაწილით მოგვაგონებს ქართულ სიტყვას „კალმახ“-ს, რაც თავს იჩენს ამირანის თქმულების ქართულ ვერსიაშიც, სადაც ამირანის მამა სუკალამახად არის წოდებული (სუ წყალი+კალმახ თევზი)⁵.

ხოლო ჩვენი ვეშაპის დეტალი, ორი გველი რომ ერთმანეთს ეხვევა, რამოდენადმე მოგვაგონებს იმ ციკლის თქმულებათა გარკვე-

¹ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, — „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1883, декабрь, стр. 247—248; Н. Марр и Я. Смирнов, Вишappy, стр. 17.

² *Մովսիսի Քրիստոսեայ Պատմութիւն Հայոց, Տիպար 1913, № 89.*

³ ქ. ც., I, ბროსეს (=მარის) გამ., 23; ქ. ც., მარიამ დედოფლის, ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამ., 9—10.

⁴ Н. Марр и Я. Смирнов, Вишappy, стр. 17—19; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, 33.

⁵ Л. [Меликсет-Бекоев, К вопросу об обычае кувады на Кавказе, в связи с языковыми пережитками матриархата, — „Академия Наук СССР. XLV. Академику Н. Я. Марру“, Л. 1935, стр. 735.

ულ დეტალებს, რომელსაც, ერთის მხრივ „ტრისტანი და იზოლდა“ ეკუთვნის, ხოლო მეორეს მხრივ „აბესალომ და ეთერი“; ამათგან პირველში ნათქვამია, რომ „ტრისტანის საფლავზე ამოსული მწვანე ტოტი, ხშირი ფოთლებითა და სურნელოვანი ყვავილებით სამლოცველოს ზევით გადაეწო და იზოლდას საფლავში ჩაეშვაო“¹; ხოლო მეორეში—რომ აბესალომ და ეთერის საფლავებზე ყვავილები ამოდის, რომლებიც ცდილობენ ერთმანეთს გადაეხვიენო².

6. ვეშაპ-ვეშაპოიდები ჭოროხის აუზში, ზიარეთის ტბის ირგვლივ, ფიქსირებულია სომეხი მწერლის ატრპეტის მიერ. მისი სიტყვით, „ამ ტბის ნაპირებზე შემჩნეულია“ ადამიანის ხელით გამოკვეთილი 25—30-მდე ვეშაპთა ცილინდრული ძეგლები, რომლებიც ერთ დროს ვერტიკალურად მდგარან ტბის ნაპირზე, წყალში, და რომლებიც დღეს მიწაზე არიან წაქცეული. ამ ძეგლთ სიმაღლე აქვთ 5—7 მ., სისქე დიამეტრში 0,80—1 მ.; ძეგლები გამოთლილია, ტლანქად გამოსწორებული და მათზე გამოქანდაკებულია გველის, ხელიკის, ხარ-კამეჩისა და სხვა ცხოველთა თავები; ხოლო „ზიარეთის ტბის ამ ძეგლებისაგან არც იმდენად დაშორებით, 5—6 კილომეტრზე, მოიპოვება წმინდა წყლის რუის სათავე თვისი ქაობებითა და ვეშაპთა ძეგლებით“-ო³.

რამდენად შეეფერება ატრპეტის ეს სიტყვები სინამდვილეს, ამაზე ვერას ვიტყვით რა.

3. ქალქვა-ქვაკაცნი

თუ პრიმიტიული, სრულიად დაუმუშავებელი, ან ოდნავად დამუშავებული მონოლითების გვერდით ვეშაპ-ვეშაპოიდები, როგორც თევზის ღვთაებები, შედარებით უფრო მაღალი საფეხურის საზოგადოებრიობის ნაწარმოებებად გამოიყურებიან, მაშინ ანთროპომორფიზებული ძეგლები კიდევ უფრო შემდგომი სტადიის ნაწარმოებებად უნდა მივიჩნიოთ, და ეს სტადია კი უკვე კერპთაყვანისმცემლობას ემიჯნება. იმის გამორკვევა, თუ სახელდობრ რა პირობებში, როგორ და როდის შემოიჭრა ეს ჟანრი ადგილობრივ ხელოვნებაში, ჯერჯერობით, რასაკვირველია, ძნელია. მაგრამ, როდესაც ნ. მარი ვეშაპ-ვეშაპოიდების დათარიღების გამო იმ მოსაზრებას გამოსთქვამდა, რომ ეს ძეგლები მეტად უძველესნი არიან რა, იგი საამისოდ, სხვათა შორის, იყენებდა იმ ფაქტს, რომ მათგან არცერთზე არაა „ни малейшего намека на изображение человека“

¹ წიგნი ტრისტანისა და იზოლდასი, ტფ. 1934, გვ. 179—180.

² К. Д. Дондуа, Абесалом и Этери, — „Тристан и Иольда“ [Труды Института Языка и Мышления II], Лигр. 1932, стр. 182.

³ *Առլախո, Ճիրախի տակախը, 55.*

ской или хотя бы получеловеческой фигуры“¹; „появление [же] человеческих фигур,—მისი სიტყვით,—нас переносит, по-видимому, в другую стадию, именно позднейшую стадию антропоморфизации“². და აი, სწორედ ამასთან დაკავშირებითაა, რომ მას გამოთქმული აქვს შემდეგი მოსაზრება, ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოსახაზავად: „В сложных композициях видим уже VIII веке до р. хр. в Греции переживания влияния наших или тождественных с нашими памятников с их примитивною символическою“³.

ანთროპომორფიზებულ მონოლითებს ქართულად ჩვეულებრივ „ქალქვა“ || „ქვათარძალი“, ან „ქვაკაცა“ || „ქვაკაცი“ ეწოდება, მონოლითში (ორხონის წარწერებში) „ბალბალ“, ხოლო უკრაინა-რუსეთში каменная баба.

თუ უკრაინა-რუსეთსა და მონოლითში დაცული ასეთი ძეგლები ადამიანის ნამდვილ სახედ არიან გამოკვეთილი⁴, ჩვენში (ვეგულისხმობ საქართველოს) ისინი ადამიანის მეტისმეტად პრიმიტიულ ქანდაკებას ჰგვანან, რის გამოცნობაც მხოლოდ მიხვედრით შეიძლება.

„ქალქვა“ || „ქვათარძალი“-ს არსებობაზე საქართველოში ჩვენ უმთავრესად ფოლკლორული წყაროები მიგვითითებენ; ხოლო „ქვაკაცა“ || „ქვაკაცი“-ს შესახებ გარკვეული ცნობები გვაქვს საისტორიო მწერლობაში.

თუ ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალ“-ს, რომელიც ჩვენთვის უკვე ცნობილია, განზე დავტოვებთ, ჩვენ აუცილებლად უნდა გამოვიყენოთ მოსე ხორენელი ს მითითება (I, 31) ვაჰაგნ ვეშაპთემბრძოლზე (ქანაყნი ქუთაისად), რომლის შესახებაც ნათქვამია, რომ „მისი [ქანდაკება] იმ სიმაღლისა, რა ტანისაც თითონ იყო, აღმართული იყო ქართლის ქვეყანაში, და მას მსხვერპლს შესწირადენ ხოლმე“ (ანდრესი ქრავს აქსარჩის დიორა ჯაქი ჩაასაქსი ღანგნხაქ ათათიხსი დიჩიქ⁵.

¹ Н. Марр и Смирнов, Вишаны, 93—94.

² იქვე, 10.

³ იქვე, 103—104.

⁴ Н. Веселовский, Мнимые каменные бабы,—„Вестник Археологии и Историч“, в XVII, Спб. 1905, отд. отт., стр. 27. А. И. Соболевский, Русско-Скифские этюды [Изв. Отд. рус. яз. и сл. Р. Акад. Наук, т. XXVII], 1913, стр. 16. შდრ. „Mat. по арх. Кавказа“, III, 1893, стр. 119—126; VII, 1898; стр. 137—138; „Eurasia Septentrionalis Antiqua“, IV, 1929, p.p. 290—311; VIII, 1933, p.p. 28—30; С. Я. Малов, Новые памятники с турецкими рунами,—„Язык и мышление“, VI—VII, 1936, стр. 253 (рис. 1, 2), стр. 257 (рис. 3).

⁵ შიქსარჩი შირენაგლი შათათიხსი ჯაკიე, 86.

თითქოს ასეთ ქანდაკებას ანუ „კერპ“-ს გულისხმობდა ე. ლა-
ლაიანი, როდესაც ჯავახელი ტერ-მარგარ ტერ-ჰარუთიუნიანის
ნაამბობს იმეორებდა, ვითომც ფარავნის მიდამოს ქოროღლის (შაო-
რის) „ციხის სამხრეთ კედლის ერთერთ კამაროვან უბეში, რომელ-
საც სიმაღლე ერთ არშინზე მეტი ჰქონდა, სიგანე $\frac{3}{4}$ არშ. და სიღრმე
 $\frac{1}{4}$ არშ. მოთავსებული იყოო ქანდაკება თავლია და უიარალო ადა-
მიანისა ტანსაცმლით მუხლებამდე“¹.

ახლა შევეუდგეთ ჩვენ მიერ აღრიცხული ასეთი ძეგლების აღ-
წერას.

1. „ქალქვა“ || „ქვაკაცა“ წალკის ს. ს. ავრანლუსა და ყიზილ-
ქილისას შორის, მინდორში (ტაბ. I a, B). ადგილობრივ „თიქილ-
ტაშ“ || *ქიქ-ქაქ* უწოდებენ. თვით ქვა თავისი მოყვანილო-
ბით ცილინდრული ფორმისაა, ხოლო ზემო ნაწილი წვეტიანია
(კონუსებრი). ქვა მიმართულია სამხრეთისაკენ. მისი ზომაა: სიმაღ-
ლე 2,15 მ., სატე 2,83. იგი გარკვეულად მოგვაგონებს უკრაინის
каменная ნაღა-ს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მეტისმეტად
პრიმიტიულია: იგი თითქოს თავდახრილსა და ხელებ გულზე დაკ-
რეფილ ქალს წარმოადგენს. უდავოა, რომ ეს ძეგლი ერთერთი იმ
მრავალ „ქვაკაცა“-თაგანია, რომელსაც ვახტანგ VI იხსენიებს თავის
„დასტურლამალ“-ში თრიალეთის აღწერისას.

2. „ქალქვა“ ს. გურჯაანში; ოდესღაც ეგდო გზის პირას;
ახლა მისი ადგილმდებარეობა უცნობია. ამ ძეგლთან დაკავშირებული
იყო ლეგენდა, რომელიც ძალიან მოგვაგონებს ბიბლიურ ლეგენდას
სოდომ-გომორის დაღუპვისა და ლოტის მეუღლის მარილის სვეტად
გადაქცევის შესახებ: ფერისცვალების დღეს ერთ ხუცესს კალო გაე-
ლეწაო; ამიტომ ღმერთმა დასწყევლა იგი; ამ დროს მასთან სტუმ-
რად ყოფილა მოსული ნათესავი ქალი, რომელსაც ხუცესმა უბრძანა
მალე გაიპარეო; მიმავალმა ქალმა თავისი პატარა ბავშვით (ვარიან-
ტით—ძმით) უკან მოიხედა, რათა ენახა რა დაემართა ხუცესს, და
იმ წამსვე გაქვავდაო. ხოლო ხუცესის სახლკარი ჩაიძირა და მის
ადგილზე ტალახმა ამოხეთქაო (ვითომდა ახლანდელი ახტალა). ქა-
ლის გაქვავების ამბავი სათანადო ლექსში ასე იკითხება:

გასწი, ქალო, გაიარე,
უკან აღარ მოიხედო,
ძმით შეიქმენ განაწყვეტი!
მობრუნდა, იქვე გაქვავდა,
ჯერაც მოდის დანაშრეტი².

¹ ნ. ლაქიანი, *ქალქვა*, 165—166, ამონ. 53—54.

² იხ. ტარასი, ლეგენდა ახტალის შესახებ, — „ივერია“ 1891 წ. № 13, შტრ. Г. Ф. Чурсин, Народные обычаи и верования Кахетии [„Записки Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, кн. XXV, в 2], 1905, стр. 47; Л. Мелик-сет-Бекоев, Ахтальские грязи как бальнеологический пункт, — „Известия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, т. XXIII № 1, 1915, стр. 17—18; „Целебный Кавказ“, 1915, № 3—4, стр. 21. საერთოდ გაქვავებულ ადამიანთა შესახებ: Г. Ф. Чурсин, Очерки по этнологии Кавказа, Тфл. 1913, стр. 75—80.

ამ ქვასთან დაკავშირებული იყო ე.-წ. „ლაზარობა“ და სხვა ამგვარი წესები.

3. „ქვათარძალი“ გურიაში, აქის-წყლის ხეობაში, ლეხაურის მახლობლად; ძველი თითქოს „ქალის ფორმისა“-ა და „გაცხოველება-გაცოცხლების მნიშვნელობით აღჭურვილი“ (დოც. მეგრელიძით).

4. „ქვათარძალი“ || „каменная невеста“ ე.-წ. ყვითელ მთაზე, მანგლისის პირდაპირ, ალგეთის გაღმა. იმ ძველზე საუბარი შემდეგ პარაგრაფში გვექნება.

4. „ქვაჯვარა“ — ობელისკები.

ეს—იგივე მონოლითებია, დეფორმირებული პირველი სამი კატეგორიიდან: ან მენპირები, ან ვეშაპ-ვეშაპოიდები, ან ქალქვა-ქვა-კაცები. ზოგი მონოლითი „ქვაჯვარა“-დაა გადაქცეული, ზოგი კი ობელისკად.

ამ კატეგორიას, ჩვენის აზრით, შეიძლება მივაკუთვნოთ შემდეგი ძეგლები:

1. ქვაჯვარა ქეჩეთის მთის კალთაზე, ფარაენის ტბის მიდამოებში, ს. როდიონიკას (თავ-ფარაენის) ზემოდ (ტაბ. LVI). მისი სიმაღლეა 2,50 მ.; ჩასმულია ქვა-კლდეში, რომელიც უსწორმასწორო ფორმისაა, დაახლოებით 2.50 მ. სიგრძით და 1.50 მ. სიგანით; სახით ნამდვილი ჯვარია, მაგრამ სიგრძეზე მეტად გაჭიმული, ასე რომ მისი ფრთები ნაკლები სიგრძისაა, ვიდრე ზემო (თავის) ნაწილი. ამიტომაც ეს ქვა ისეთ შთაბეჭდილებას ჰქმნის, თითქოს იგი თავიდანვე კი არაა ჯვრად გამოკვეთილი, არამედ ჯვრად გამოყენებულია წინანდელი მენპირისაგან (ცილინდრული მოყვანილობისა): მენპირის დეფორმაცია „ქვაჯვარა“-დ მომხდარა ისეთ პირობებში, რომ მისთვის გამოუყენებიათ ქვის მთელი სიგრძე; ხოლო რადგანაც მონოლით-სვეტის სიგანე საშუალებას არ იძლეოდა, რომ ფრთები და ზემო ნაწილი ერთ ზომაზე გამოეჭრათ და გაეშალათ, ამიტომ მოხდა ერთგვარი დისპროპორცია ჯვრის ცალკეულ ნაწილებს შორის.

ამ ქვაჯვარას მოეპოვება ზოგიერთი დეტალი, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, თუ როდის უნდა მოიხდარიყო მისი მენპირისაგან გამოკვეთა. ჯვრის ცენტრში მოთავსებულია ამობურთული დისკო, რომელიც „ნაყოფიერების“ ემბლემაა. მის ქვეშ მეორე ემბლემაა, სწორედ ისეთი, რომელიც ჩვენ ჩვეულებრივ გვხვდება თამარისა და დავით სოსლანის დროს 1200—1208 წ.წ. მოჭრილ ფულებზე¹, აგრეთვე ერთს უწარწერო ქვა-ფიქალზე (რომელზედაც

¹ М. Баратаев, Нумизматические факты Грузинского царства, Спб. 1844, разд. III, стр. 37—40, 154, табл. III; V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris 1860, p. 65; E. A. Пахомов, Монеты Грузии, I (Домонгольский период), Спб. 1910, стр. 101—104, табл. VIII (рис. 132—135); თ. ლომოური, თამარის ფულების განხილვა, — „ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები“, I, 1936, გვ. 282—284 და 2 სურათი იქვე, შენ. 4 გვ. 282; მისივე, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, — „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ. 1938, გვ. 289, სურ. 10, 11. А. Быхов, Грузинские монеты XII—XIII вв., — „Памятники эпохи Руставели“, Лнгр. 1938, стр. 84—85 и табл. 3.

ჰომონატულია ჯვარი, ხელი და სწორედ ეს ემბლემა) ჩიკეთის სამე-
ზის კალთაზე, გზის პირას მდებარე „ლეთისმშობლის“ ნამონასტრა-
ლის ეზოში. ხოლო ამ ემბლემის ქვეშ იმჩნევა ქართული ასომთავ-
რული წარწერის კვალი 7 სტრიქონად, სადაც ძლიერდობით იკით-
ხება მხოლოდ ცალკეული სიტყვები ან ასოები. თუმცა წარწერა
მთლიანად ვერ იკითხება, მაინც თამამად შეიძლება იგი მივეკუთვნოს
XIII საუკუნის დასაწყისს. ამას, სხვათა შორის, ხელს უწყობს ის
გარემოება, რომ სწორედ ამ მხარეში მოიპოვება ნიშანდობლივ თა-
მარის დროს აშენებული ქარვასლა, რომელზედაც ვახუშტი სწერს:
„აქა არს ფუნდუკი¹ თამარ მეფისაგან აღშენებული ზამთარ მოგზა-
ურთათჳს². მართალია, ვახუშტის შიერ ნაგულისხმევი „ფუნდუ-
კი“ არსებითად ყარაბულაღის ანუ ქვემო-წალკის სალამალეიკს³
ემთხვევა, სადაც ქარვასლის ნაშთი ახლაც იმჩნევა, მაგრამ მეორე
„ფუნდუკი“ ხომ აწინდელ ს. როდიონოვკაშია (თავ-ფარავანში), რო-
მელიც (ფუნდუკი), პირველთან შედარებით, უკეთ არის დაცული,
და რომელიც აღწერილია ი. როსტომაშვილის მიერ⁴. ყო-
ველ ეჭვს გარეშეა, რომ ორივე „ფუნდუკი“ ერთსადაიმანვე ყაი-
დაზე (მასალით, გეგმითა და ზომით) არის აშენებული და ერთსადა-
ინავე დროსვე, რასაც საეგვით ეთანხმება შემდეგი გადმოცემა: ქე-
ჩეთის მთის ორსავე მხრიდან (ე.-ი. ფარავანის ტბისა და ქვემო-
წალკისა), აგებული იყო წყვილი ქარვასლა იმ მოსაზრებით, რომ
ქარავანს ადვილად შესძლებოდა ერთიდან მეორეში გადასვლ-
გად-
მოსვლა ერთი დღის განმავლობაში, დილით-სალამომდე. ხოლო
ჯვარი მთის ფერდობზე იმ მიზნით იყო აღმართული, რათა მით
გამოეკვლიათ გზის მიმართულებაო.

ყველა ეს ცნობა, გვერდია, საკმაო საბუთს გვაძლევს იმ დე-
ბულების ნათელსაყოფად, რომ მენჰირის „ქვაჯვარა“-დ გადაკეთება
უნდა მომხდარიყო XIII საუკუნის დასაწყისში, თამარისა და დავით
სოსლანის მეფობის დროს, იმ აღმშენებლობასთან დაკავშირებით,
რაც გზების გაყვანასა და ქარვასლების აგებაში გამოიხატა, სხვათა
შორის, მეგალითური კულტურის ნაშთებით ისეთ მდიდარ მხარეში,
როგორიცაა ფარავანის ტბის არემარე⁵.

¹ ბერძნული სიტყვა: το πανδοκιον (=სომხ. պանդուկ).

² ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გამ. შ.
ჯანაშვილისა, გვ. 51.

³ „სალამალეიკ“ თურქულად გავარჯობა'ს, სალამ'ს აღნიშნავს.

⁴ И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, 58.

⁵ გზის მაჩვენებელი ჯვარია, სხვათა შორის, ის ჯვარიც, რომელიც აღ-
მართულია გუდარების მონასტრისაკენ მიმავალი გზის პირას, მარცხნივ, ტყეში,
აღბულალ—ვაკე—მანგლისის გზის გასახვევთან. შედარებით უფრო ძველ დროში
ჯვარი გამოყენებული იყო აგრეთვე როგორც ამულეტი. ე.-ი. მფარველი, მაგ.
ტფილისში ავლადარის ხილზე, როგორც მოთხრობილია აბო ტფილელის ცხორე-
ბაში (წმინდა მოწამე აბო ტფილელი, გამ. [პ. კარბელის რედ.], ტფ. 1899.
გვ. 32 = ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ნაკვეთი პირველი.
I. იოანე საბანისძე. II. ბასილ ზარზმელი, პროფ. კორნ. კეკელიძის რედაქ-
ციითა და გამოკვლევით, ტფ. 1935, გვ. 75). ხოლო ჯვარი, როგორც საბანის
ნიშანი ანუ საზღვრების მაჩვენებელი, რომელიც მრავლადაა წარმოდგენილი
თრიალეთ-წალკაში, სულ სხვა (პატარა ზომისა).

ეს „ქვაჯვარა“ ცნობილია სამხედრო-ტოპოგრაფიულ რუკებზე როგორც *камен. крест.*

2. „მარიამჯვარი“—მანგლისის პირდაპირ მდებარე ე.-წ. ყვითელ მთაზე (*Желтая гора*), ალგეთის ვალმა. მას რუსები უწოდებენ *каменная невеста*-ს (= ქვათარძალი), ხოლო ოსები „მამიდა“-ს (ტაბ. LVIIa, b). როგორც ჯერ კიდევ 1924 წელს გვქონდა გამოთქმული, ეს მონოლითი შეიძლება იყოს ან ის ჯვარი, ან ერთერთი ჯვარი იმ ციკლიდან, რომლის თაყვანისსაცემლად საერთოდ ხალხი მიდიოდა არა მარტო ქართლიდან, არამედ აგრეთვე სომხეთიდანაც, როგორც გვიმტკიცებს VII საუკუნის დასაწყისის სათანადო სომხური ეპისტოლოგრაფული დოკუმენტი¹. და ამიტომაცაა, რომ აბრაამ სომეხთა კათალიკოზი 606 ||. 609 წელს დაწერილ ენციკლიკაში, რომლითაც დადასტურებულია სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილება, უბრძანებდა თავის სამწყსოს არ ევლო მცხეთისა და მანგლისის ჯვრებზე სალოცავად (*გრაძიკესოდ... ამხნსქამ მქ ზაყიდელქ დნდ ზითა... მქ აჟიდქლქ ხელხალქ ხ საჯან ირ ხ შექსქსაქს სხეჯდნ ზამქალქ, მქ ხ შანჯყხოყ სჯან*)². ხოლო ანალოგია აქ მანგლისსა და მცხეთას შორის საუცხოოა: როგორც მცხეთის ჯვარად პორცვის ჯვარი, ე.-ი. ჯვარის მონასტერი, იგულისხმება ძველ მცხეთასა და არაგვს ვაღმა³, ისე მანგლისის ჯვარად იგულისხმება მარიამჯვარი, ძველ მანგლისსა და ალგეთს ვაღმა.

ეს ჯვარი რომ, მართლაც, ძველი წარმართული ღვთაების დეფორმირებული ობიექტია, სავსებით მტკიცდება მისი გარემოთი, სადაც ძველი ეკლესიის ნანგრევებია, რაც „ნაწილობრივ თითქოს ციკლოპიური ხასიათის შენობას მოგვაგონებდეს (დიდრონ ლოდებიითაა აგებული უკიროთ)“, აგრეთვე. ორი სხვა პატარა ჯვარი, რომელთაგან ერთი „ვეებართელა მომრგვალო გუნდისებრ ქვაზე“ არის დაყრდნობილი დიამეტრით 2 მეტრამდე, ხოლო მეორე—„შედარებით პატარა ბაზისზე“. ამათაც, როგორც თვით მარიამჯვარსაც: ამობურთული დისკო ახასიათებს. საინტერესოა აგრეთვე, რომ მარიამჯვარის ანუ ყვითელი მთის სამხრეთითაა გოხნარის ციკლოპური

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი, 80.

² *ჟიქრე ქელსიყ, № 1901, ხვ 194.*

³ მცხეთის ჯვარი რომ, მართლაც, ძველი წარმართული დროის ბომონის ადგილზეა აგებული, ამას ადასტურებს ეკლესიის შიგნით, შუაში, მოქცეული „ბემა“, რომელიც რეალური ჯვრის ბაზისი უნდა ყოფილიყო პრექრისტიანული „ბომონის“ ნაცვლად. იხ. Л. Меликсет-Бекоев, К вопросу об устройстве алтаря в древней Грузии,—„Христ. Восток“, т. IV, в. 3. 1915, стр. 310—312. შტრ. Prof. Dr. Georg Tschubinatschwilli, Untersuchungen für Geschichte der Georgischen Baukunst. Erster Band. Erster Heft. Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha, Tiflis 1921, S. S. 1—6=გ. ჩუბინაშვილი, მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარი,—„ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, II, 1922, გვ. 22—26.

ნაცხარ-ნაქალაქევი და ბედენის ლოდოვანიც, ხოლო ჩრდილოეთით — ასეთივე ციკლოპური სადგომის ნაშთი, დაბლა კი, მთის წვერის პლატოზე — „ერატიპა“.

ჯვრის ზომაა: სიგრძე 2,50 მ., სიგანე 1,35, სისქე 0,40, დისკო ორი წრით შემოფარგლული დიამეტრით 0,15 მ.; ასენია რამდენსამე ქვაზე; მაგრამ ძველად აღმართული უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც მის ქვედა ნაწილს ახასიათებს „ტარი“, რომელიც თუმცა თევზის ბოლოს ჰგავს, მაგრამ ქვაში ჩასარქობი ნაწილია.

ამ ჯვართან დაკავშირებული იყო ე.-წ. „ლაზარობა“ და სხვა ამგვარი წესები. ხოლო ეს წესები ძალიან მოგვაგონებს იმას, რაც ვახუშტისა აქვს შენიშნული პატივანის მიმართ: „პატივანს ქვეით ვაკეს არს ლოდი, რომელი გვალვასა თუ გარდააბრუნო და შენამო, მოვალს წვიმა, ხოლო წვიმიანობასა შინა თუ შეაყარო ნაცარი და გარდააბრუნო, იქმნების უწვიმობა“¹.

თვით ქვის „წარმოშობის“ შესახებაც არსებული ლეგენდები ძალიან მოგვაგონებენ იმას, რაც ცნობილია მურჯახეთის „ძუძუს-ქვისა“ და გურჯაანის „ქალქვას“ ირგვლივ: „თამარ მეფის დროს, ლეკიანობის (sic) გამო, ქალი ვაიქვა სახლიდან და გზაზე შიშისაგან გაქვავდა“-ო. ესევე მეორდება „მანგლისი რო ააშენეს“ ლექსად წყობილს ფერსიაში².

„მარიამჯვარი“ რომ დეფორმირებული ძველის-ძველი ძეგლია, ასეთი აზრი, ჩვენს გარდა, გამოსთქვა ვ. ა. გურკო-კრიანინმა ც: „Что это не христианский памятник, — выводит из сомнения нас сандо წერილში, — доказывает тщательно вырезанный на груди «невесты» солнечный диск, обведенный двумя концентрическими кругами. Что форма креста была придана камню позднее, обнаруживает его закругленное подножие, не дающее возможности поставить его в вертикальном положении, как это полагается всякому кресту. Еще любопытнее форма «невесты» сбоку. Она имеет определенный вид рыбы, и, несомненно, именно это сходство с какой-то фигурой заставило дать камню имя «каменной невесты», а не «каменного креста»“³.

მ. ობელისკი შაორის „ქოროლი“-ს ზედა ციხის გარეთ, ქვეიდან მიმავალი გზის პირას, მარჯვნივ, ოთხწახნაგოვანი წვეტთავა ფორმისაა, დაახლოებით კაცის სიმაღლისა, თუ ცოტა მეტი. იტყობა, რომ მენჭირისაგანაა გადაკეთებული.

¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, 60.

² ხალხური სიტყვიერება, I, 265—266.

³ В. А. Гурко-Кряжин, Циклопические сооружения в Закавказье, — „Новый Восток“ № 15, 1926, стр. 216; მისივე, Город циклопов, — „Заря Востока“ 1926 г. № 1271 (= „Советское Закавказье“, 1927, стр. 221).

შენიშვნების ტრანსფორმაცია ქრისტიანულ ქვლეზში

აკად. ნ. მარი, ეხება რა სომხეთში მეტად გავრცელებულ „ჯვარიან-ქვათა“ (*խաչքար*) გენეზისის საკითხს, დაასკვნის, რომ „это исключительным образом характеризующий армянское искусство «памятник предков» (*յուշիկ հայրենայ*), четвертое переоформление древнейшего скульптурного памятника Армении: первое—найденные на первобытных Гехамских горах каменные исполинские рыбы, сделанные за четыре-пять тысячелетий до н. э. вишапы, второе—плоские колонны или стелы ванских царей, третье—колонны, украшенные ранне-христианскими скульптурными изображениями до X века, и затем «хачкары»“¹.

ამ პასუხში საუცხოოდაა გათვალისწინებული სურათი იმ დეფორმაცია-ტრანსფორმაციისა, რომელიც განიცადა ე.-წ. „ვეშაპ“-მა სომხეთში, სანამ იგი „ჯვარიანი ქვის“ საფეხურამდე მიაღწევდა.

გელამის მთებზე აღმოჩენილ „ვეშაპ“-ებზე თავის ადგილას უქვევტყვით.

ვანის მეფეების დროინდელი ბრტყელი ქვები ლურსმული წარწერებით, რომლებიც მრავლადაა ნაპოვნი ისტორიული სომხეთის ტერიტორიაზე, ამჟამად დაცულია სომხეთისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმებში, აგრეთვე სხვაგან, და საზღვარგარეთაც².

სვეტები-კოლონები ძველი ქრისტიანული ქანდაკებებით აგრეთვე მრავლადაა დაცული სომხეთში, როგორც ძველის, ისე დეფორმირებული სახით: თალინში, დსეღში, ოშაკანში და სხვ.³

¹ Н. Марр, Армянская культура, ее корни и доисторические связи, 68.

² საუკეთესო ნიმუშების პუბლიკაციები იხ.: Н. Марр и И. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 года в Вац, Пгр. 1922, табл. VII—X; И. Мещанинов, Халдоведение. История города Вана, Баку 1927, рис. XXII; და სხვ.

³ *ხ. ლაქახან, ჩირჯაქლი ყალბი*, —*«საღვ. ჯანაღ»*, VII—VIII, № 348—349, *ჩქარ* [დსელი]; მისივე, *Հուշարկափորության և գիրեզմանների գորգանցումը Հայաստանում*, —*«ՀՄՍՀ Գիտ. և Արվ. Ինստ. Տեղ»*, № 3, 1928, № 39 (*ჩქარ* 7) [დსელი]; J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, B. I, S.S. 321 [ოშაკანი], 716—720 [თალინი]; *«Մուրհրդային Հայաստան»* 1936. I. IV № 75 [ოშაკანი]; და სხვ.

დაბოლოს, ხაჩქარები მრავლადაა ზოფენილი მთელს სომხეთში¹.

აქ დასახლებული ტიპების განვითარების ერთგვარ ვარიაციას უნდა წარმოადგენდეს ისეთი ძეგლები, რომლებიც არაა გათვალისწინებული ნ. მარის სქემაში. ეს არის, ერთის მხრივ, ე.-წ. „მოძრავი სვეტები“ (*սլւն Գաւազան* = pierres tremblantes) ტათევისა და ოროტანის მონასტრებში², რომლებიც შემდგომ ფალუსის კულტთან დაუკავშირებიათ³, და მეორეს მხრივ—ჯვარის გამოსახულობით შემკული ობელისკები-საფლავის ქვები ბასარგეჩარის რაიონში, რომელთაგან 2 ამჟამად საქართველოს მუზეუმშია დაცული.

ასეთივე სვეტები, ფალუსის კულტთან დაკავშირებული, საგზაო (მანძილის მარჯვენებელ) სვეტებადაცაა გადაქცეული, მაგ., საბერძნეთში⁴.

რაც შეეხება საქართველოს, აქ ვანის მეფეების დროინდელი ბრტყელი ქვები ლურსმული წარწერებითურთ ჯერჯერობით მოპოვებული არ არის, თუმცა არსებულ ლიტერატურაში უკვე გამოთქმულია აზრი ქალღმების მტკვრის აუზამდე გადმოსვლის შესაძლებლობის შესახებ⁵.

„სვეტები-კოლონები ძველი ქრისტიანული ქანდაკებებით“ საქართველოშიცაა მოპოვებული, მაგ. ე.-წ. გრიგოლ ვპატოსის ძეგლი, რომელიც ახლა მეტეხის მუზეუმშია დაცული⁶.

¹ J. Strzygowski, op. cit., I, 256—259, 720 [სხვადასხვა ადგილებს]; ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი etc., 184 [სანაინი]; С. В. Тер-Аветисян, Город Джуга etc., Тбилиси 1937, стр. 211—221 (рис. 35—47). და მრავალი სხვა.

² J. Strzygowski, op. cit., S. 695 [Abl. 664. Kloster Tathev: Denksäule. Jermakoff 13506]; შდრ. **Զ. Ալիշան, Միսական, 1893, էջ 218, 234** [ტათევი და ოროტანი]; **Ե. Լալაქեան, Զանգեզուրի գավառ, — Ազգ. Հանդես, III, 1898, էջ 140—141, 152—153** [ტათევი და ოროტანი?]; უკანასკნელ ორში სურათები ხელითაა ნახატი.

³ შდრ. И. Петрушевский, О дохристианских верованиях крестьян нагорного Карабаха [Изв. Аз. ГНИИ], Баку 1930, стр. 31, თუმცა, კერძოდ, ტათევის სვეტში ი. პეტრუშევსკი არსებითად ფალუსის კულტის ობიექტის გადნაშთს ხედავს.

⁴ H. Marr, О лингвистической поездке в восточное Средиземноморье [Изв. ГАИМК, 89], Л. 1934, стр. 69 (рис. 6), 71 (рис. 7) и 73 (рис. 9).

⁵ Müller-Simonis, Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen. Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien. Autorisierte Übersetzung aus dem Französischen, Mainz 1897, S. 29. H. Marr и И. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 года в Ван, стр. 58 (ბ. მარო); Л. Меликсет-Бекоев, К археологии и этнологии Туальской Осии, стр. 267—268.

⁶ ამის შესახებ: იხ.: Г. Чубинашвили, Вновь открытый памятник древней культуры, — „Рабочая Правда“ 1924. 12.VIII.

ამავე ტიპის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენენ მაღალი, კოხტად გამოთლილი მონოლით-სვეტები, ქანდაკებითა, კუბისებრ გამოქანდაკებულ ბაზისზე დაყრდნობილი და პატარა ქვისავე ჯვრით დაგვირგვინებული, რომლებიც საერთოდ ჯავახეთში (და ნაწილობრივ ალბულალის რაიონში) არიან ვავრცელებულნი, სახელდობრ:

1) ე.-წ. „ამალღების სვეტი“; ს. ბარალეთიდან 2 კილომეტრის დაშორებით (ტაბ. LVIIIa).

2) ორი ასეთივე სვეტის ნაშთი კუმურდოს კათედრალის სამხრეთ კედელთან, გარეთ, რომელთაგან ერთი მხოლოდ ბაზისითაა წარმოდგენილი, მეორე კი ბაზისით-სვეტითურთ, ხოლო უჯვროთ; მაშასადამე, პირველისათვის სვეტი ჯვართურთ ამოუცლიათ, ხოლო მეორესათვის მარტო ჯვარი (ტაბ. LVIIIb).

3) სამი ასეთივე სვეტის ნაშთი ს. აბულში წყაროსთან, რომლებიც მხოლოდ ბაზისებით არიან წარმოდგენილი (და, მაშასადამე, აქაც ჯვრით დაგვირგვინებული სვეტები ამოუცლიათ); ამ ნაშთებს ადგილობრივი სომხები უწოდებენ: *აჟღღჩინ კაიქინ ქაჯერ წყაროს გვერდითი ჯვრები*.

4) ერთი ასეთი სვეტი ს. ბზავეთშია, და მას ადგილობრივი სომხები უწოდებენ: *ჩქან ჩქაყარ შვიდი ძმა*¹.

5) სამი სვეტის ნაშთი ქსოვრეთში, ალბულალსა და გუდარებს შორის, რომლებიც მხოლოდ ბაზისებით არიან წარმოდგენილი.

ამ სვეტებ შორის სავსებით დაცული და კარგად შენახული ბარალეთის „ამალღების“ სვეტია, რომლის შესახებ ლეგენდაც კი არსებობს, თითქოს იგი წინაჲ ს. კოთელიაში მდგარიყოს², რაც ფრიად საყურადღებოა, თუ, რასაკვირველია, გამართლდა ჩვენი მოსაზრება, რომ ეს კოთელია იყო ძველი სავაჭრო გზის უტევანთაგანი (სადგომთაგანი). შესაძლებელია, რომ სვეტი ნეკროპოლური მნიშვნელობისა იყოს, ე.-ი. რომელიმე „ძმათა საფლავ“-ზე აღმართული ძეგლი, ვთქვათ 1046 წლის სამხედრო მოქმედებებთან დაკავშირებით დაღუპულთა სახსენებლად, ანდა რომელიმე ისტორიული მნიშვნელობის მქონე ფაქტისა, ვთქვათ ღრტილაში (=იხტილაში) იმავე წლის ახლოს მოწვეული საეკლესიო კრების ადგილზე.

რაც შეეხება კუმურდოს სვეტებს, ისინი შეიძლება ნეკროპოლური მნიშვნელობისა იყვნენ, რამდენადაც სწორედ ამ სვეტებს გვერდით ტაძრის კედელზე ამოჭრილ ქართულ ასომთავრულ წარწერებში მოხსენებული არიან იოანე და გაბრიელ კუმურდოელნი, რომელთაგან პირველი კუმურდოს ერთერთი აღმაშენებელთაგანია; აგრეთვე—ერთის მხრივ, გაბრიელი და ეფრემია მოხსენებული, ხოლო

¹ შდრ. *ხოქინ აჟღღჩე აჟღღჩე შვიდი ძმის წყარო სომხეთში* (Н. Марр и Я. Смирнов, Вншаны, стр. 81).

² სოფელი ბარალეთი, — „მოგზაური“ 1901 წ. № 1, გვ. 30—31, იქვე სურ. 29 გვ.; И. Ростомов, Ахалкалакский уезд, стр. 43—45, იქვე სურ. 41 გვ.

შეორეს მხრივ, ვაჩე ერისთავი¹. ამიტომ საფიქრებელია, რომ სვეტები ხსენებული იოანესი და გაბრიელ კუმურდოელის საფლავისა იყოს, ანდა იმავე გაბრიელისა და ეფრემისა, ანდა ვაჩე ერისთავისა და მისი მგულისა, რომელსაც წარწერა არ იხსენიებს.

საერთოდ, ამ სვეტების შესახებ უნდა ითქვას, რომ ისინი თითქმის ერთისად იმავე ზომისა, მოყვანილობისა და ფორმისა არიან; და თუ მათ შორის რაიმე განსხვავება არსებობს, მხოლოდ დეტალებში, მაგალითად, ქანდაკებაში ანდა ჯვრის გამოსახულობის მოტივებში.

ყველა აქ დასახელებულ სვეტებს გარდა, რომლებიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უმთავრესად ჯავახეთშია აღმოჩენილი, იმავე ჯავახეთში მოიპოვება აგრეთვე ძეგლი, რომელიც ცნობილია „სინაქტი“-ს სახელწოდებით², (თითქოს სომხური-სიტყვიდან *սին* სიგნ *ხვეტი*), როგორც, თვით მის ქართულ წარწერაშია ნათქვამი. ეს არის მონოლითის ს. ვაჩიანსა და კუმურდოს შორის.

დაბოლოს, ორიოდ სიტყვა იმ მონოლითის შესახებ, რომელიც ოდესღაც დიდი აბულის წვერზე, ე.-ი. 3.299 მეტრის სიმაღლეზე იყო აღმართული და უკანასკნელ წლებში ჩამოუგორებიათ იქიდან.

ამ მონოლითის აღწერას იძლევა ი. როსტომაშვილი შემდეგი სიტყვებით (1901):

„На вершине Большого Абула местные жители доныне поклоняются большому камню в сажень длины. Но обычно этот, мне кажется, чисто армянского происхождения.

„Мне рассказывали, что одна женщина из селения Абул видела во сне св. Хачатура (армянское имя)³, который открыл ей, что он погребен на Большом Абуле, под таким-то большим камнем и, вот, с того времени армяне поклоняются воображаемой могиле св. Хачатура. Существовал ли этот обычай поклонения до поселения в 1830-х годах армян, я не мог узнать, хотя отец Гварамадзе, бытописатель месхов, уверяет, что на Абуле когда-то стоял идол бога Аполлона—Абулона—грузин“⁴.

დადასტურება იმისა, თუ რას წარმოადგენდა ეს ქვა, რომელსაც „ერთი საყენი“ სიგრძე ჰქონდა, მას შემდეგ, რაც ქვა ჩამოგდებულა და მისი ადგილმდებარეობა უცნობი, რაღა თქმა უნდა, ძნელია. მაგრამ ს. კარტიკამის სომხები მარწმუნებდნენ, რომ ქვას ჯვრის გამოსახულობა ჰქონდაო.

¹ Е. Такайшвили, — „Мат. по арх. Кавказа“, XII, стр. 28, იქვე სურათი 13.

² თანახმად დოც. ნ. ბერძენიშვილის ინფორმაციისა.

³ იგივე ბერძნულ-ქართული ქრისტეფორე-ა.

⁴ И. Ростомов, ц. с., 23—24.

კ რ ო მ ლ ე ხ ე ბ ი

სიტყვა „კრომლახ“ (cromlech) კელტურია; იგი შესდგება 2 ფუძისაგან: 1) crom—წრე, და 2) lech—ქვა.

ამით აღინიშნება დიდი ქვებისაგან გაწყობილი წრე, რომელიც წინაკლასობრივ საზოგადოებაში, კოსმიური სტადიის აზროვნებასთან შეფარდებით, მზის კულტთან იყო დაკავშირებული¹, და ამნაირად მას რიტუალური მნიშვნელობა ჰქონდა.

ასეთი „ქვათა წრე“ გაირჩევა „ქვათა მწყკრივი“-საგან (les alignements), რომელიც არსებითად ერთ ხაზზეა გაკიმული², და მას, როგორც ეტყობა, არავითარი რიტუალური მნიშვნელობა არ გააჩნია.

„ქვათა წრე“-ებს ადრიბეჟანში შეიხების საფლავებად სთვლიან. ამ წრეების ტრადიციაზეა, სხვათა შორის, დამყარებული ამავე ადრიბეჟანში გავრცელებული ისეთი წრეებიც, რომელნიც სულ ახალდროში არიან აგებულნი სახალხო ცეკვისათვის³, ხოლო ასეთი ცეკვაობა წრის ირგვლივ ან შიგნით იმას მოგვაგონებს, რაც დღესაც ცოცხალია არა მხოლოდ ადრიბეჟანში, არამედ აგრეთვე სომხეთსა და საქართველოშიც. უფრო მეტიც. ასეთი წრის პროტოტიპად ჩვენ პირადად მიგვაჩნია ჩვეულებრივი კალოს წრეები, ხოლო ტრანსფორმაციად ის, წრედ შემოფარგლული, თხრილი, რომლის მაგალითიც მოცემულია გეგუთის ერთერთი ეკლესიის მახლობლად.

ამასთან დაკავშირებით, ფრიად საინტერესოა აკად. ი. ი. მეშჩანინოვის აზრი კრომლახების სემანტიკის შესახებ, რაც მის მიერ გამოთქმულია შემდეგი სიტყვებით: „Каменные круги-кромлехи отражают в себе культ солнца, и прекрасным подтверждением этому служит Усатовский курган⁴, в котором перекрытый им парный кромлех имеет выходы на восток и на запад, т. е. в сторону нарождающегося (вдскарешающего) и умирающего солнца. Соединение обоих типов, кургана и кромлеха, дает скрещение двух миропредставле-

¹ შდრ. J. Déchelette, Le culte du Soleil aux temps préhistoriques (Extrait de la Revue Archéologique, 4-e série, tome XIII), Paris 1909.

² I. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine, I, 376 და 442 (სურ. 156).

³ И. Мещанинов, Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана,—Изв. О-ва обл. и изуч. Азербайджана, № 2, 1926, стр. 49—50; მისივე, Кромлехи [Изв. ГАИМК, VI, в. 3], Лнг. 1930, стр. 7—11; მისივე, Циклопические сооружения Закавказья [Изв. ГАИМК, т. XIII, в. 4—7], Лнгр. 1933, стр. 49, рис. 13.

⁴ ოდესის მახლობლად.

ний, выразившихся в культе солнца и культе горы неба, скрещение солярного круга с ураническим“¹; აგრეთვე: „Кромлехи, отразившие собою определенную стадию, повидимому, земледельческого культа солнца, пережиточно переходили по стадияльным ступеням и, может быть, являются одним из опорных пунктов для постановки вообще стадияльных исследований. Кромлехи, несомненно, получили различное использование в различных стадиях и в связи с этим различное внешнее оформление и различные соответствующие им обряды погребений“².

კრომლეხები ორი ძირითადი კატეგორიისაა: ერთი—სადა, მეორე კი—როთული. სადაა ის, რომლის კონცენტრში არაფერია მოთავსებული ან, უკეთ რომ ვთქვათ, „ქვათა წრე“ არაფერს ჰფარავს. როთული კი ისაა, რომელიც თვით ატრიბუტია რომელიმე ობიექტისა: ან ყორღან-ქვაყუთისა, ან დოლმენ-სადგომისა, ანდა მენჰირისა³.

კრომლეხები მრავლადაა შენახული ამიერკავკასიაში. ასე, ადრბეიჯანში ისინი ცნობილი არიან შემდეგ პუნქტებში: ყარაღაჩს (ასქერანთან), კიროვბადთან და ხოჯალუს (ყარაბაღში); სომხეთში კი—არაგაწის კალთებზე და ზანგეზურში (სისიანში), და სხვ.; საქართველოს კრომლეხებზე საკუთრივ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

კერძოდ, ყველა ამათგან უკეთ არის დაცული ზანგეზურის (სისიანის) ს. ყარაქილისას ე.-წ. „ლოშუნ-დამ“-ი (სურ. 11), რაც ჯარისკაცთა საფლავებს აღნიშნავს და რაც ყველაზე უკეთ არის შესწავლილი⁴.

¹ И. Мещанинов, Кромлехи, 20.

² იქვე, 26—27.

³ I. Fergusson, Rude stone monuments in all countries, 10 (სურ. 49), 42 (158), 54 (177), 101 (282), 102 (284), 103 (285), 107 (305), 109 (307), 110 (308), 111 (309), 197 (451), 224 (491); И. Мещанинов, Кромлехи, 8—9; აგრეთვე გვ. 2. შენ. * * ნაჩვენები ლიტერატურა.

⁴ იხ. სპეციალური ლიტერატურა: Е. Мелик-Шахназаров, Кошун-даг,—СМОМПК, XIII, 129—127, და სურ. 9 და 10 იქვე; *ს. ლაქაჯიანი, ღანძხვილის ქალაქი. I. შიჩხანი*,—«საფ. ჯანგ.», III, 174—175; მისივე, *ზოღარქაქიორქანს და გერქემანსერქი ვარვანციძე ჯაკათანში*,—«სხვ. ჯსხჯ ზქთ. და სრქ. სწათ.», № 3, ხვ 87, 89 (სქ. 4); მისივე, *ზამქანსერქი ახეილმხერქი ზ. ჯაკათანში*, 63 (სქ. 14); *ს. შამილქეჯანი, ჰინ ჯაკათანის კილათორანი*, I, 152—155, სქ. 59 (თაქათ. XXXIV); *საქ. სწათქეჯანი, ჯაკათანის ახვ, ვრქანის ქრწასქანი აქათორქეჯანი*, 70, სქ. 10; Ст. Лисициан, Кошун-даг etc. и. изд. стр. 713 и рис. 4—5 на стр. 717 (ამ უკანასკნელში, გვ. 713, შენ. 1, წარმოდგენილი ბიბლიოგრაფია ქრული არაა).

ოსურ თქმულებათა თანახმად, ასეთი წრეები ბუმბერაზ-გმირების (ვაფუთების) მიერ არის აგებული¹.

აფხაზები ასეთ წრეებს უწოდებენ აცან-გუარა (ცანი-გვარ), რაც „ქონდრისკაცთა (ჯუჯაკაცთა) ზღუდეს“ აღნიშნავს. ასეთი ძეგლები, მ. მ. ივაშჩენკოს ცნობით, მოიპოვება უმათერესად გაგრას, გულაუთისა და სოხუმის რაიონებში, კოდორისაში ნაკლებად; ხოლო გალის რაიონში ისინი სულ ცნობილი არ არიანო², ამასთანავე ისინი გვხვდებიან იმ მაღლობებზე, სადაც საძოვრებიაო (на высокогорных лугах)³.

ამავე მ. მ. ივაშჩენკოს აღწერით, აცან-გუარა (ცანი-გვარი) შემდეგ სურათს წარმოადგენს:

„По внешнему виду ацан-гуара это небольшое круглое сооружение, сложенное из плотно пригнанных камней без всякого цемента. Сооружение это имеет вход, расположенный всегда с востока в виде узкого прохода. Против входа у противоположной стены обычно лежит большая каменная плита. Высота сооружения около 1 м., диаметр около 5 м. Вокруг центрального сооружения имеется круг из камней, расставленных с промежутками диаметром около 20 м. От центральной постройки к внешнему кругу по радиусам идет еще 2—3 ряда камней.

„Меньшие ацан-гуары имеют более простое устройство и иногда вовсе не имеют внешнего круга камней.

„Ацан-гуары с большей вероятностью можно приравнять к кромлехам...

„Абхазские ацан-гуары своеобразны, и своими двумя концентрическими кругами, сравнительно сложным устройством, входом центрального сооружения, всегда обращены к востоку, более напоминают кромлехи, найденные Болтенко в Усатове⁴, чем кромлехи Армении и Азербайджана. Главное различие с усатовскими кромлехами то, что эти последние скрыты под землей, а ацан-гуары находятся на поверхности“⁵.

ამ აღწერას იგივე მკვლევარი ურთავს შემდეგ დასკვნას:

„Если кромлехи в соединении с курганами являются сочетанием культа солнца с культом горы-неба, то у абхазских кромлехов курган заменяется самой горой. Возмож-

¹ Ф. Миллер, Осетинские этюды, ч. 1, М. 1881, стр. 93.

² М. М. Иващенко, Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии, Тфд. 1935, стр. 80, აგრეთვე 81—83.

³ იქვე, 79.

⁴ იბ. შენ. 4 გვ. 118.

⁵ М. М. Иващенко, *op. cit.*, 79—80.

но, потому они и располагаются всегда на склонах и вершинах гор в высокогорных областях¹.

საქართველოს ფარგლებში ჩვენ მიერ პირადად ნანახი კრომლებები შემდეგია:

1. ცხისჯვარის ყოფილი „ფერმის“ ტერიტორიაზე ნაძენარის გვერდით კრომლების ნაშთი, რომელიც ჩვენი იქ ყოფნის დროს 1926 წ. შემოდგომით უკვე თითქმის განადგურებული იყო.

2. წალკის საპიტახჩის მეორე მენჭირის ირგვლივ შემორტყმული ზღუდე, რომელიც ძველი კრომლების ტრანსფორმაცია უნდა იყოს (ტაბ. XXXIX a, b).

3. წალკის ს. ჩოლაყის მახლობლად მდებარე ნასაყდრევის „ა-კონსტანტინ“-ის გარშემო კრომლების ნაშთი, რომელიც ჩაჭრილია ციკლოპური აგებულების გალავანში, ეკლესიის ჩრდილოეთ-დასავლეთ მხრიდან (ტაბ. XVII). კრომლების ნაშთი სულ 4 ქვას შეიცავს, რომელთაგან ერთი, ყველაზე დიდი, ცხოველს წააგავს. ამ ქვების ზომაა (ჩრდილოეთით დასავლეთისკენ): ა) სიგრძე 2 მ., სიგანე 1,50, სისქე 0,30; ბ) სიგრძე 1,45, სიგანე 1,10, სისქე 0,30; გ) სიგრძე 1,45, სიგანე 1,05, სისქე 0,30; დ) სიგრძე 2,10, სიგანე 1,45, სისქე 0,10—0,30 (ეს უკანასკნელია, ცხოველს რომ წააგავს). შედარებით უფრო უზარმაზარი ქვა, უკვე გათლილი, დატანებულია თვით ეკლესიის კარიბჭის დასავლეთ კედელში, რომელიც არსებითად ამ ერთი ქვისგან შესდგება, სიგრძით 3,40 მ., სიმაღლით კი 1,50. გალავანს ორი შესავალი აქვს: ერთი—აღმოსავლეთით, ხოლო მეორე—დასავლეთით. პირველის ზომაა: სიმაღლე 1,90 მ., სიგანე 1,25, სისქე 0,95, სახურავის სიგრძე 2,10, სიგანე 1,30; მეორის ზომაა: სიმაღლე 1,80, სიგანე 1,05, სისქე 1,20; სახურავის სიგრძე 1,75, სიგანე 1,25. ამ ორი კარის არსებობა, ერთისა აღმოსავლეთით, მეორისა დასავლეთით, მოგვაგონებს იმ ტრადიციას, რომელიც კრომლებებს ახასიათებს. ამიტომაც ვფიქრობთ, რომ ეს ზღუდე ყოფილი კრომლების დეფორმაცია-ტრანსფორმაციად უნდა მივიღოთ, სადაც ერთი კარი, აღმოსავლეთისა, აღმომავალი მზის სიმბოლოა, ხოლო მეორე, დასავლეთისა ჩამავალ ანუ მომაკვდავი მზისა.

4. ასეთივეა წალკის ს. ოზნი—ჰუნისა ზემოდ, მთაზე მდებარე „ხატი“-ს ირგვლივ ოზნავაღდა შესამჩნევი ნაშთი ყოფილი კრომლებისა, რომელიც ჩვენი იქ ყოფნის დროს 1924 წლის შემოდგომით თითქმის უკვე განადგურების გზაზე იყო².

5. კრომლებებისავე ციკლს შეიძლება მიეკუთვნოს აღბუღალიდან ს. ალექსეევკასკენ მიმავალი გზის მარჯვნივ მდებარე ე.-წ. Пьяный курган-ი. იგი წარმოადგენს ცილინდრული მოყვანილობის ქვათა გროვას, რომელიც არსებითად მრგვალ ნაგებობას შუა

¹ იქვე, 80.

² ლ. მეღლიქსეთ-ბეგვი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, 223.

ძაბრისებრი ორმოა. კედლის სიმაღლეა 2—4 მ., ყველაზე მეტი სამხრეთ-აღმოსავლეთით 4 მ., სისქე კედლისა 3—9 მ., ორმოს (воронка) დიამეტრი 8—10 მ., ხოლო მთელი წრისა 25 მ.¹ გარეგნულად ათიქოს წარმართული ტაძრის ნანგრევებს წარმოადგენდეს.

რადგანაც ასეთი ყაიდის ყორღანი არსად საქართველოში, არც მის გარეთ, საერთოდ, არა გვხვდება, იმიტომ ძნელია მისი დანიშნულებაზე რაიმე აზრის გამოთქმა. საკითხის გამორკვევას შეიძლება ცოტად-თუ-ბევრად ხელი შეუწყოს ერთმა მითითებამ არაგაწის ქვათა-გროვის შესახებ, რომელიც გამოთქმული იყო აკად. ი. სმირნოვის მიერ: „Немалочисленные упоминания о громадных камнях так называемых могил огузов на Алагезе и вообще на Армянском плоскогорье, которые мне приходилось читать, — амбобс и. სმირნოვი, — не говорят, однако, ничего о каких-либо на камнях этих изображениях. Раскопки могил этого рода показали, что они относятся к древнейшему периоду... Эти самые каменные насыпи на древнейших могилах имел в виду, очевидно, и Фауст Византийский в рассказе о поражении северных варваров, дошедших до Вагаршапата (кн. III, гл. 7) при царе Хосрое (316—325), говоря, что над трупами варваров, чтобы предохранить страну от заразы, навалили груды больших камней“².

IV

დიოლით-ტეტრალითი, ქვახვრელ-ერატივა

მონოლით-სვეტებისა და ქვათა მწკრივების გარდა, საკულტო ობიექტების კატეგორიას, უთუოდ, უნდა მიეკუთვნოს ისეთი იშვიათი ძეგლებიც, როგორცაა, ერთის მხრივ, დიოლით-ტრილით-ტეტრალითი etc., და, მეორეს მხრივ, ქვახვრელ-ერატივა.

1. დიოლით-ტეტრალითი

დიოლიდი და ტეტრალითი ევროპაში ცნობილი არ არის. იქ, სამაგიეროდ, ცნობილია მხოლოდ ტრილითი, რომლის დახასიათებასაც J. Déchelette იძლევა შემდეგნაირად: „Les trilithes, appelés jadis lichavens. Ils se composent de deux pierres, en forme de menhirs, supportant une troisième pierre qui constitue un linteau“³. შემდეგ კი, შენიშნაში, დასძენს: „Le

¹ ვ. ზაალიშვილის გაზომვით.

² Н. Марр и Я. Смирнов, Вишавы, 64. შდრ. Н. Марр, Отчет И. Арх. Комиссии за 1893 год, Спб. 1895, стр. 36.

³ J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine, I, 376.

trilith est rare tous les pays“⁴; რაიც, რასაკვირველია, სავსებით არ შეეფერება სინამდვილეს.

ასე თუ ისე, „ტრილით“-ი ეწოდება სამ-ქვა⁵, ერთმანეთზე აღმართულს ერთს ვერტიკალურ ხაზზე, რომლის მაგალითი ჩვენში, ამიერკავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში, ჯერ მოპოვებული არ არის.

სამაგიეროდ, ჩვენში ცნობილია ორ-ქვა და ოთხ-ქვა, რომელთაც ჩვენ, სამ-ქვა — „ტრილით“-ის ანალოგიით, ვუწოდებთ: „დიოლითი“ და „ტეტრალითი“.

„დიოლითი“, პირველ ყოვლისა, შემჩნეულია ნაქალაქე ანისიდან მალასბერდისაკენ მიმავალ გზაზე (მაშასადამე; ახლანდელი თურქეთის საზღვრებში); იგი არსებულს ლიტერატურაში, სამწუხაროდ, აღწერილი არ არის².

უთუოდ, ამ „დიოლით“-ის ტრანსფორმაციას წარმოადგენს სეანური ე.-წ. „ბაჩი გვიგე“ (ბაჩი გვგვ) ქვის გული, რომლის სემანტიკა გაურკვეველი რჩება შეგალითების სამყაროს გარეშე.

რაც შეეხება „ტეტრალით“-ს, იგი ცნობილია მხოლოდ ერთ ცალად.

ასეთ ძეგლად ჩვენ ვგულისხმობთ ნაქალაქე სამშვილდის ტერიტორიაზე, ვენახებში, მდებარე ოთხქვა³ს (ტაბ. LIX), რომელიც, ჩვენის აზრით, ქველის-ძველი საკულტო ობიექტია ადამიანის აზროვნების კოსმიურ სტადიისა, დაკავშირებული ერთერთ ზოდიაქოსთან, სახელდობრ მშვილდოსანთან, რის გამოც თვით ადგილს „სამშვილდე“ ეწოდა³.

ეს ძეგლი წინადაც იყო ცნობილი ლიტერატურაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისი სემანტიკის გაურკვეველად და უსახელწოდებოთ.

ასე, 1890 წელს ვ. ტეპცოვი სწერდა: „... в Самшви́льде, на выступе скалы, к реке Храму, положены 3⁴ больших камня, в 500—600 пуд. весом каждый⁵, совершенно неправильной формы: они образуют гигантский столб, грозящий ежеминутно упасть и задавить прохожего“⁶.

¹ იქვე, 376, გვ. 4.

² ცნობა ამ ძეგლის შესახებ ჩვენ თავზიანად მოგვაწოდა პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა, რომელსაც უნახავს იგი განსვენებულ აკად. ი. სმირნოვთან ერთად ანისიდან მალასბერდამდე გასეირნების დროს იმპერიალისტურ ომამდგუკანასკნელის მიერ გადაღებული სურათი მის საქმეებში (რაც ГАИМК-შია დაცული), სამწუხაროდ, არ აღმოჩნდა.

³ მაშასადამე, სახელწოდებაში „სამშვილდე“ მშვილდი, როგორც ასეთი, არაფერ შუაა, ისევე როგორც „მანგლის“-ში ნამგალი.

⁴ sic. უნდა იყოს: 4. ლ. მ. ბ.

⁵ sic. ლ. მ. ბ. შდრ. ქვეით.

⁶ В. Т е п ц о в, Агбулахские легенды, — СМОМПК, IX, стр. 137.

შედარებით უფრო ვრცლად ესევე ძეგლი აღწერილია 1892 წელს ს. მაჟნიკოვის მიერ:

„К юго-востоку, саженях в 50-ти от церкви Успения Пресвятой Богородицы¹, почти над самым обрывом в ущелье реки Храма, лежат один на другом четыре огромных камня, весящие в общей сложности не менее 200 пудов. Общая высота их до 1¹/₂ сажен. Народное предание говорит, что первые поселенцы города Самшвилде сочли своим долгом создать прежде всего жертвенник из вышеупомянутых четырех камней, у которого и приносили жертвы своему богу“².

2. ქვახვრელ-მრატია

„ერატია“—ასე უწოდებენ ავსტრალიელები იმ ქვას ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, გახვრეტილ ქვას—„ქვახვრელ“-ს, რომელთანაც დაკავშირებულია რიტუალური აქტი მშობიერობის „გაადგილების“ მიზნით. ასეთ ქვას ისინი „ბავშთა სულის ქვა“-დ სთვლიან: თითქმის ქალის „მიდგომა“ შედეგი იყოს არა სქესობრივი კავშირისა მამაკაცთან, არამედ ქალთა საშოში მათი წინაპრების სულის შეპარვისა, რაც ხდება ამ ქალების ქვაში გაძრომ-გამოძრომის წყალობით. ასეთი შეხედულება მომდინარეობს იმ რწმენიდან, რომ მიცვალებულის სული ქვაში შედის და, ვითარცა სული, იქ თავისთვის სადგომს პოულობს; ამ სულს შეუძლია იქიდან გამოვიდეს და ხორცი შეისახას, ხოლო სულის ხორცშესხმა ხდება მშობიარობითაო. ყოველი ახლად დაბადებული თვისი რომელიმე წინაპრის ხელახალი ხორცშესხმაა, სული ქვიდან ქალის საშოში გადადის და, გადასვლისთანავე, ქალი ორსულდება. ამიტომაც, თუ ქალმა მოახერხა 3-ჯერ თავისუფლად ქვახვრელში გაძრომ-გამოძრომა, მაშინ იგი ადვილად შობავს, უკიდურეს შემთხვევაში მას უბედურება დაემართებაო.

ასეთი ქვახვრელი რამდენიმენაირია.

ერთი მათგანი ისაა, რომელსაც შეიძლება „კლდე-ხვრელი“ ვუწოდოთ, რადგანაც იგი წარმოშობით ხელოვნური არაა. ასეთი „კლდე-ხვრელი“ სომხეთში ფიქსირებულია ე. ლალაიანიისა³

¹ ე.-ი. სომეხთა ეკლესიისა, რომელშიც მენჭირია დაცული.

² С. Ма ж н и к о в, Памятники древности города Самшвилде, — СМОИПК, XIII, стр. 9 и рис. 4 там-же.

³ ნ. ლალაიანი, *რანდაქი ქალთა*, — *სს*, VI, 1900, სვ 330; მისივე, *სორ-ჩაკაქხარ ქალთა*, — *სს*, XVIII, 1908, სვ 88; მისივე, *ქადაცი-რაქან*, — *სს*, XXV, 1914, სვ 31; მისივე, *რანდაქი-რაქანის უხვი-მხერ* ს. ჯაკათიანიძე, სვ 204—205.

და ხ. სამუელიანის¹ მიერ რამდენიმე. ხოლო ასეთი „კლდე-ხერე-ლი“ საქართველოში შემჩნეულია ჯერჯერობით მხოლოდ აწინდელი შაუმიანის (შულავერის) ციხეში. ამ „კლდე-ხერელს“ პირველი მათგანი აგვიწერს შემდეგნაირად: „შულავერში ერთი ვეებართელა კლდეა, რომლის წვერზე ოდესღაც ციხე ყოფილა გაშენებული. ამ კლდეში არის სამი ხერელი; ასეთ ხერელში ბერწი ქალები სამჯერ გაძვრებიან. ხოლმე, რათა შვილი ეყოლოსთ“².

მეორე ტიპი ისაა, რომელიც ნამდვილ ხელოვნურს, ადამიანის ხელით გამოკვეთილ, „ქვახერელ“-ს წარმოადგენს; ამ ქვახერელში აგრეთვე ქალები ან ბავშვები გაძვრებ-გამოძვრებიან ხოლმე. ამას სომხურად *ბակ-բար* წაკ-ქარ ქვა-ხერელი ეწოდება. ასეთია, ე. ლა-ლაიანის თქმით, ვასპურაკანის ს. ნარეკის სასაფლაოსი და დაბა მოქსის ქვები³, რომელთაგან პირველში ამათუიმ სნეულობით დაავადებული ბავშვები გაჰყავთ თურმე. ასეთივეა ყ. განჯის მაზრის *აილარ-ად* (წმიდანად) აღიარებული ქვებიც⁴, აგრეთვე ქ. მუშის მიდამოებში⁵.

ეს მეორე ტიპი საკულტო ობიექტებია.

მესამე ტიპი ისაა, რომელიც მენჰირის ერთგვარ კომბინაციაში გამოიხატება, უკეთ იგივე მენჰირია, მხოლოდ წვერში ან რომელსამე კუთხეში გახერეტილი. ე. ლალაიანის თქმით, ვახვდება ისეთებიც, რომლებიც წვერში რამდენსამე აღგილას არიან გახერეტილი. ასეთებია, მაგალითად; ზანგეზურის (სისიანის) ლოშუნ-დაშის მენჰირები (სურ. 11)⁶.

ეს მესამე ტიპი საკულტო ობიექტები არ არის.

თავისთავად ცხადია, რომ ზემოდ აღწერილი წესები, რომლებიც „ქვახერელ“-ებთანაა დაკავშირებული მშობიარობის „გაადვილების“ მიზნით, არ უნდა იყვნენ ძველის-ძველი, ასე ვთქვათ, ტოტემიზმის სამყაროდან მოძლინარე პირენდელი რიტუალური აქტები, ამავე ობიექტებთან დაკავშირებული.

ცხადია ისიც, რომ ყოველი „ქვახერელი“ მეგალითური კულტურის ნაშთად ვერ გამოდგება, არამედ ასეთ ობიექტებად გამოდგება მხოლოდ ისეთები, რომლებიც მეგალითურ სადგომებთან გარკვეულს კოორდინაციაში არიან.

¹ *ხ. სამუელიანის, ჰინ ჯაკასთანის კილთორან, I, 317-319.*

² *ხ. ლალაიანის, ჩირჯაილის გალან, — ԱՀ, X, 1903, № 181.*

³ *ხ. ლალაიანის, վասպուրական, — ԱՀ, XXV, 1914, № 30.*

⁴ *ხ. ლალაიანის, Գանձակի գალან, — ԱՀ, VI, 1900, № 271.*

⁵ *H. Hübschmann, Die Altarmenischen Ortsnamen, Strassburg 1904, S. 327.*

⁶ *იხ. სურათები: Е. Мелнк-Шахназаров, Гошун-даг, — СМОНПК, XIII, рис. 9; ხ. ლალაიანის, Զանգեզուրի գალან, — ԱՀ, III, 174.*

ხლოო თუ ჩვენ გამოსავალ წერტილად სწორედ ამ გარემოებას მივიღებთ, მაშინ „ქვახვრელ“-ერატიპად შეგვიძლია აღვიაროთ შემდეგი ობიექტები საქართველოს ტერიტორიაზე.

ა. მეორე ტიპისა, რომელშიც გაძრომ-გამოძრომა შეიძლება.

1. წალკის ს. სანთის „ქოროლლად“ წოდებული ციკლოპური ნაციხარის ზემოდ, ნასოფლარისა და ნიშის („ხატის“) მახლობლად ოდესღაც მდებარე (ტაბ. LXa) და ახლა ქვეითკენ, სოფლის უკანა მხრისაკენ ტბის მიდამოში, ჩამოგორებული გახვრეტილი რვაწახნაგოვანი ქვა (ტაბ. LXb), რომელიც რაიმე სახელწოდებით არ არის ცნობილი. მისი ზომაა: სიგრძე 1,50 მ., სიგანე 1,35, დიამეტრი ხვრელისა 0,75; წახნაგების სიგრძე: 0,60, 0,30, 0,85, 0,70, 0,55, 0,50, 0,95, 0,40; სატე 4,85; სისქე: საერთოდ 0,50, ხვრელისა 0,45 და 0,50.

ამ „ქვახვრელ“-თან დაკავშირებული იყო 2 რიტუალური აქტი: 1) „მიდგომილი“ ქალების ხვრელში 3-ჯერ გაძრომ-გამოძრომა, და 2) თვით ქვის გადაბრუნ-გადმობრუნება გვალვა-წვიმიანობის დროს.

2. გოხნარის ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქევის ტერიტორიაზე ჩვენ მიერ შემჩნეული და „საჯდომ“-ად (сидение) წოდებული¹ სავარძელისებური ქვა (ტაბ. LXI), რომელიც ჩვენ არა დასრულებულ „ქვახვრელ“-ერატიპად მიგვაჩნია.

3. იმავე გოხნარის მეგალითური ერთ-ერთი კომპლექსის, სახელდობრ „მარიამჯვარი“-ს ქვევით, ყვითელი მთის ფერდობზე ჩამოგორებული ქვა, რომლის აღწერა მოცემულია ვ. ა. გურკოკრიიაჟინის მიერ: „На откосе под «гвелешапом»² лежит другой, также магический камень, к сожалению, сейчас разбитый; внутри его выдолблен правильный эллипсис (с осями в 30 и 50), сквозь который еще недавно пролезали окрестные больные крестьяне, думавшие таким образом исцелиться от своих недугов“³.

ბ. მესამე ტიპისა, ე.-ი. რომელიმე ადგილას გახვრეტილი.

1. მურჯახეთის მეორე მენჯირი (ტაბ. XLIX), რომლის „ნახვრეტები“-ს შესახებ ი. როსტომაშვილი 1898 წელს სწერდა:

¹ Л. Меликсет-Бекров, К археологии и этнологии Туальской Осин, стр. 269, прим. 45; ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში, გვ. 220.

² გულისხმობს „ქვათარძალ“-ს (каменная невеста).

³ В. А. Гурко-Кряжин, Циклопические сооружения Закавказья, — „Новый Восток“ № 15, 1926, стр. 218—მისივე, Город циклопов, — „Заря Востока“ 1926 г. № 1271 (= „Советское Закавказье“, 1927, стр. 220).

„На нем... замечается какое-то изображение, но его трудно разобрать, так как обелиск этот с той стороны, где находится изображение, сильно наклонен к земле. Засунувши же руку под верх камня, вы ощущаете там два неглубоких отверстия¹.

2. წალკის ს. საპიტახის პირველი მენპირი, რომელიც ერთ კუთხეში გახვრეტილია (ტაბ. XXXVIII a).

3. წალკისავე „ა-კონსტანტინ“-ის ციკლოპური ნაგებობის ვალაენის დასავლეთ კარებში მოქცეული ერთერთი ქვა (მარცხენა), რომელიც კუთხეში გახვრეტილია (ტაბ. XVI).

ამ უკანასკნელი ორი ძეგლის შესახებ ადგილობრივ გავრცელებული შეხედულება, თითქოს „ჭუჭრუტანები“ ცხენების მისაბმელად არის გაკეთებული. ზოგის თქმით კი, ისინი თვით მათ გადმოსათრევად არიან გამოხვრეტილი.

დასასრულ, საჭიროა აღინიშნოს, რომ საკულტო „ქვახვრელ“-ერატიპას ჯგუფს ვერ ბიეკოთენება ისეთი ძეგლები, რომლებიც წისქვილის ქვის მსგავსს დოლაბს წარმოადგენენ (მაგ. წალკის ს. ავრანლუსა და ტაშბაშში) და რომელთაც მეგალითებთან, რასაკვირველია, არავითარი კავშირი არა აქვთ.

¹ И. Ростовов, Ахалкалакский уезд, стр. 93.

РЕЗЮМЕ

«Мегалитической» культурой мы называем, в условном, конечно, понимании, ту культуру, которая представлена во многих странах, богатых камнем вулканически-изверженных пород, в частности в Грузии, Армении и Азербайджане, сооружениями преимущественно надземными, а отчасти и подземными, или отдельными памятниками, из крупного камня сухой кладки и без обтески или примитивной тески. Отсюда и самое название этого рода сооружений и памятников «мегалит», «мегалиты», прилаг. «мегалитический»: от греческого «мегас» большой, великий, крупный, и «лит'ос» камень.

Согласно нашей классификации, разработанной в разрез с установившейся в европейской ученой литературе шаблонной схеме (J. Fergusson, J. Déchelette, S. Reipas и др.), которой, к сожалению, слепо следуют немногочисленные специалисты по вопросу и среди наших соотечественников, памятники т.-н. мегалитической культуры должны быть сведены к тем или иным группам и подгруппам не на основании чисто внешних формальных признаков, а соответственно их функционально-семантической значимости. Потому-то наша классификация могла бы быть названа функционально-семантической.

Наша классификация различает в основном две категории «мегалитов»: одна из них—базисная, куда входят всякого рода жилищные и фортификационные или крепостные сооружения; другая-же—надстроечная, куда входят почти исключительно объекты культа.

К первой, базисной, категории мегалитов относимы, с одной стороны, городища, крепости, замки, башни, построение которых приписывается, согласно легенде, великанам-циклопам (киклопам), почему сооружения такого рода называются «циклопическими» («киклопическими»), подчас будучи связываемы с «деятельностью» «одноглазых циклопов» (по-тюркски «кор-оглы» сын слепца), а с другой—т.-н. 129

дольмены и блиндажи. Городища, поражающие своею грандиозностью, расположены или на вершинах гор и их склонах в несколько комплексов довольно сложного плана (Гохнари, Санта, Авранлу), или в виде лабиринтов (Лодовани). Крепости-замки в плане обычно четырехугольники с контрфорсами (Гохнари, Гюмбат), цилиндрическими башнями (Санта нижнего комплекса, Гохнари) или без таковых (Нардеван, Авранлу верхнего комплекса), иногда круг (Чолах) или треугольник с закруглениями (Зильде-Машиг), в трансформации-же даже шестиугольник (Шаори) или семиугольник с контрфорсами и наслоениями (Малый Абул). Дольмены (само слово кельтское: от «дол» — стол, и «мен» — камень) представляют собою камеры, перекрытые сверху массивной плитой. Они вообще являются жилищами, независимо от того, для какого «мира» они предназначены: «земного», или «потустороннего», т.-е. «загробного». Из них первые, т.-е. предназначенные для «земной» жизни человека, исключительно надземные—одноярусные (Гохнари, Лодовани, Шаори), или же двухярусные, нижним ярусом в земле, а верхним над землею (Гохнари); вторые-же, т.-е. предназначенные для «потусторонней» (загробной) жизни, представлены как надземными камерами, кстати сказать исключительно одноярусными (Абхазия), так и засыпанными землею каменными ящиками (повсюду). В отличие от дольмен, блиндажи (само слово французское: от «блинд» — перекрытие толстым слоем земли) обозначают удлиненные гроты, перекрытые не одной плитой, а архитравами в ряд и, поверх их, землею, и создающими впечатление подземелий или катакомб (Гохнари, Абул, Авранлу).

Ко второй, надстроечной, категории мегалитов относимы преимущественно монолиты, т.-н. «стоячие камни» — «тикма-таш» или «тикиль-таш» на языке тюрков и «тик-кар» у армян, претерпевшие в своем развитии ряд стадийных переоформлений, начиная от самых примитивных видов различных ступеней допотемистического мышления через стадии зооморфизации до стадии антропоморфизации и кончая, в некоторых случаях, перелицовкой в объекты христианского культа (каменные кресты). В ранней стадии это менгиры (само слово кельтское: от «мен» — камень, и «ир» — стоячий), на которых не видать никаких следов обработки металлом (Самшвилде, Бурнашети, Сапитахчи—пара, Тюлудаг). На дальнейшем этапе это уже божества-тотемы в

130

Виде великанов-рыб (Гандза, Шипяк—Саномер, Муджахети, в трансформации Гюмбат), с эмблемами связываемых с ними жертвенных животных, как напр. из птиц—пары аистов или журавлей (Мурджахети, Гандза), каковые божества имеют полную аналогию с теми, которые впервые были обнаружены в Армении в 1909—1910 г.г. Я. И. Смирновым и Н. Я. Марром, и которые названы условно «вишап»-ами (арм. «вишап» = груз. «вешапи»). Разновидностью этих вишапов на том-же этапе являются т.-н. вишапоиды (так-же по терминологии Н. Я. Марра), т.-е. все те, которые, не имея формы рыбы, все-же связываются с культом рыбы или других животных, с изображением пары аистов, собаки и двуглавой змеи (Мурджахети). Не застывая отнюдь в формах, соответствующих лишь стадии тотемистического мышления, вишапы и вишапоиды в дальнейшем, на этапе развития космического мышления, наделяются атрибутами, связывающими их уже с астральным культом, напр. изображением солнечного диска—эмблемы плодородия (Гандза, Родионовка, Гохнари), и т. д., и т. д. В дальнейшем стоячие камни достигают стадии антропоморфизации, когда они воплощаются в человеческую фигуру (Авранлу—Кизилькилиса), служа объектом идолопоклонства. Этот вид памятников известен в Грузии под названиями «ква-каца» (в Дастурламали Вахтанга VI), «кал-ква», «квата-рдзали» (в фольклоре), чему соответствуют «каменные бабы» Украины и «балбалы» Средней Азии.

К объектам культа, кроме монолитов, относимы также некоторые «полилиты». Однако, в отличие от «трилитов», встречаемых лишь в Европе, в Грузии (и Армении) известны «диолиты» (Ани—Магасберд, в трансформации Свания) и, представленный уникально, «тетралит» (Самшвилде). Семантика полилитов, вообще, и диолитов, в частности, не выяснена; тетралит-же, представленный в развалинах Самшвилде, как будто увязывается (предположительно) с системой зодиака. К этому-же циклу в известной степени приближаются кромлехи (само слово кельтское: от «кром» круг, и «лех» камень), т.-е. каменные круги, которые, являясь эмблемами солярного (солнечного) круга, увязываются с земледельческим культом солнца. Они в Грузии дошли не в первоначальном виде, а лишь в переоформлении (Чолах) или трансформации (Сапитахчи, Агбулах). Наконец, к объектам культа нужно причислить т.-н. эратипа (само слово

австралийское: обозначает камень детской души) — «квархвтели» у грузин и «цак-кар» у армян (Санта, Гохнари, Чолах, Сапитахчи), используемые женщинами для совершения соответствующих актов культового значения при бесплодии или разлуке с мужем, и т. п.

К объектам культа можно было-бы, конечно, причислить и дольмены, если таковые связываются с культом мертвых (Джхазия); но это, однако, несколько не лишает их значения жилищного сооружения, хотя бы даже предназначенного для «загробного» бытия.

Как бы то ни было, памятники мегалитической культуры повсюду, вообще, и в Грузии, в частности, являются единственной категорией памятников архаического монументального искусства, восходящих к самым ранним стадиям существования родовых и родо-племенных организаций вплоть до разложения таковых в процессе возникновения социального неравенства и зарождения классового общества. Насколько эти памятники охватывают собою довольно длительный период развития доклассового общества, можно судить по тем этапам мышления, которые более или менее точно выявляются на основании тех или иных изображений на объектах культа, причем с диапазоном, измеряемым не столетиями, а тысячелетиями.

По крайней мере, Н. Я. Марр, касаясь открытых Я. И. Смирновым, совместно с ним, в 1909—1910 г.г., т.-н. Гехамских вишапов, авторитетно заявлял (1912 г.): «С вишапами мы достигаем предела культурно-исторической перспективы Кавказа, открываемой его вещественными памятниками. Дальше не идут и древнейшие кавказские могильники. Это, казалось бы, дно. До этих глубин не доходят и памятники языческой письменности, клинообразной, во всяком случае местной ванской системы. На них, на вишапах, не указать разнообразных влияний извне, осложняющих все позднейшие культурно-исторические вопросы о Кавказе».

Если одним из признаков, притом важнейших, если не самым важным, для датировки Гехамских вишапов и вишапоидов признается наличие на них тех или иных фигур, как напр. пары птиц и головы четвероногих, как жертвенных животных, или волнистых линий, как эмблемы воды, или, наконец, изображений солнечного диска, как эмблемы плодородия, то таковые признаки налицо и на вишапах и вишапоидах

Грузии, из коих в одном мы имеем пару журавлей (Гандза), в другом пару аистов (Мурджахети), голову собаки (там-же), двуглавую змею (там же), пару змей сплетающихся одна с другой (Гюмбат), солнечный диск (Гандза, Родионовка, Гохнари), волнистые линии (Шипяк—Саномер), голову рыбы (Гандза), глаз рыбы (Шипяк—Саномер, Гандза, и т. д., и т. д. В частности, наличие на одном вишапоиде изображения одновременно пары аистов, собаки и двуглавой змеи (Мурджахети) отражает собою ту стадию миропонимания творцов этого изображения, когда аисты олицетворяли собою небо, собака—землю, а змея—преисподню.

Но грузинские исторические источники заключают в себе конкретные сведения, могущие быть использованными для вопроса о датировке т. н. циклопических сооружений вообще. Так, историк XI века (по датировке И. А. Джавахишвили), Леонтий Мровели, т. е. Руисец, говоря о строительской деятельности ставленника иранцев в Грузии, военачальника Ардама в IV веке до н. э., указывает что он, Ардам, «обвел город Мцхету стеной из камня на извести», поскольку «до этого в Картлии не знакомы были с [техникой] строительства из камня на извести, и через это [карты] научились [строительству] из камня на извести»; и далее: «этот-же Ардам провел цементацию стены Армазской крепости по эту сторону до Куры», и т. п. Это сведение повторяет позднее и царевич Теймураз (XVIII—XIX в.). Значит, IV век до н. э. мыслится древне-грузинскими историками как краеугольный для датировки сооружений из камня на жидком растворе (цементе), в отличие от построек из сухой кладки, являющейся характерной особенностью древнейших циклопических построек. Однако, сопоставление системы кладки циклопических сооружений Грузии (а также Армении и Азербайджана) с той, которая налицо в постройках византийской эпохи в Западной Грузии, римско-эллинического типа в Гарни (Армения), халдских в Ванской крепости, и даже с самыми примитивными из цикла т. н. «критско-микенских» дворцов и крепостей в Коринфе, отвергает всякую возможность синхронизма в них. Оно и понятно, поскольку памятники мегалитической культуры, вообще, и циклопические сооружения, в частности, гораздо древнее памятников и византийской, и римско-эллинической, и халдо-урартской, и критско-микенской культур.

Древние грузины вообще прекрасно отдавали себе отчет относительно памятников мегалитической культуры, называя таковые соответствующими оригинальными терминами, как напр. «гморт-наквети» || «гморт-кветили» сооружение великанов, «лодовани» (=тюрк. «ташлых» || «дашлых») каменный град, «каджта-туни» || «каджта-калаки» || «каджта цихе» || «каджис-цихе» || «каджети» город или крепость дивов, «ква-каца» камень-человек, «кал-ква» каменная баба, «квата-рдзали» каменная невеста, «ква крили» || «каркнали» каменная гряда или насыпь, «ква-хврели» камень с отверстием, и т. п., и т. п.

К какой бы эпохе до-классового общества ни были отнесены памятники мегалитической культуры в Грузии, одно совершенно ясно: поскольку «мегалиты» представляют собою единственную категорию памятников монументального искусства, которые предшествуют хронологически возникновению и развитию феодального (ранне-христианского и средневекового) искусства в Грузии, то таковые («мегалиты») должны быть признаны важнейшим источником при трактовке вопроса о генезисе собственно-грузинского искусства, и в них («мегалитах») надлежит искать основные истоки зарождения феодального искусства в Грузии. Наглядным примером этого важнейшего и бесспорного положения могут служить т. н. каменные кресты и орнаментальные четырехгранные столбы на орнаментальных-же базах кубической формы и увенчанные крестами, которые встречаются в Джавахии (и Агбулахском районе), и которые являются не чем иным, как христианской перелицовкой архаических менгиров, из коих некоторые, как напр. каменный крест близ Родионовки и второй Мурджахетский менгир, представляют собою образцы переоформлений и трансформаций архаических памятников в христианско-феодальные. Или факты переоформления мегалитических стоянок в ранне-феодальные крепости-городища (Шаори, Малый Абул), феодальные замки (Самшвилде), средоточия христианского культа (Чолах, Чхиквта, Цихисджвари) и даже овечьи кутаны наших дней (Гюмбат, Гохнари, Каурма, Аспара).

Коротко говоря, изучение грузинского феодального искусства только в том случае будет поставлено на правильные методологические рельсы, если специалисты искусствоведы учтут древнейшие истоки этого искусства тут же, на территории Грузии, а не исключительно вне ее,

სუკათეაბი ვაქსავი

		83
სურ.	1. ციკლოპური კოშკი კოშის გზაზე (სომხეთი)	23
"	2. ქალდების (ურარტიელთა) დროინდელი ვანის ციხის ნაგებობა .	46
"	3. კრეჯა-მიკენის კულტურის ნაშთი—ტირინფის ერთერთი ციხე- დარბაზი	48
"	4. ციკლოპური ზღუდე ჰოროშში (სომხეთი)	53
"	5. დოლმენ-სამარხები ევროპაში	74
"	6. იგივე	75
"	7. დოლმენ-სამარხები გავრცელებული შავიზღვის სანაპიროს, დასა- ვლეთ და ჩოდილოეთ კავკასიაში	76
"	8. ორსართულიანი დოლმენ-სამარხი გორიკდში (ადრბეჯანი) . .	79
"	9. დოლმენ-სადგომი ჰაჯი-ბაირამში (სომხეთი)	80
"	10. დოლმენ-სადგომი ლოშუნ-დაშში (სომხეთი)	81
"	11. მენჰირ-კრომლეხები ლოშუნ-დაშში (სომხეთი)	85
"	12. მენჰირი ახლათში (სომხეთი)	87
"	13. მენჰირი კრომლეხითურთ შამირანში (სომხეთი)	88
"	14. მენჰირი შამირანში (სომხეთი)	89
"	15. }	
"	16. } ვეშაპები გელამის მთებზე (სომხეთი)	92
"	17. }	
"	18. }	
"	19. } ვეშაპები ფრინველთა გამოსახულებით (სომხეთი)	102

РИСУНКИ В ТЕКСТЕ

	Стр.
Рис. 1. Циклопическая башня по дороге в Кош (Армения) . . .	23
„ 2. Кладка стены Ванской крепости времен халдов (ура- тийцев)	46
„ 3. Памятник критско-микенской культуры—одна из крепо- стей-дворцов Тиррифа	48
„ 4. Циклопическая стена в нОроме (Армения)	53
„ 5. Дольмены-склепы в Европе	74
„ 6. То-же	75
„ 7. Дольмены-склепы, распространенные в Черноморьи, Запад- ном и Северном Кавказе	76
„ 8. Двухэтажный дольмен-склеп в Горикли (Азербайджан)	79
„ 9. Дольмен-жилье в нАджи-Байраме (Армения)	80
„ 10. Дольмен-жилье в Гошун-даше (Армения)	81
„ 11. Менгир-кромлехи в Гошун-даше (Армения)	85
„ 12. Менгир в Ахлате (Армения)	87
„ 13. Менгир в Шамиране (Армения)	88
„ 14. Менгир в Шамиране (Армения)	89
„ 15. }	
„ 16. } Вишапы Гехамских гор (Армения)	92
„ 17. }	
„ 18. }	
„ 19. } Вишапы с изображением птиц (Армения)	102

ტაბულუპის სია

- I. გოხნარი. კარკნალი. ფოტოსურათი პოროშინისა.
- II. გოხნარი. ნაციხარის მ ზღუდე. იგივე.
- III. გოხნარი. ნაქალაქევის ერთერთი კუთხე. სვეტი და ბლინდაყები. იგივე.
- IV. გოხნარი. ნაციხარ-ნაქალაქევის გეგმა. ნახაზი პროფ. ნ. პ. სვეეროვისა.
- V. გოხნარი. ნაციხარის გეგმა. იგივე.
- VI. ავრანლუ. ნაქალაქევის ზღუდე შესავლის მარცხნივ. ფოტოსურათი პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- VII. ავრანლუ. ნაციხარ-ნაქალაქევის (სამივე საფეხურის) და შესავალი კარის ზოგადი სურათი. იგივე.
- VIII. ა. ავრანლუ. ნაქალაქევის (ქვედა საფეხურის) გეგმა. ნახაზი ნუნუ. მელიქსეთ-ბეგისა. ბ. ზილდე-მაშიგ. ნაციხარის გეგმა (ე. პეღლინათი).
- IX. ზილდე-მაშიგ. ზღუდე. (იგივე).
- X. სანთა. ნაციხარის (ქვედა საფეხურის) ზოგადი სურათი N-ით. ფოტოსურათი ი. გილგენდორფისა.
- XI. სანთა. ერთერთი ზღუდე. იგივე.
- XII. ა. სანთა. ნაციხარის (ქვედა საფეხურის) გეგმა. ნახაზი ნ. მელიქსეთ-ბეგისა. ბ. გიუმბათ. ნაციხარის გეგმა. იგივე.
- XIII. გიუმბათ. ნაციხარის S ზღუდე. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XIV. ნარდევან. ნაციხარის ზღუდის სისქე. იგივე.
- XV. ჩოლაყ. გალავნის O კარი. ფოტოსურათი ი. გილგენდორფისა.
- XVI. ჩოლაყ. გალავნის W კარი და დეტალი „ერატიპა“-სი. იგივე.
- XVII. ჩოლაყ. კრომლების ნაშთი. იგივე.
- XVIII. ა. ჩოლაყ. მეგალითური სადგომის ნაშთთა გეგმა. ნახაზი ნ. მელიქსეთ-ბეგისა. ბ. ლოდოვანი. ნაქალაქევის (წინა კომპლექსის) გეგმა. ნახაზი გ. შაგულიძისა.
- XIX. ტაშბაშ. ნაციხარის ზღუდე W-ით. ფოტოსურათი პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- XX. ციხისჯვარი. ნაქალაქევის ერთერთი ზღუდე. ფოტოსურათი პროფ. შ. ამირანაშვილისა.
- XXI. ხვანჩალი (სიღნახ). ნაციხარის ერთ-ერთი ზღუდე. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XXII. შაორის ქოროლდი. ნაციხარ-ნაქალაქევი. ზედა-კომპლექსის სურათი (ი. როსტომაშვილით).
- XXIII. შაორის ქოროლდი. ზედაციხის შესავალი კარი O-ით. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XXIV. ა. შაორის ქოროლდი. ზედაციხის გეგმა. ნახაზი ნ. მელიქსეთ-ბეგისა ბ. მცირე აბულის ქოროლდი. ნაციხარის გეგმა. იგივე.
- XXV. მცირე აბულის ქოროლდი. ნაციხარის სურათი. (ი. როსტომაშვილით).
- XXVI. მცირე აბულის ქოროლდი. შიდაციხის შესავალი. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XXVII. ა და ბ. გოხნარი. ბლინდაყების №№ 5 და 4 გეგმა. ნახაზები პროფ. ნ. სვეეროვისა.
- XXVIII. გოხნარი. ბლინდაყის სარკმელი (№ 4). ფოტოსურათი პოროშინისა.

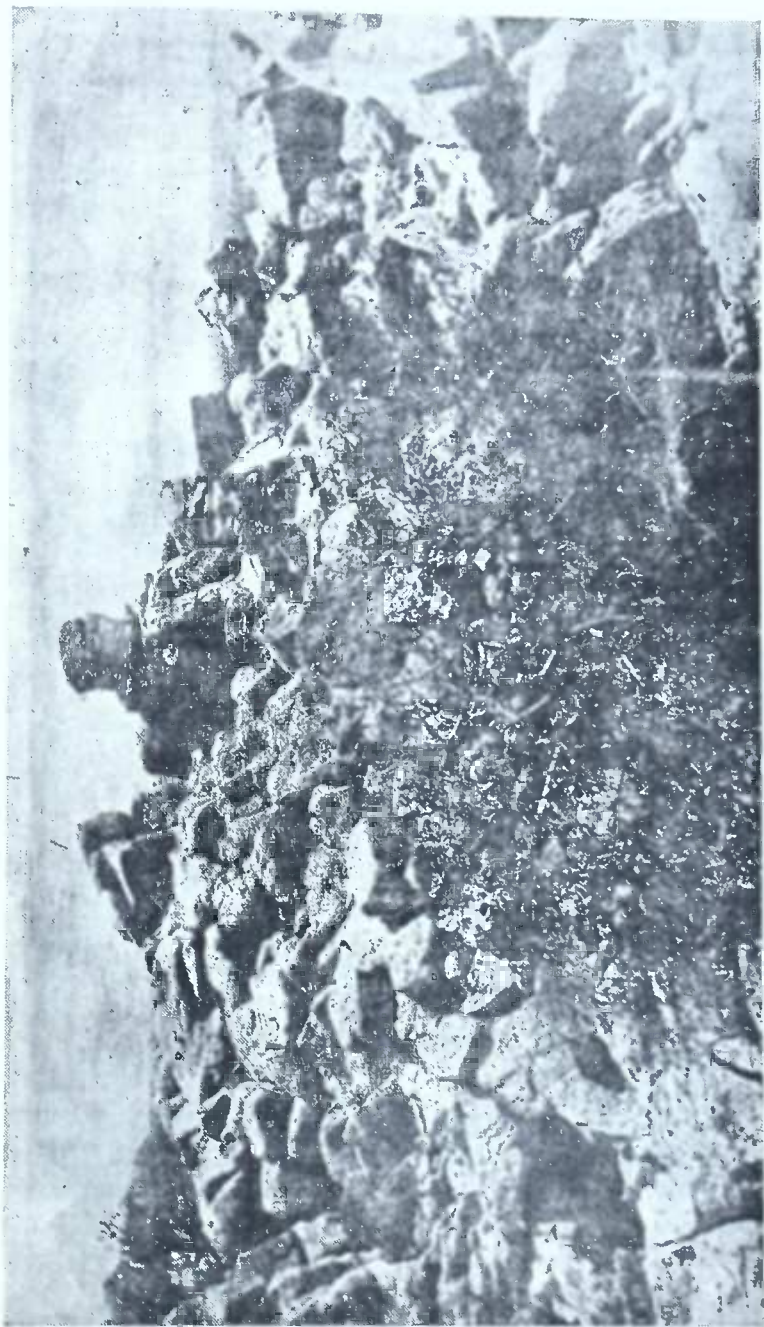
- XXIX. გოხნარი. ბლინდაყი შიგნით (№ 5). იგივე.
- XXX. გოხნარი. დოლმენი (№ 8). ფოტოსურათი ე. ხუციშვილისა.
- XXXI. გოხნარი. დოლმენი (№ 9). ფოტოსურათი პროფ. შ. ამირანაშვილისა.
- XXXII. გოხნარი. დოლმენი (№ 11). ფოტოსურათი პოროშინისა.
- XXXIII. გოხნარი. დოლმენი (№ 12). ფოტოსურათი პროფ. შ. ამირანაშვილისა.
- XXXIV. a. გოხნარი. დოლმენი (№ 10). იგივე. b. ლოდოვანი. დოლმენი. ფოტოსურათი პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- XXXV. შაორის ქოროლი. დოლმენი. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XXXVI. სამშვილდე. მენჭირი. ფოტოსურათი პამფილოვისა.
- XXXVII. a და b. ბურნაშეთი. შენჭირი. ფოტოსურათები პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- XXXVIII. a და b. საპიტახჩი. პირველი მენჭირი. იგივე.
- XXXIX. a და b. საპიტახჩი. მეორე მენჭირი. იგივე.
- XL. თიულუდალ. მენჭირი. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XLI. a და b. შიპიაკ-სანომერ. ვეშაპი გათხრებამდე. ფოტოსურათები პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- XLII. შიპიაკ-სანომერ. ვეშაპი გათხრების პროცესში. ფოტოსურათი ი. გილგენდორფისა.
- XLIII. შიპიაკ-სანომერ. ვეშაპი გათხრების შემდეგ. იგივე.
- XLIV. განძა. ვეშაპი (წინახედი). ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XLV. განძა. ვეშაპი (დეტალი). (ი. როსტომაშვილით).
- XLVI. განძა. ვეშაპი (გვერდის ხედი). ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XLVII. a და b. მურჯახეთი. ვეშაპი (წინახედი და დეტალი). ფოტოსურათი პლუზიანისა და ნახაზი ვლ. ზაალიშვილისა.
- XLVIII. a და b. მურჯახეთი. ვეშაპი. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- XLIX. მურჯახეთი. მენჭირი. იგივე.
- L. გიუმბათ. ვეშაპი. ფოტოსურათი ვლ. ზაალიშვილისა.
- LI. a და b. ავრანლუ-ყიზილქილისა. ქალქვა. ფოტოსურათები პლუზიანისა და პროფ. გ. ჩუბინაშვილისა.
- LII. ჩოლაყ. მენჭირ-ვეშაპი. ფოტოსურათი ი. გილგენდორფისა.
- LIII. ჩოლაყ. შენჭირ-ვეშაპი. ნახაზი ი. გილგენდორფისა.
- LIV. სამშვილდე. შენჭირ-ვეშაპი. ფოტოსურათი პამფილოვისა.
- LV. „კარაქას სვეტები“. ნახაზი ვლ. ზაალიშვილისა.
- LVI. როდიონოვკა. ქვაჯვარა. ფოტოსურათი პლუზიანისა.
- LVII. a და b. გოხნარი. ქვათარძალი. ფოტოსურათი პოროშინისა და ნახაზები პროფ. ნ. სევეროვისა.
- LVIII. a. ბარალეთი. „ამალღების სვეტი“. ფოტოსურათი პლუზიანისა. b. კუმურდო. სვეტი უჯკროთ და სვეტის ბაზისი. იგივე.
- LIX. სამშვილდე. ტეტრალითი. ფოტოსურათი პროფ. შ. ამირანაშვილისა.
- LX. a და b. სანთა. ერატიპა, a. 1933 წლამდე. ფოტოსურათი ვლ. ზაალიშვილისა; b. 1933 წლის შემდეგ. ფოტოსურათი ი. გილგენდორფისა.
- LXI. გოხნარი. ერატიპა. ფოტოსურათი პოროშინისა.

СПИСОК ТАБЛИЦ

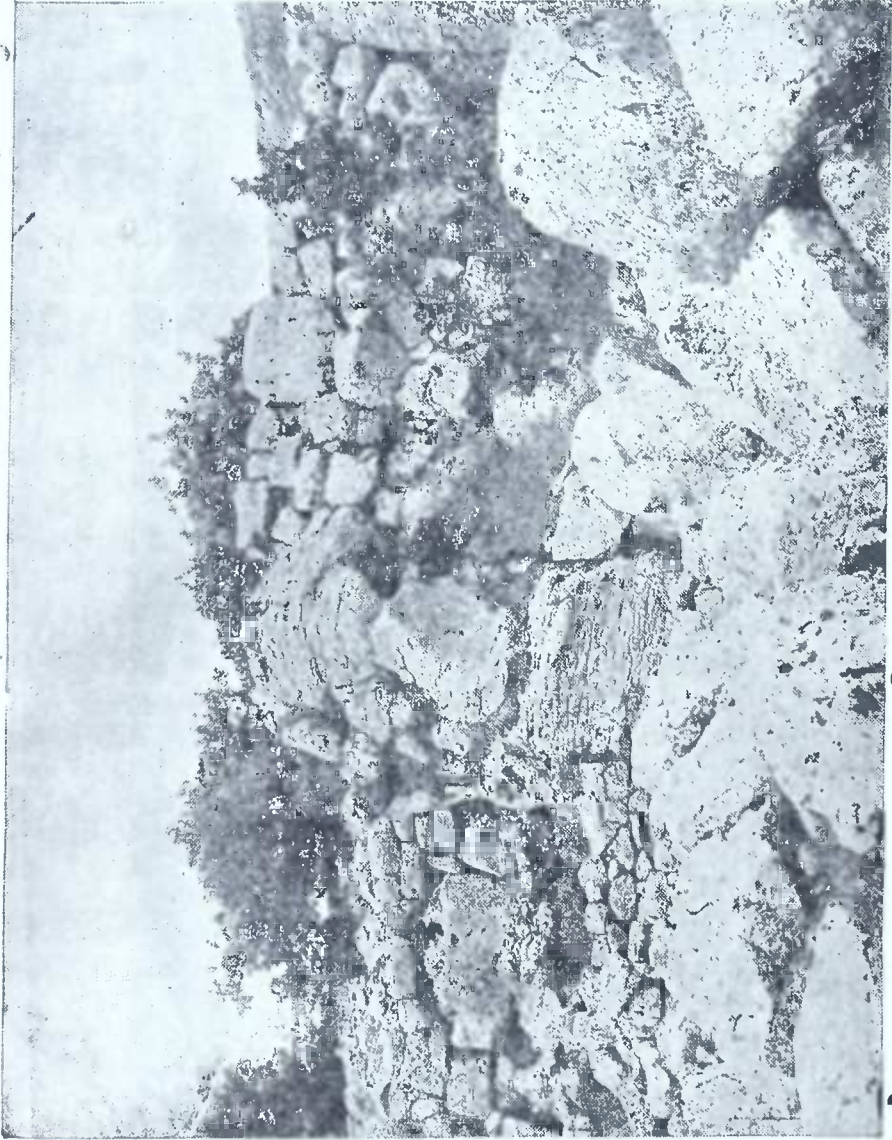
- I. Гохнари. „Каркнали“. Фото Порошина.
- II. Гохнари. О стена крепости. То-же.
- III. Гохнари. Один из уголков городища. Стѣлб и блиндажи. То-же.
- IV. Гохнари. План крепости-городища. Черт. проф. Н. П. Северова.
- V. Гохнари. План крепости. То-же.
- VI. Авранлу. Стена городища влево от ворот. Фото проф. Г. Н. Чубинашвили.
- VII. Авранлу. Общий вид крепости-городища (в трех ярусах) и входных ворот. То-же.
- VIII. а. Авранлу. План городища (нижнего яруса). Черт. Н. Меликсет-Бек. в. Зильде-Машинг. План крепости. (по Е. Пчелиной).
- IX. Зильде-Машинг. Стена крепости. (то-же).
- X. Санта. Общий вид крепости (нижнего яруса) с N стороны. Фото И. Гильгендорфа.
- XI. Санта. Деталь стены. То-же.
- XII. а. Санта. План крепости (нижнего яруса). Черт. Н. Меликсет-Бек. в. Гюмбат. План крепости. То-же.
- XIII. Гюмбат. S стена крепости. Фото Плужяна.
- XIV. Нардеван. Толща стены крепости. То-же.
- XV. Чолак. О ворота ограды. Фото И. Гильгендорфа.
- XVI. Чолак. W ворота ограды и деталь „эратипа“. То-же.
- XVII. Чолак. Остатки кромлеха. То-же.
- XVIII. а. Чолак. План остатков мегалитической стоянки. Черт. Н. Меликсет-Бек. б. Лодовани. План городища (переднего комплекса). Черт. Г. Шавгулидзе.
- XIX. Ташбаш. Стена крепости с W стороны. Фото проф. Г. Чубинашвили.
- XX. Цихислжвари. Одна из стѣн городища. Фото проф. III. Я. Амиранашвили.
- XXI. Хванчачи (Ситнах). Одна из стѣн крепости. Фото Плужяна.
- XXII. Шаорская Короглы. Крепость-городище. Вид верхнего комплекса (по И. Ростомову).
- XXIII. Шаорская Короглы. Входные ворота верхней крепости с юга. Фото Плужяна.
- XXIV. а. Шаорская Короглы. План верхней крепости. Черт. Н. Меликсет-Бек. в. Короглы Малого Абула. План крепости. То-же.
- XXV. Короглы Малого Абула. Вид крепости. (по И. Ростомову).
- XXVI. Короглы Малого Абула. Вход во внутреннюю крепость. Фото Плужяна.
- XXVII. а и в. Гохнари. Планы блиндажей (№№ 5 и 4). Чертежи проф. Н. Северова.

- XXVIII. Гохнари. Окно блиндажа (№ 4). Фото Порошина.
 XXIX. Гохнари. Внутренний вид блиндажа (№ 5). То-же.
 XXX. Гохнари. Дольмен (№ 8). Фото Э. Хуцишвили.
 XXXI. Гохнари. Дольмен (№ 9). Фото проф. Ш. Амиранашвили.
 XXXII. Гохнари. Дольмен (№ 11). Фото Порошина.
 XXXIII. Гохнари. Дольмен (№ 12). Фото проф. Ш. Амиранашвили.
 XXXIV. а. Гохнари. Дольмен (№ 10). Фото проф. Ш. Амиранашвили. в. Лодовани. Дольмен. Фото проф. Г. Чубинашвили.
 XXXV. Шаорская Короглы. Дольмен. Фото Плузяна.
 XXXVI. Самшвилде. Менгир. Фото Памфилова.
 XXXVII. а и в. Бурнашети. Менгир. Фото проф. Г. Чубинашвили.
 XXXVIII. а и в. Сапитахчи. Первый менгир. То-же.
 XXXIX. а и в. Сапитахчи. Второй менгир. То-же.
 XL. Тюлудаг. Менгир. Фото Плузяна.
 XLI. а и в. Шиняк—Саномер. Вишاپ до раскопок. Фото проф. Г. Чубинашвили.
 XLII. Шиняк—Саномер. Вишاپ в процессе раскопок. Фото И. Гильгендорфа.
 XLIII. Шиняк—Саномер. Вишاپ после раскопок. То-же.
 XLIV. Гандза. Вишاپ (лицевая сторона). Фото Плузяна.
 XLV. Гандза. Вишاپ (деталь). (по И. Ростомову).
 XLVI. Гандза. Вишاپ (сбоку). Фото Плузяна.
 XLVII. а и в. Мурджахети. Вишاپоид (лицевая сторона и деталь). Фото Плузяна и черт. Вл. Заалишвили.
 XLVIII. а и в. Мурджахети. Вишاپоид. Фото Плузяна.
 XLIX. Мурджахети. Менгир. То-же.
 L. Гюмбат. Вишاپ. Фото Вл. Заалишвили.
 LI. а и в. Авраплу—Кизиль-кялса. Каменная баба. Фото Плузяна и проф. Г. Чубинашвили.
 LII. Чолак. Менгир-вишاپоид. Фото И. Гильгендорфа.
 LIII. Чолак. Менгир-вишاپоид. Фото И. Гильгендорфа.
 LIV. Самшвилде. Менгир-вишاپоид. Фото Памфилова.
 LV. „Каракские колонны“. Рис. В. Заалишвили.
 LVI. Родионовка. Каменный крест. Фото Плузяна.
 LVII. Гохнари—Желтая гора. Каменная невеста. а. Фото Порошина, в. черт. проф. Н. Северова.
 LVIII. а. Баралети. „Вознесенский столб“. Фото Плузяна, в. Кумурдо. Столб без креста и база другого столба. То-же.
 LIX. Самшвилде. Тетралит. Фото проф. Ш. Амиранашвили.
 LX. Санта. Эратипа. а. до 1933 г. Фото В. Заалишвили; в. после 1933 г. Фото И. Гильгендорфа.
 LXI. Гохнари. Эратипа. Фото Порошина.

შ ა ბ უ რ ე ბ ი

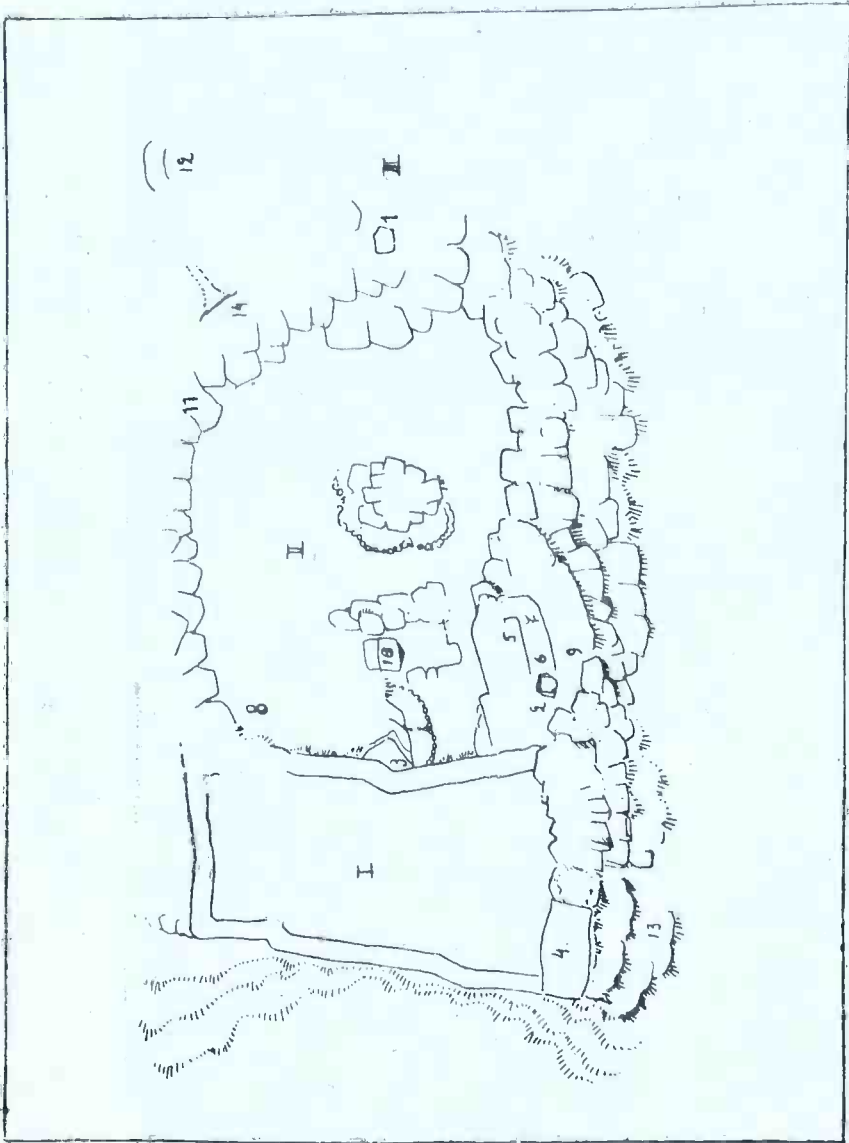
გობნის კარკატი, — გოხარი, „კარკატი“.

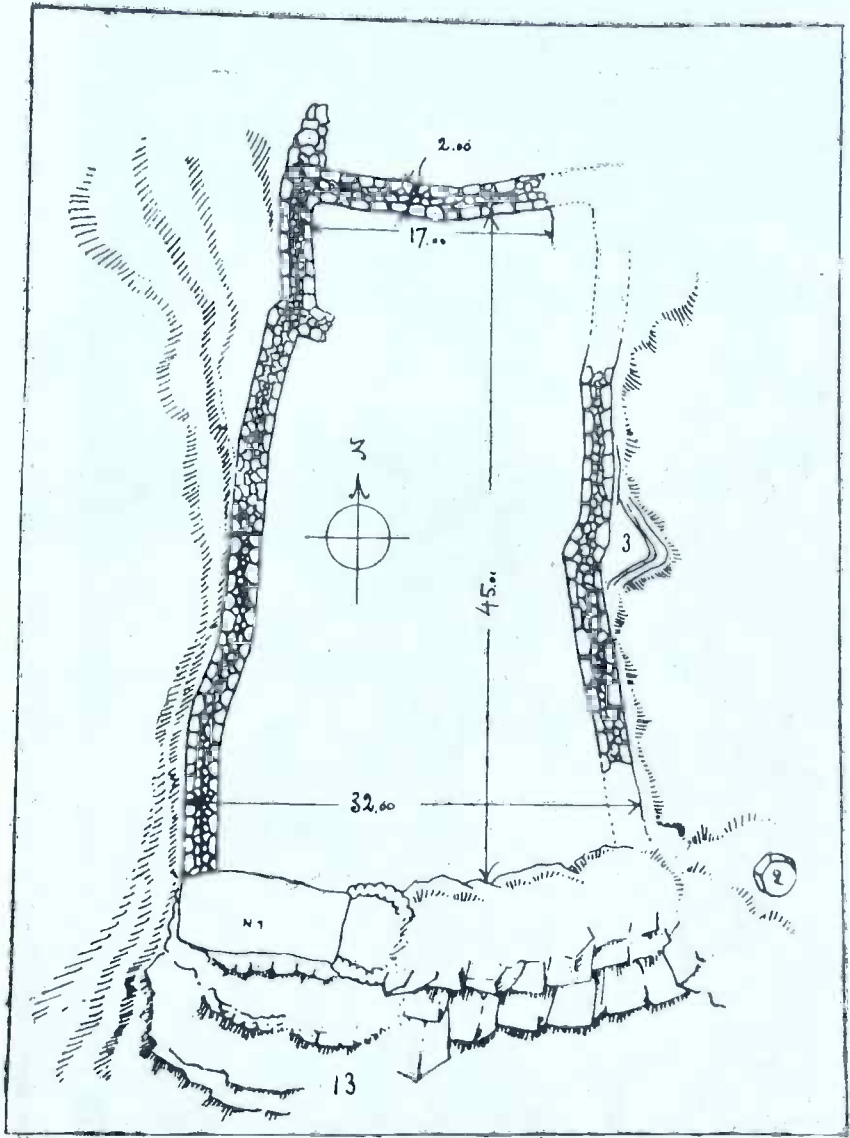
გონარი. ნაცობის ო ბუდე. — Гохари. О стена крепости

გოხნარი. ნაკლამევის ერთ-ერთი კუთხე. სვეტი და ბლინდაები.
Гохнари. Один из уголков горлица, Столб и блиндаж.

გოხარი. ნაცხარ-ნაქუჯეის გეგმა. — Гохари. План крепости-городища.

გოხნარი. ნაციხარის გეგმა. — Гохнари. План крепости.

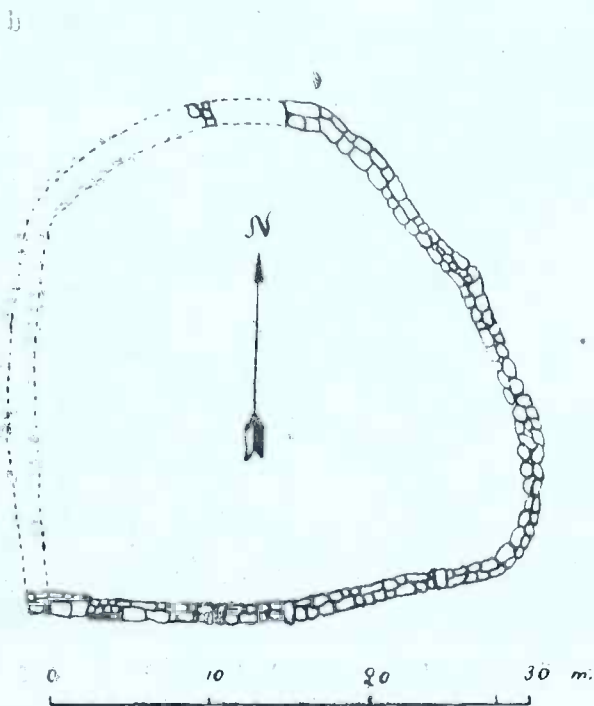
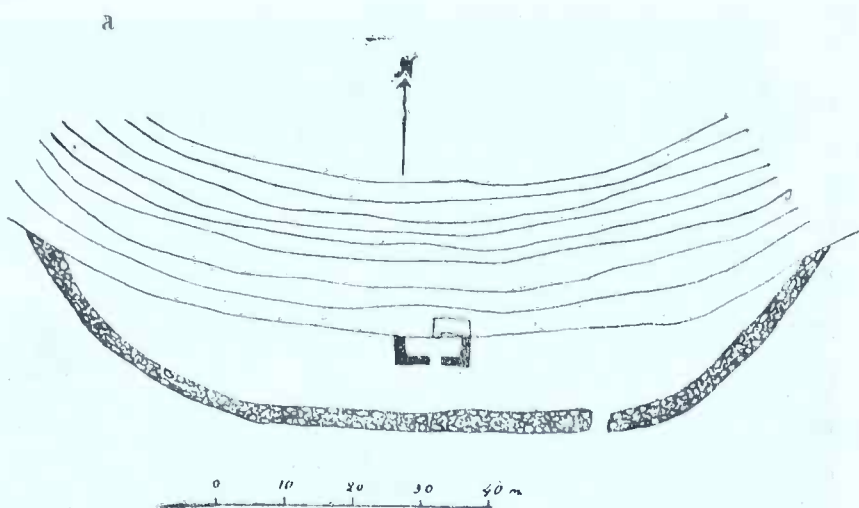

აგრანლუ. ნაქალაქევის ზღუდუ შესეღლის მარცხენ. — ავრანლუ. სენა გორდიშა. ვლევო ოთ ვოროთ.

ავრანლუ. ნაცხარ-ნაქალაქევის (სამივე საფეხურის) და შესავალი კარის
ზოგადი სურათი.

Аврланлу. Общий вид крепости-городища (в трех ярусах) и входных
ворот.

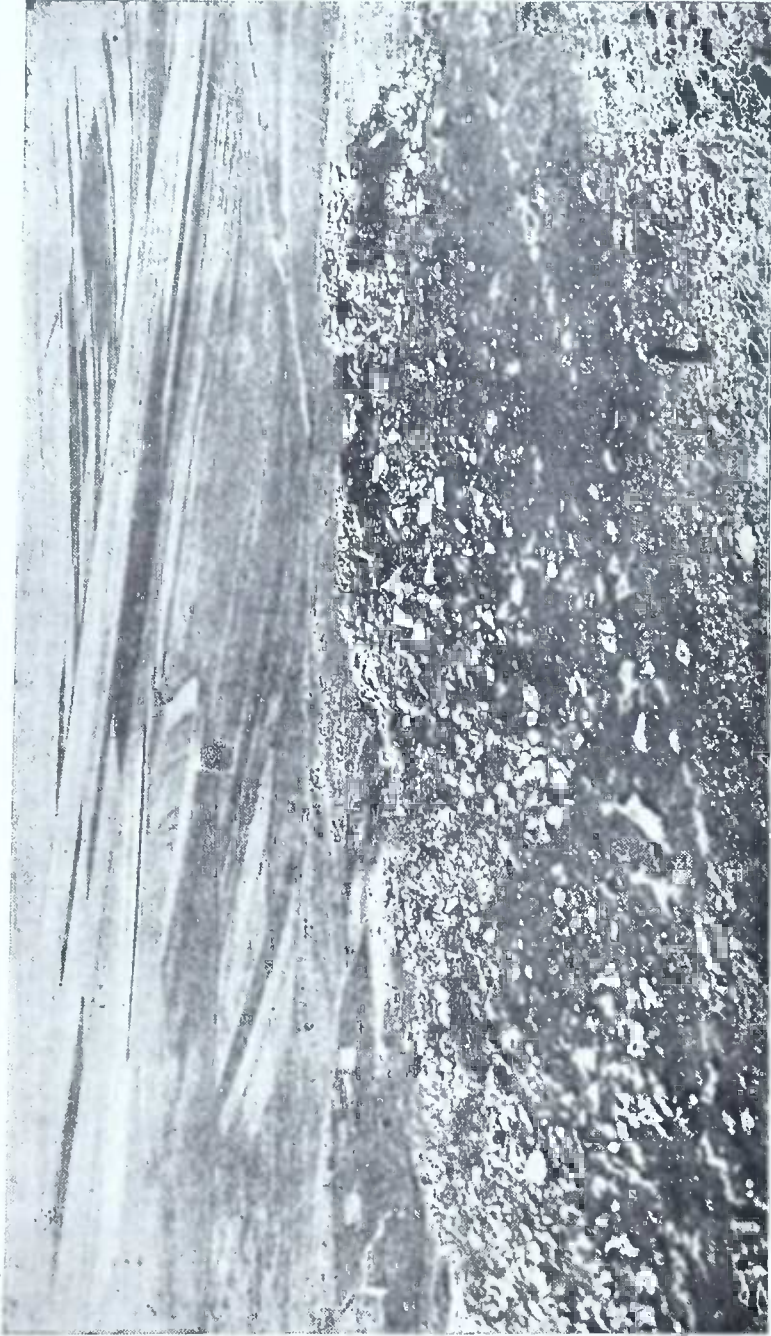

a. ავრანღუ. ნაქალაქევის (ქვედა საფეხურის) გეგმა. — Аврацлу. План городища (нижнего бруса)

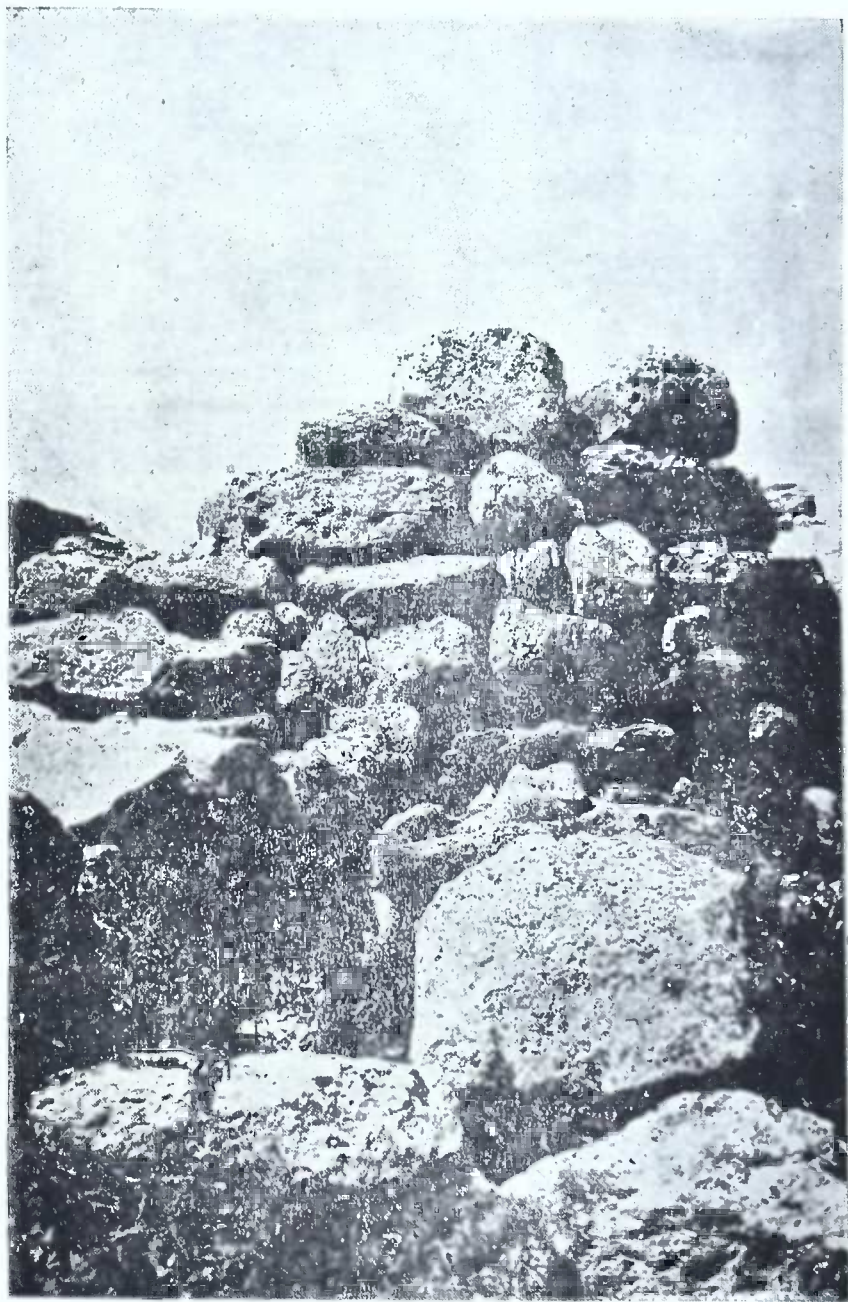
b. ზილდე-მაშიგ. ნაციხარის გეგმა. — Зильде-Машиг. План крепости.

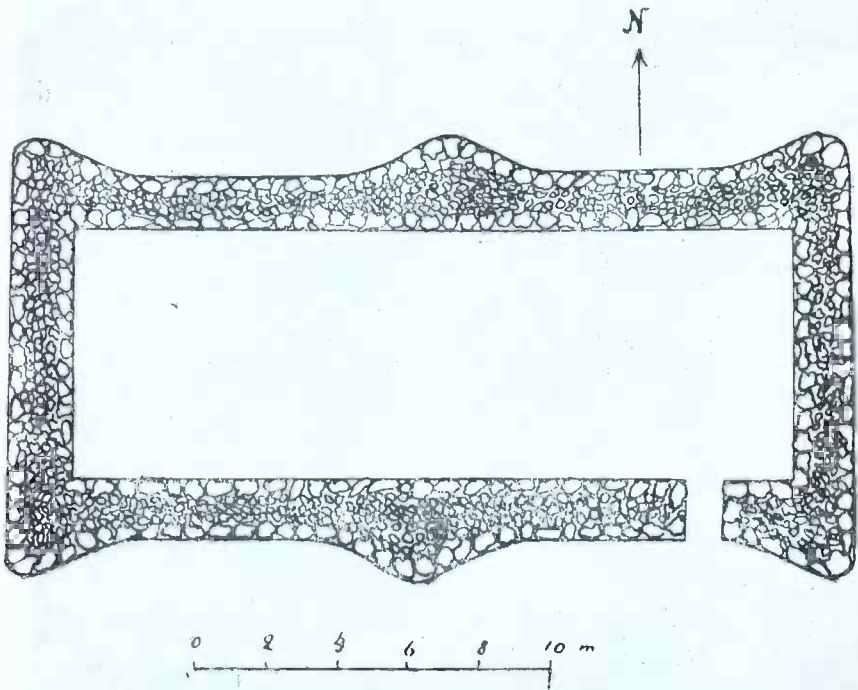
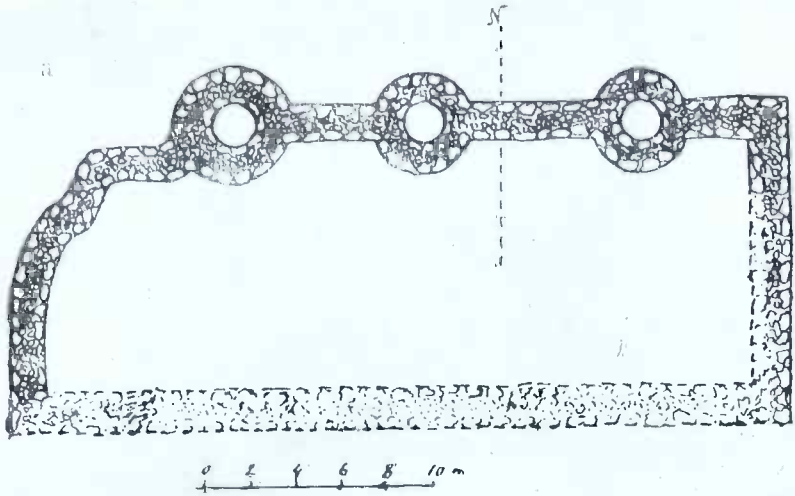
ზოდე მუშე, ზღუდე — ვიქტორიანი. სტენა კრეპოსტი

სახორბალოს (ქვედა საფეხების) ზედადი სუბოტი N-ით. — სანა. Общий вид крепости (нижнего яруса) с N стороны.

სახთა. ერთ-ერთი ზღუდე. — Санта. Деталь стены

ა. სანთა. ნაციხარის (ქვედა სფექსურის) გეგმა. — სანთა. პლან კрепости (нижнего яруса).

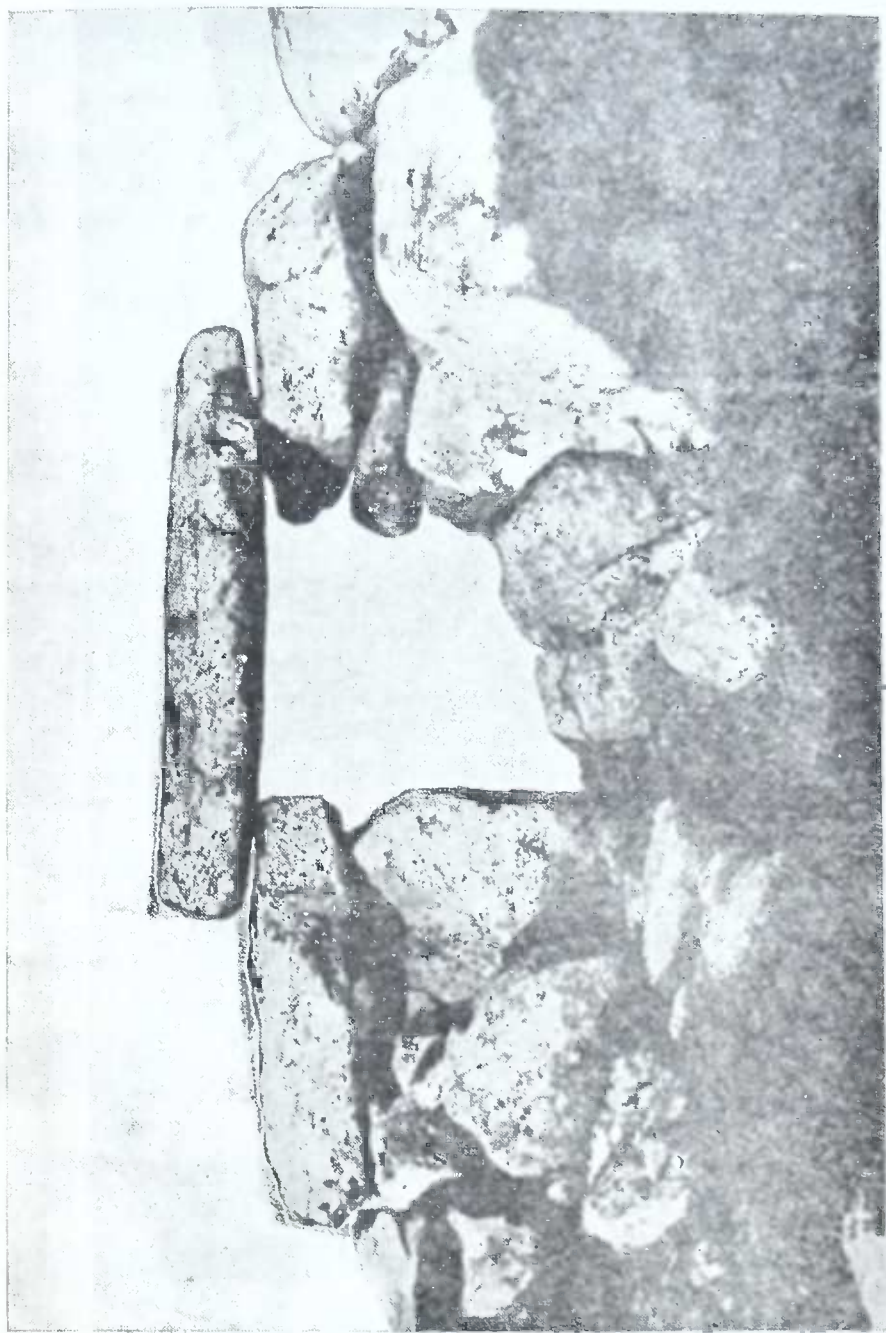
ბ: გუმბათ. ნაციხარის გეგმა. — Гумбат. план крепости.

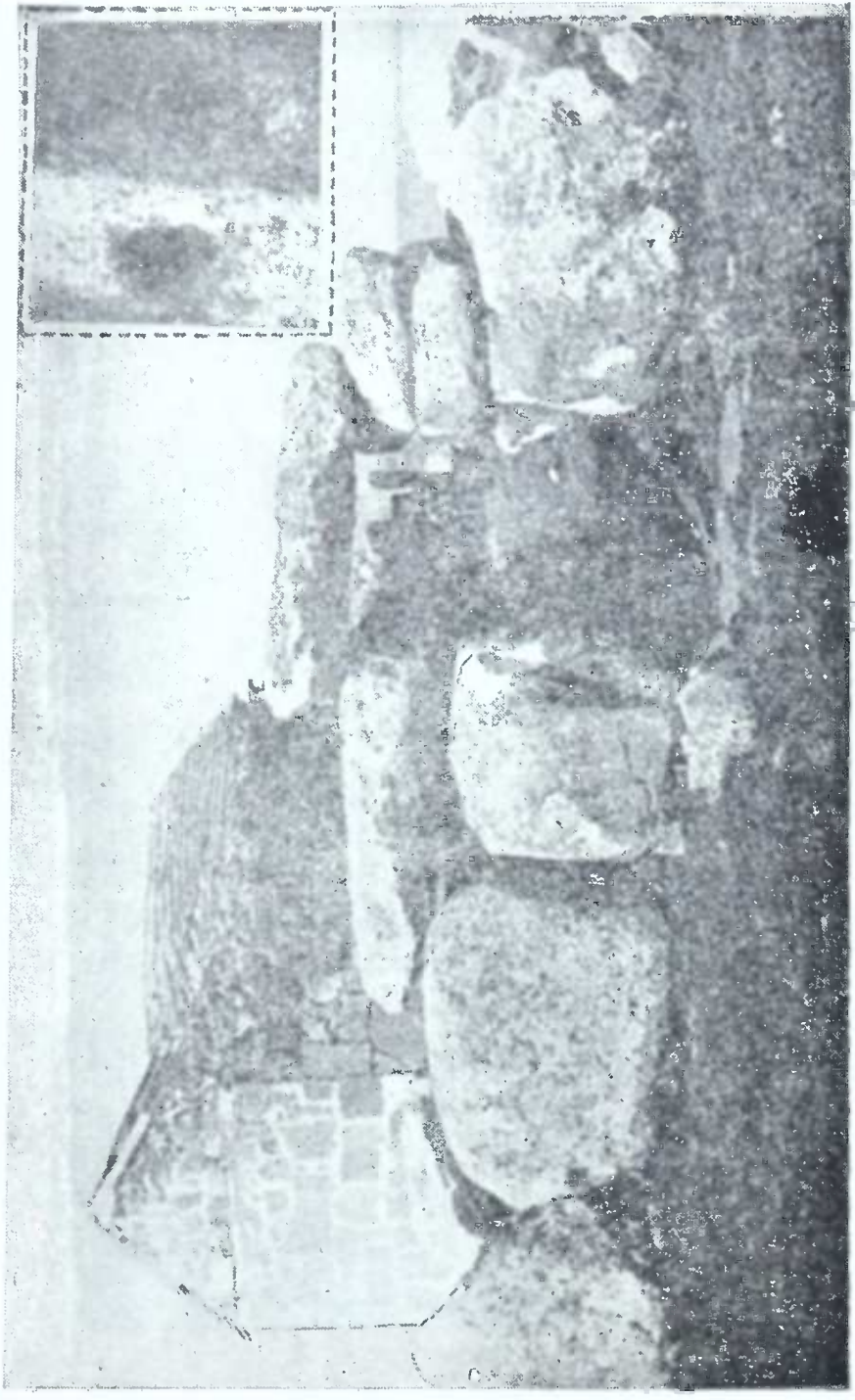
გუმბათ. ნახიჯვანის S ბუღდე. — გუმბათ. S სენა კრეოსტი.

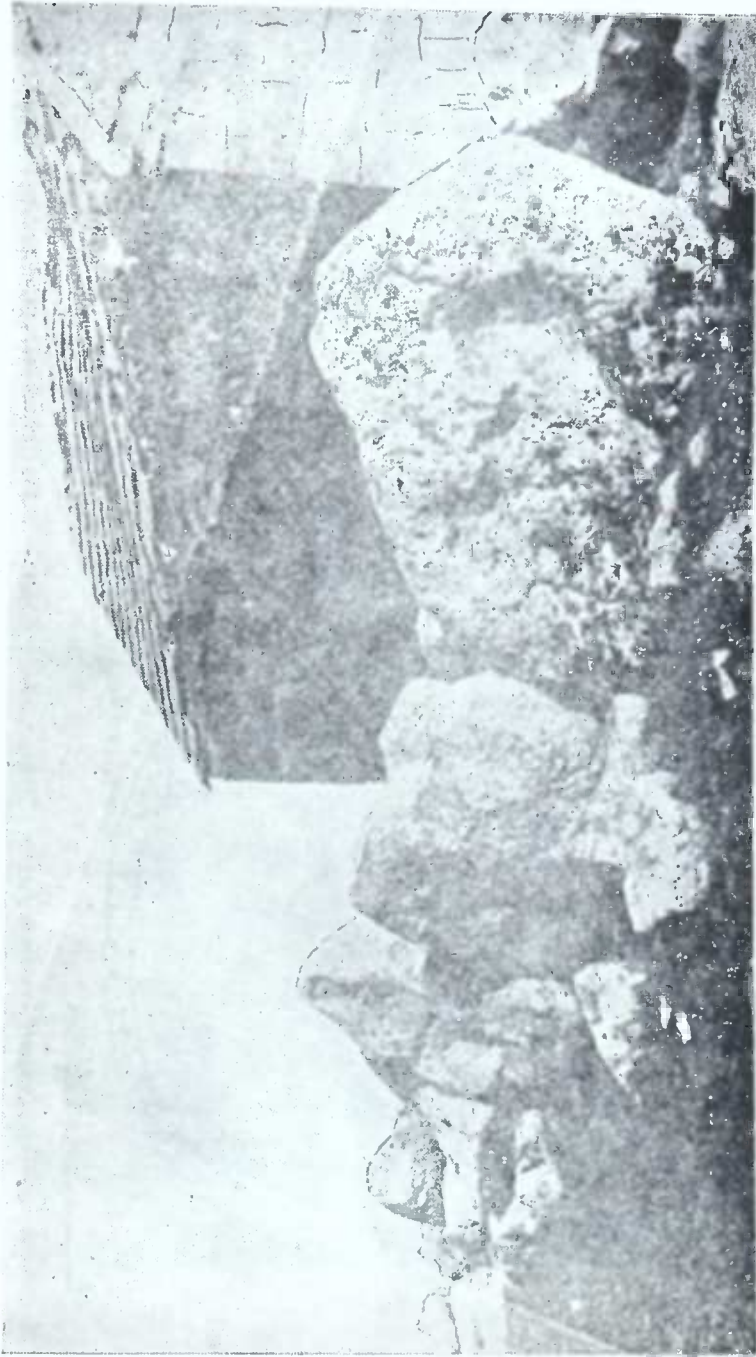
ნარდვან. ბაგრატის ზღუდის სიმაღლე. — ნარდვან. თოშა სენის კრეოსტი.

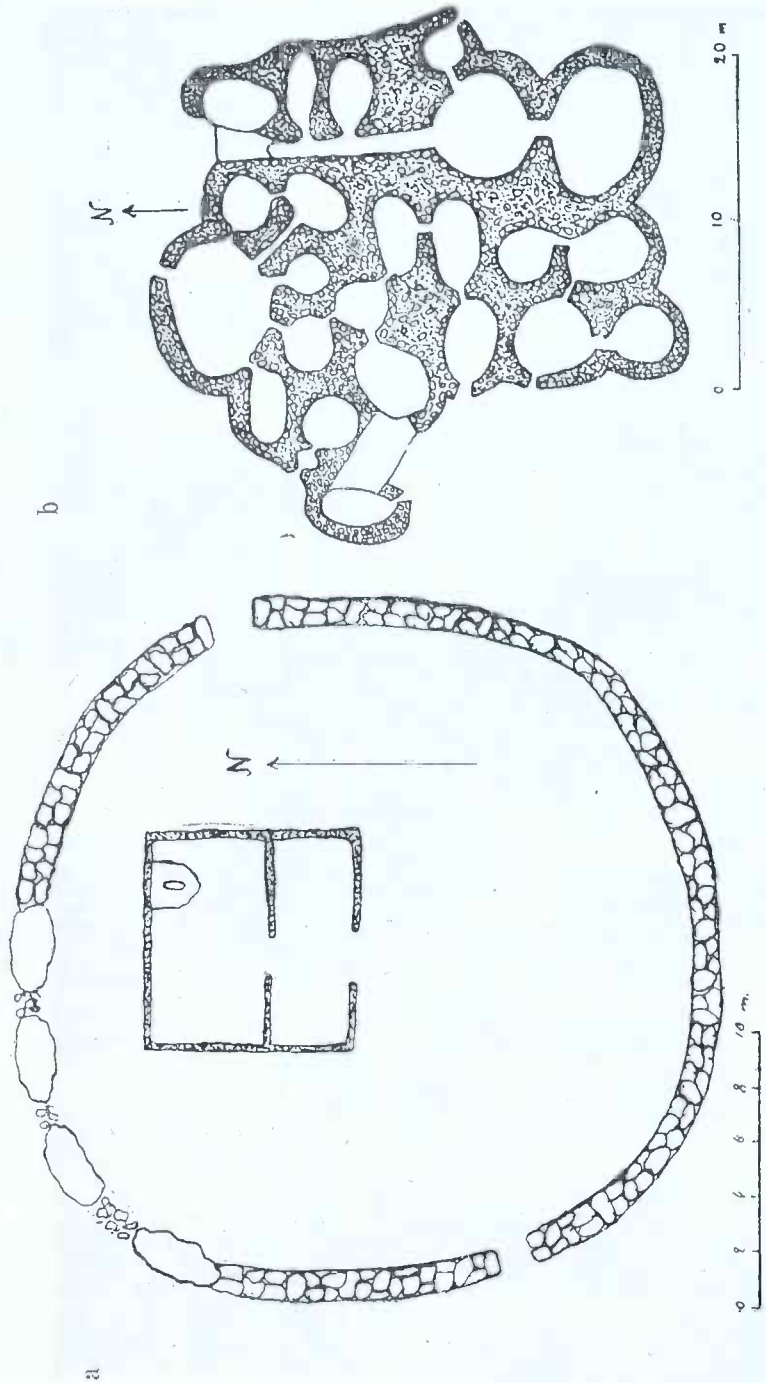
ნოღაჲ გუმბეზის ოკარი. — 'ოღაკ. ო ვორთა ოგრაჲ.

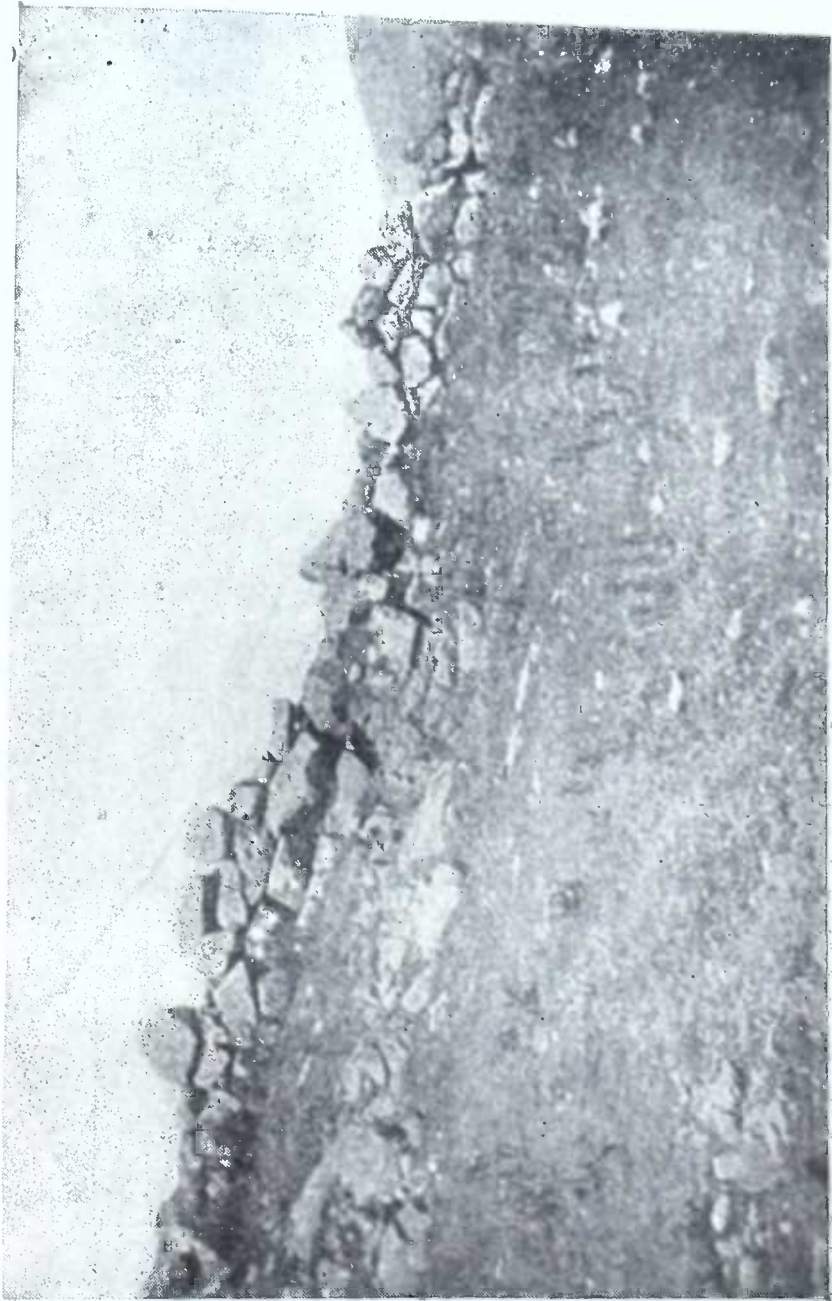
ჩოლუყ. გალუგნის W კანი და დეტალი „ერატიბა“-სი. --- Чолак. W ворога оградаы и деталь „Эратина“.

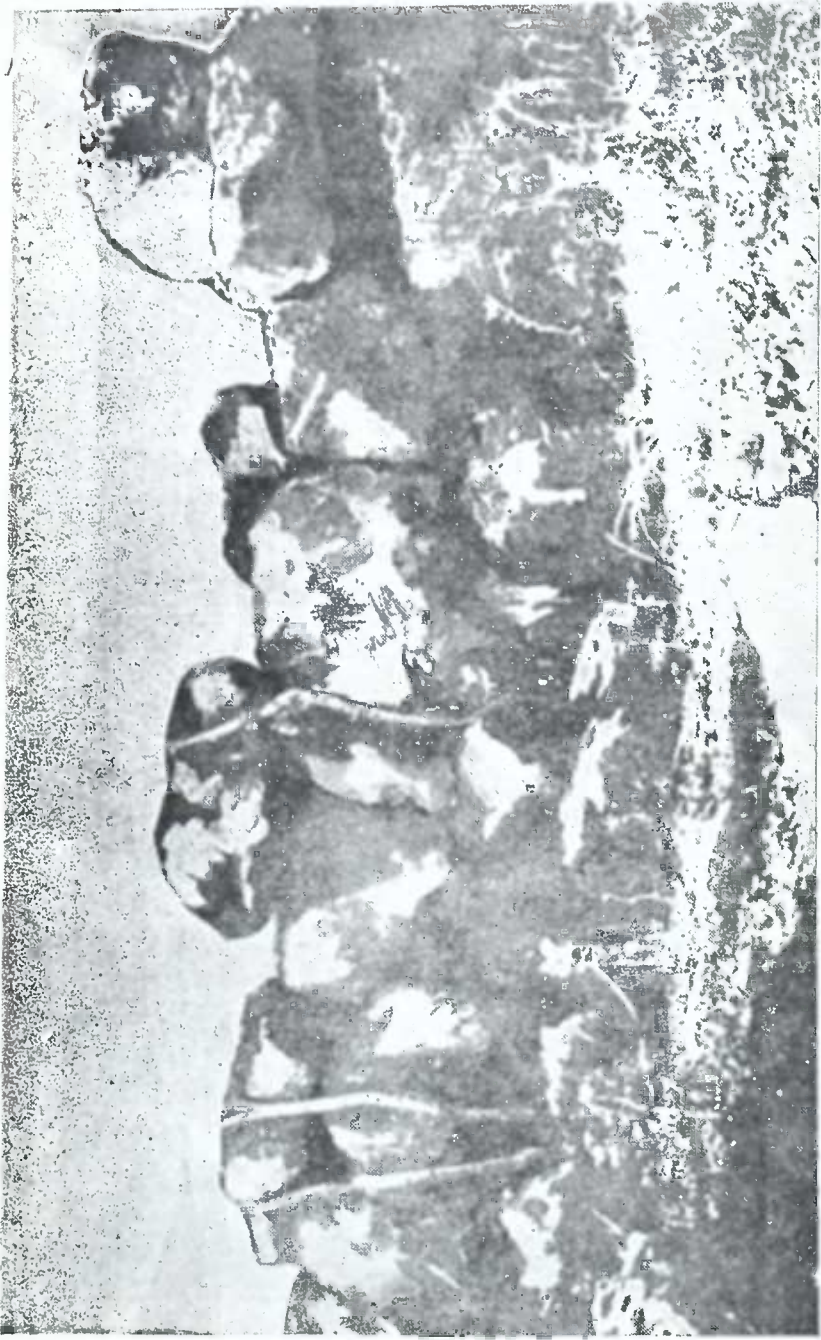
ჩოლაკ. კარბილის ნაშთი. — ლოკი. ოსტატო კროძელა

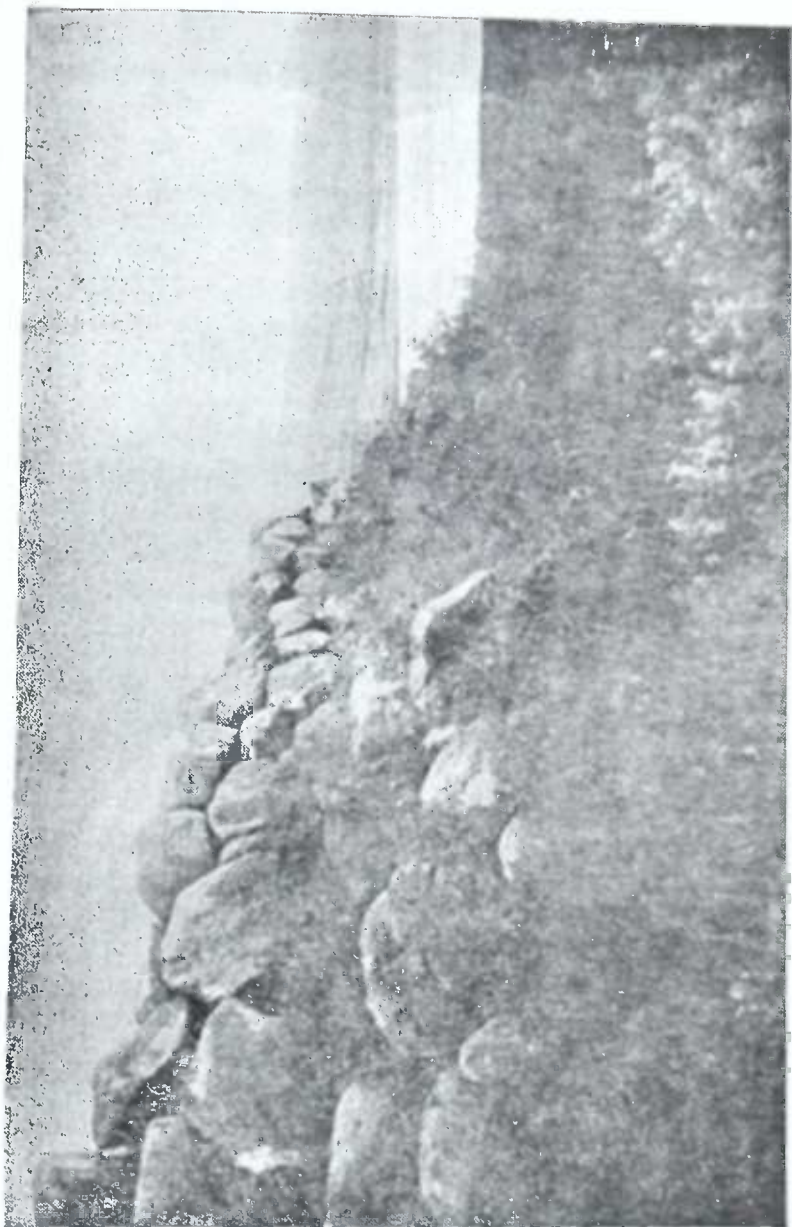
ა. ჩოლუყ. მეგალითური სადგომის ნაშთთა გეგმა. — Чолак. План остатков мегалитической стоянки.
ბ. ლოდოვანი. ნაქალაქების (წინა კომპლექსის) გეგმა. — Лодовани. План городища (переднего комплекса).

ტაშბაქ. ნაცობის ბუდე W-ით. — Тамбачи. Стена крепости с W стороны.

ციხისკვარი. ნაქალაქქვის ერთ-ერთი ბღუდე. — Цихислავარი. Одна из стен городища.

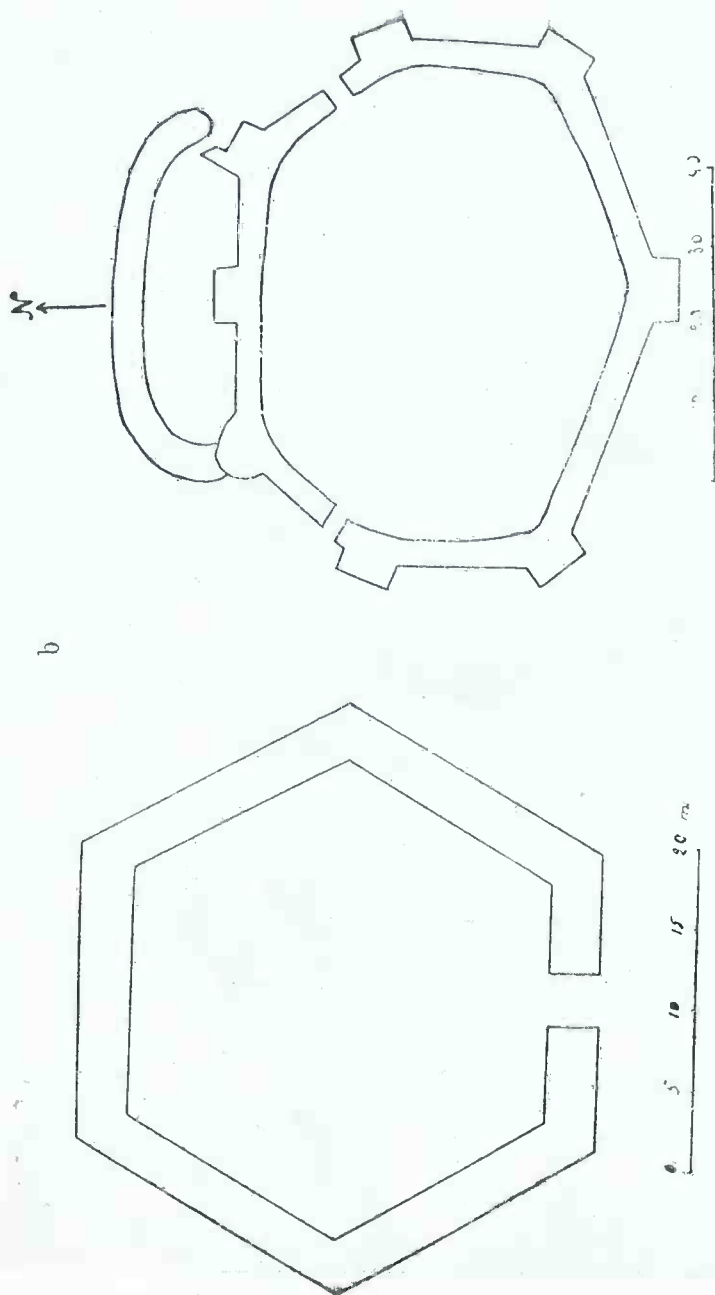
ხეხუალი (სიღნაღი). მაცხარის ერთ-ერთი ზღუდე. — Хванчли (Сигнах). Одна из стен крепости.

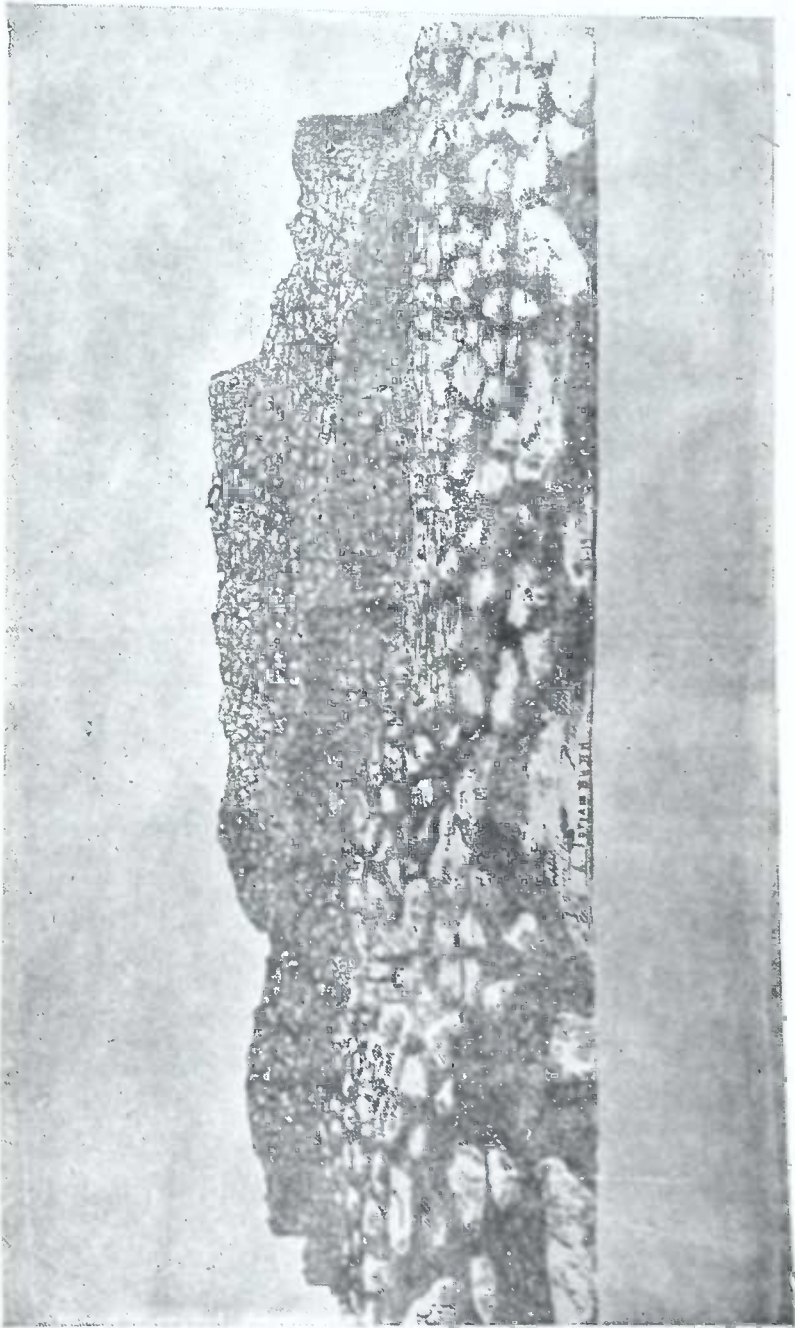
შობის კოთლი. ნაცხარ-ნაქაქვი, ზღაკამდუქის სურათი.
Шарская Котли. Крепость-городище Вид верхнего комплекса.

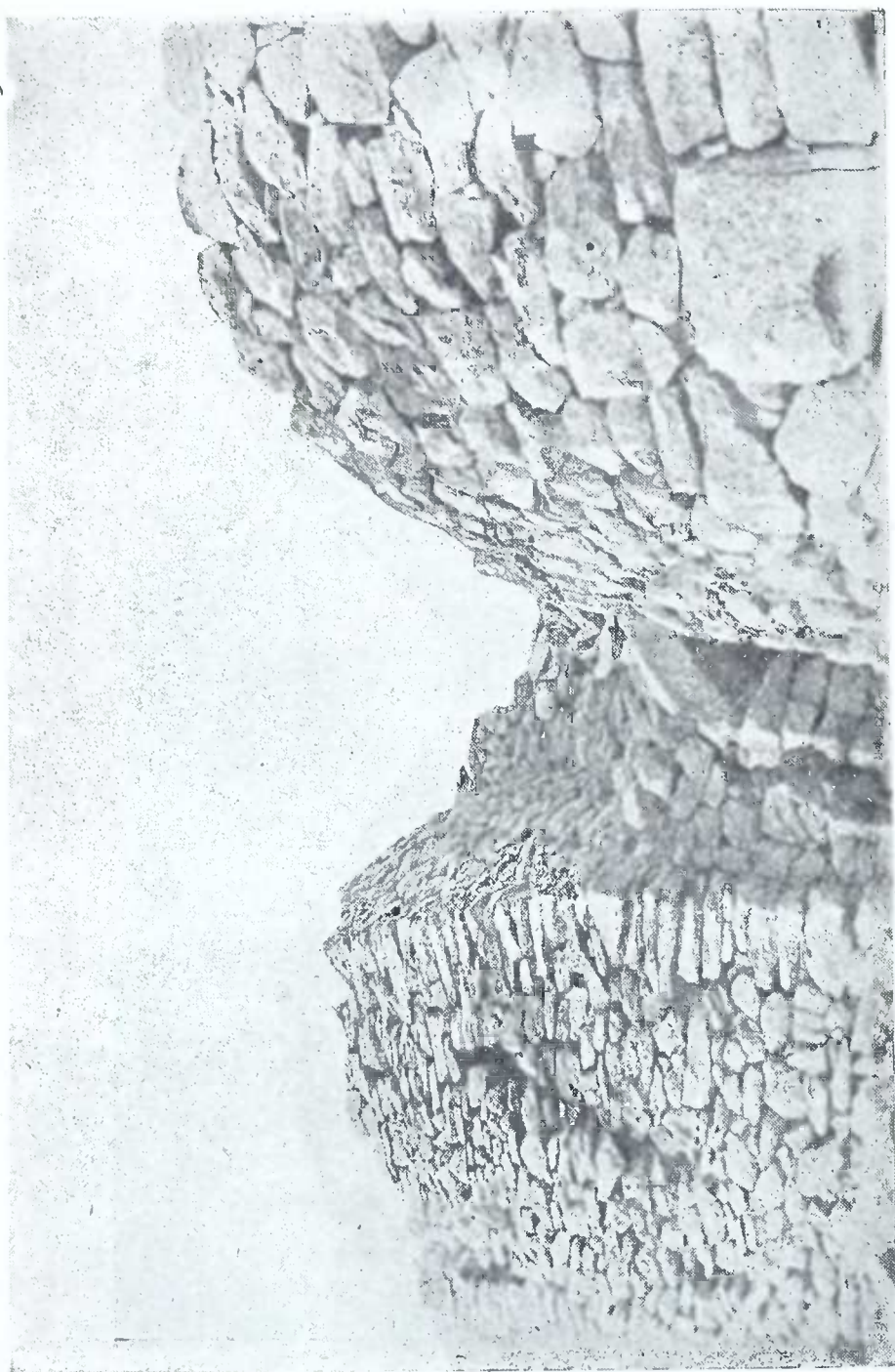
შორის ქარაღლი. ხედავის შესავალი კარი 0-ით
Шорская Коромы. Входные ворота верхней крепости с 0 стор.

ა. შაორის ქარბოლო, ზედა ციხის გეგმა. — Шаорская Короглы. План верхней крепости.
 б. მცირე აბულის ქარბოლო. ნაცინის გეგმა. — Короглы Мал. Абула. План крепости.

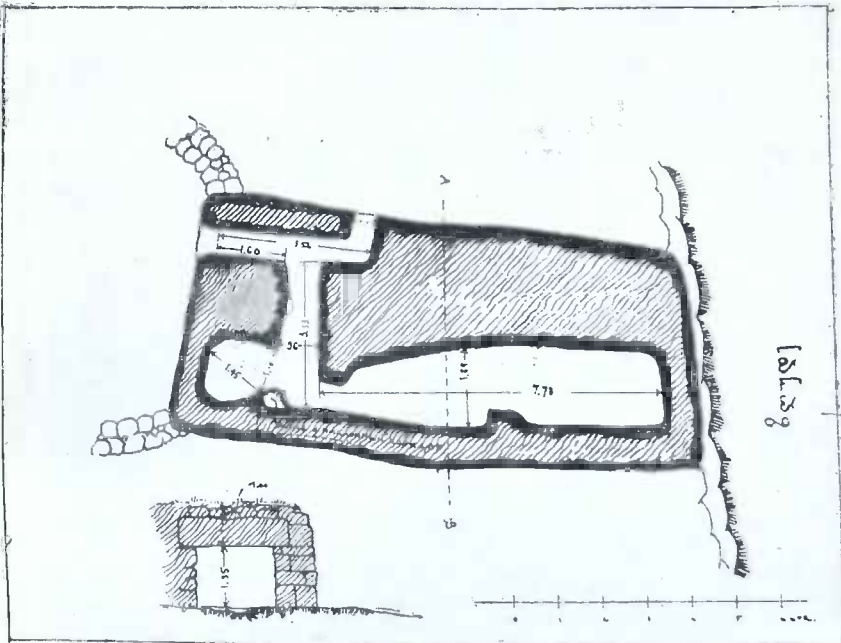
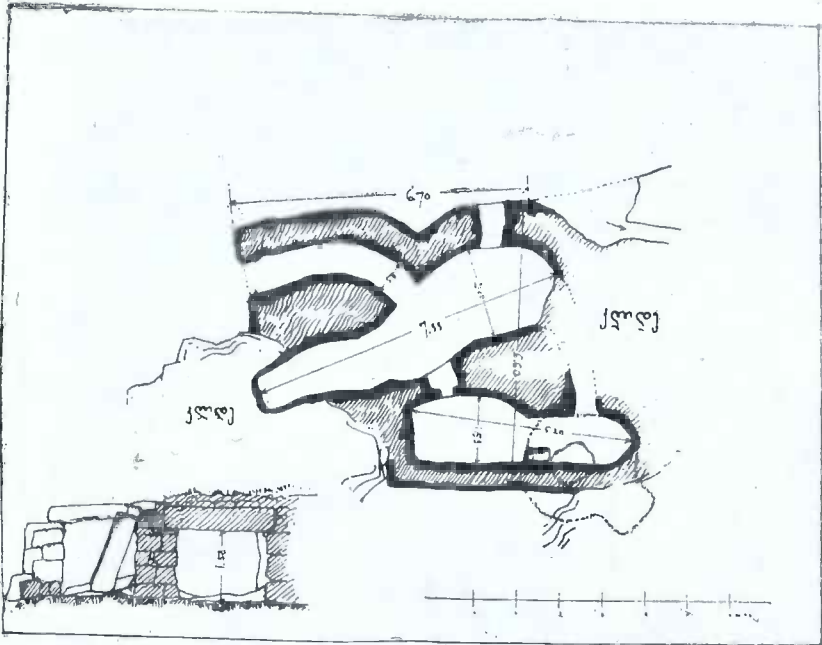

მცირე აბუღის ქობოლი. ნაცხაზის სუბოი. — კოროღი მალ, აბუღა. მალ კრეოსტი.

მცირე აბულის კარბოლო. შიდა ციხის შესავალი. — Короткая Мал. Абула. Вход во внутреннюю крепость.

ა

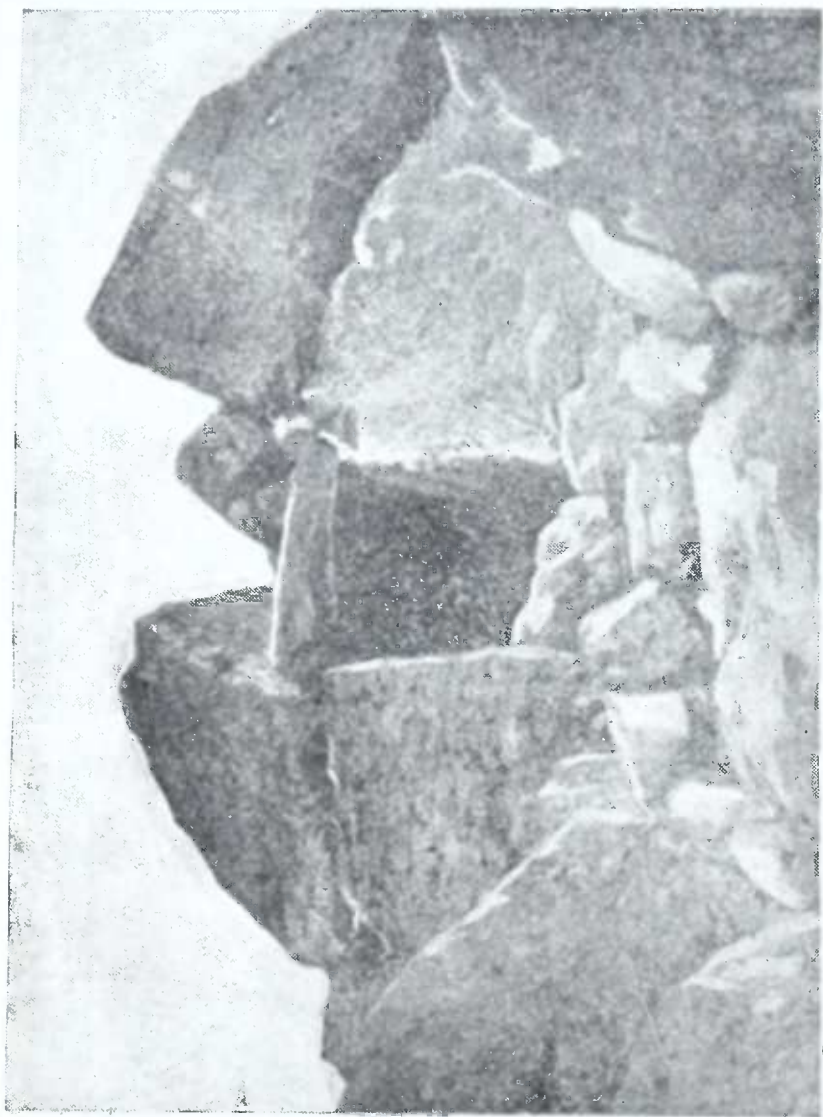
ა და ბ. გონხარი. ძლინდაუების გეგმა. — ა და ბ. გონხარი. Планы блиндажей.

გოხნარი, ბლინჯაძის სასახლე (№ 4). — Гохнари. Окно блиндажа (№ 4).

გახნარი. ბლონდუკი შავი (№ 5). — Гохარი, Внутренний вид блиндажа (№ 5).

გაბნარი. დოლმენი (№ 8). — Гохари. Дольмен (№ 8).

ვახუშტი. დოღმენი (№ 9). — გოხარი. დოღმენი (№ 9).

გახნარი, დოლმები (№ 11. — Гохнари. Дольмен (№ 11)

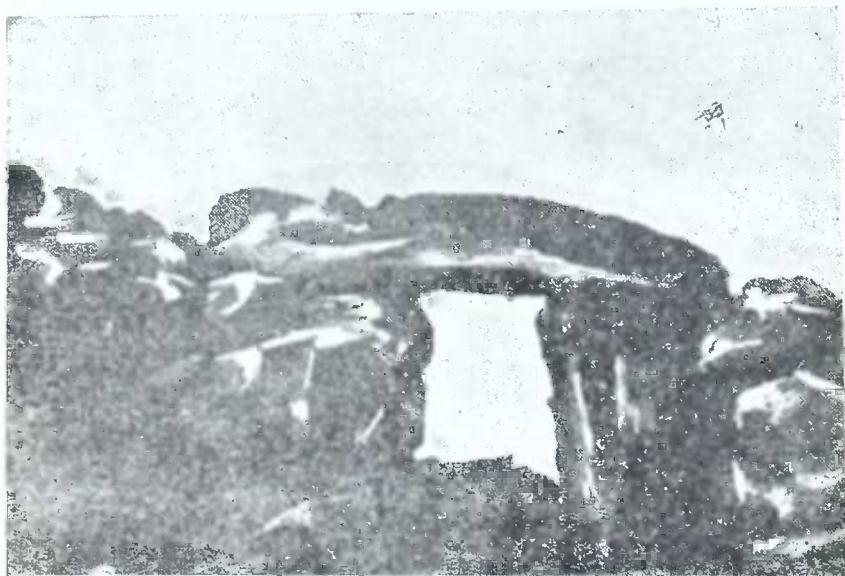

გობნარი. დოლმენი (№ 12). — გოხნარი. Дольмен (№ 12).

a

b

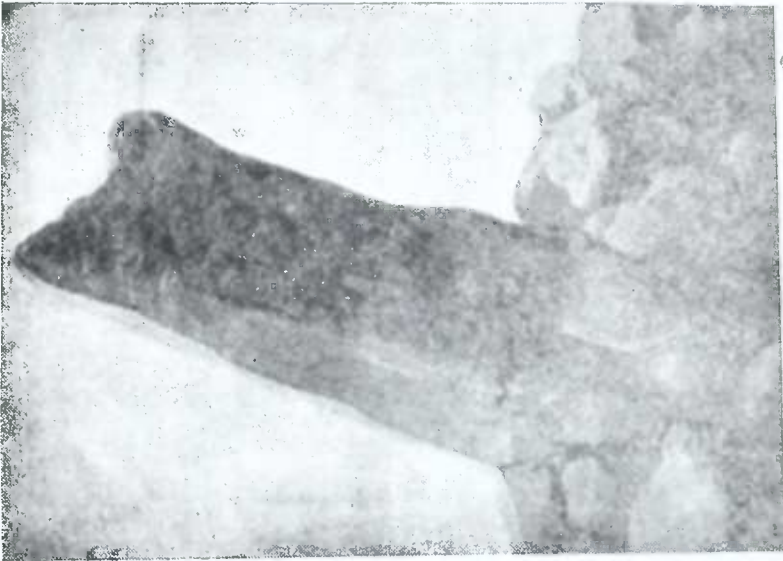
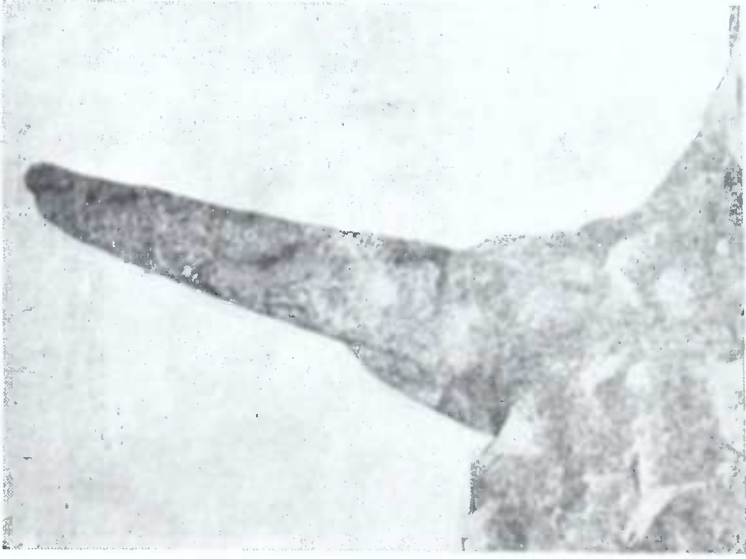
ა. გოხნაბი. დოლმეხი (№ 10). — Гохნარი. Дольмен (№ 10)
ბ. ლოდოვანი. დოლმეხი. — Лодовани. Дольмен.

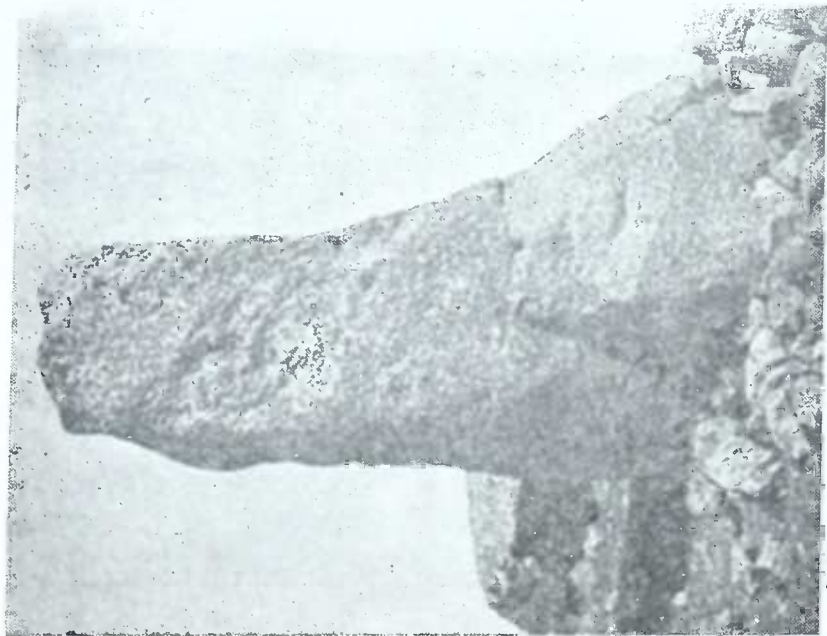
შპორის ქობულთა დოლმენი. — შაორская Королы. Долямен.

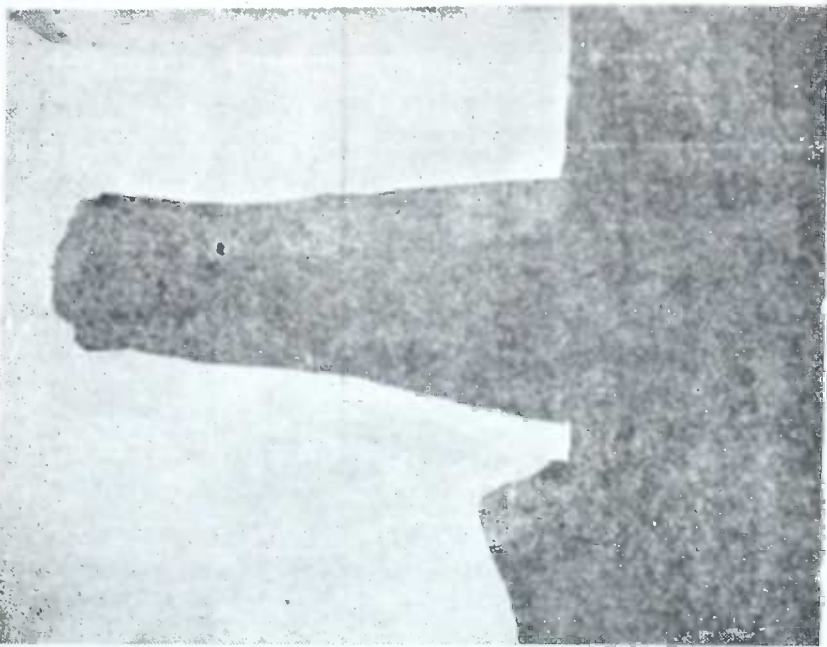
სამშვილდე. მენჰირი. — Самшвилъде. Менгир.

а, б. *δυσβολεο. δρββοβο.* — Бурвашеги, Менгир.

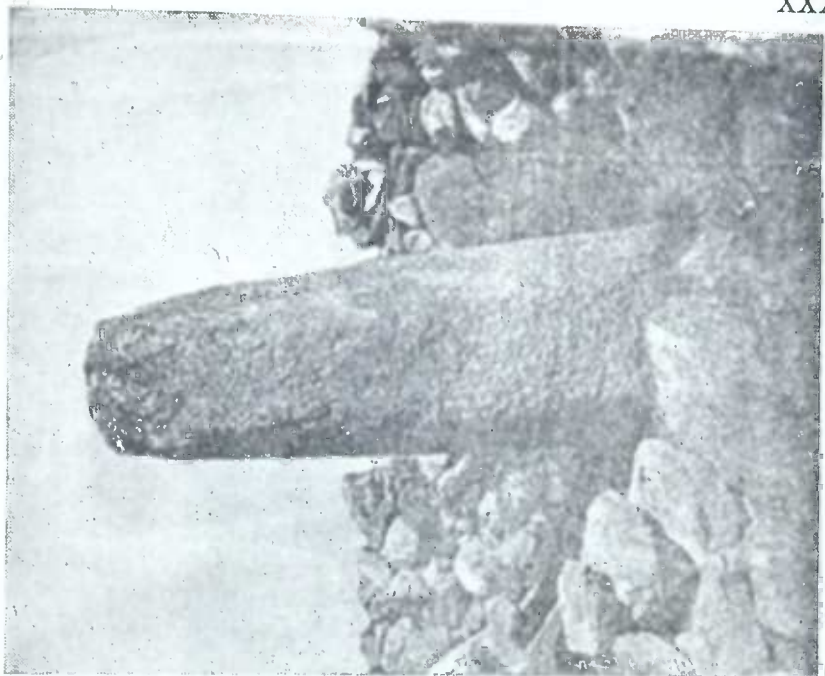

a

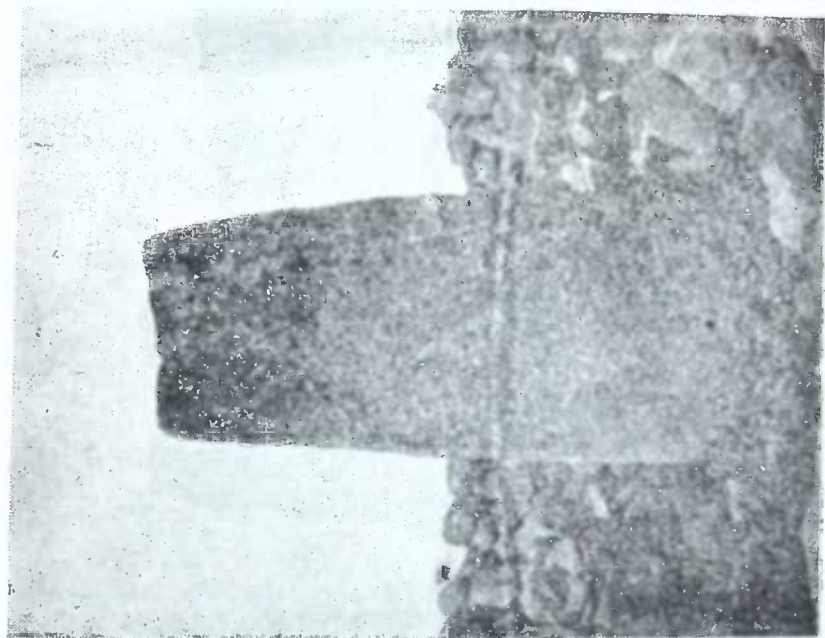

b

a, b. საბიტახი, პირველი მუხილი. — Сапитакхи. Первый менир.

b

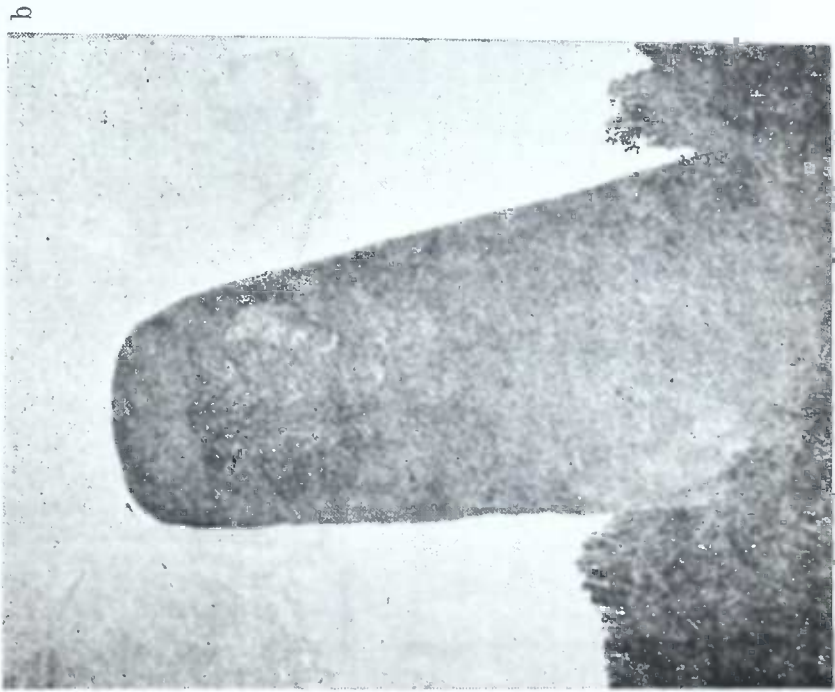
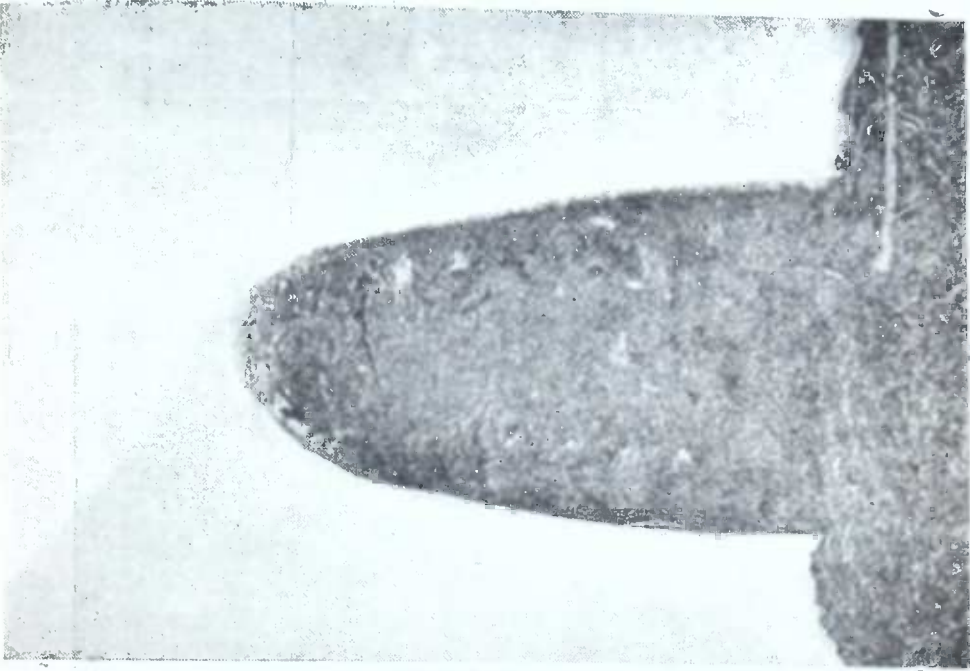

a

а, б. ԼճՅՈՒՅՅԻՆՈ. ՅԵՐՈՆԳ ԹԵՅՅՈՒՆ. — Տափախի. Երկրորդ մենիր.

თულუდად. მენჰირი. — Тюлюдаг. менгир.

a, b. შიპიაკ-სანოჯერ. ვეშაბი გათხრებამდე. — შიპიაკ-სანოჯერ. ვიშაპ დო რასკოპოკ.

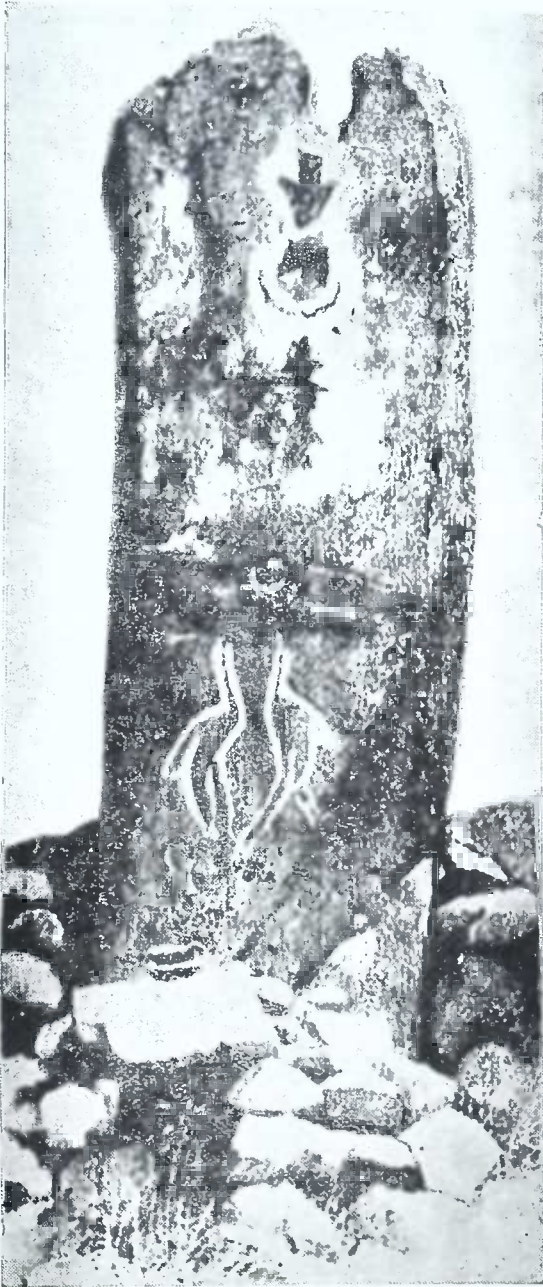
შაპიაკ-სანთმერ. ვეშაპი გათხრების პროცესში. — Шипяк-Саномер. Вишач
в процессе раскопок.

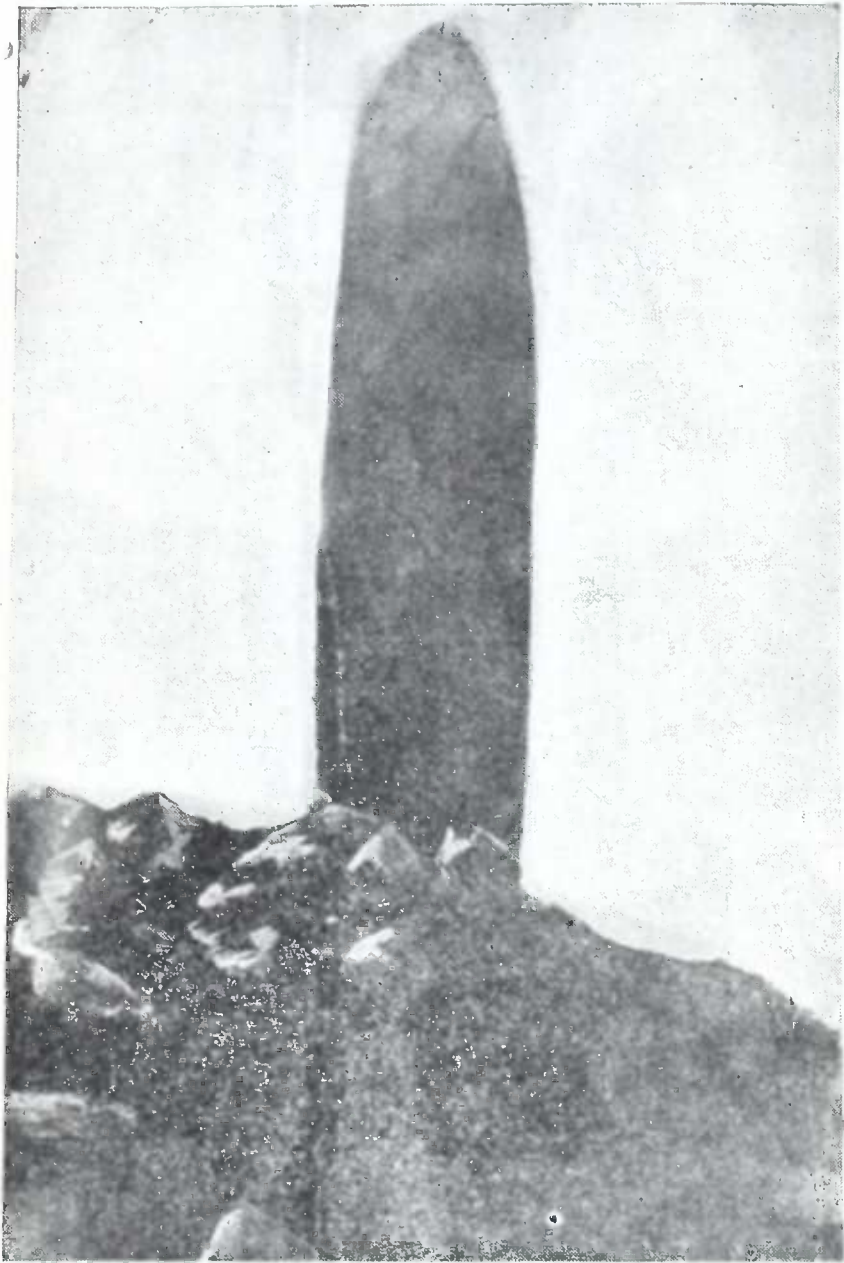
შრკიაკ-სანთმერ. ვეშაპი გათხრების შემდეგ — Шипяк-Саномер. Вишач
после раскопок,

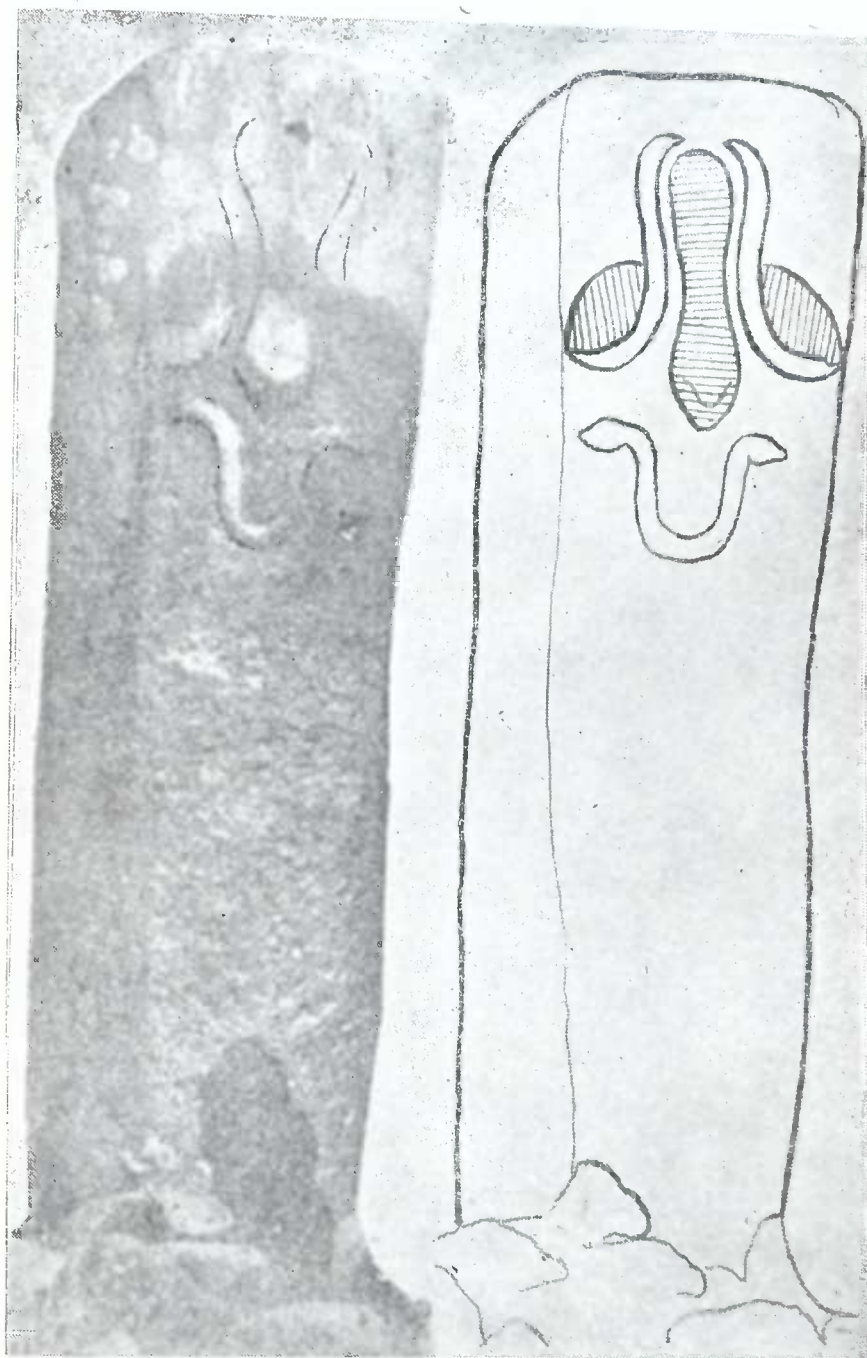
განძ. ვეშაბი (წინა ხედი) — Гандза, Вишاپ (лицевая сторона)

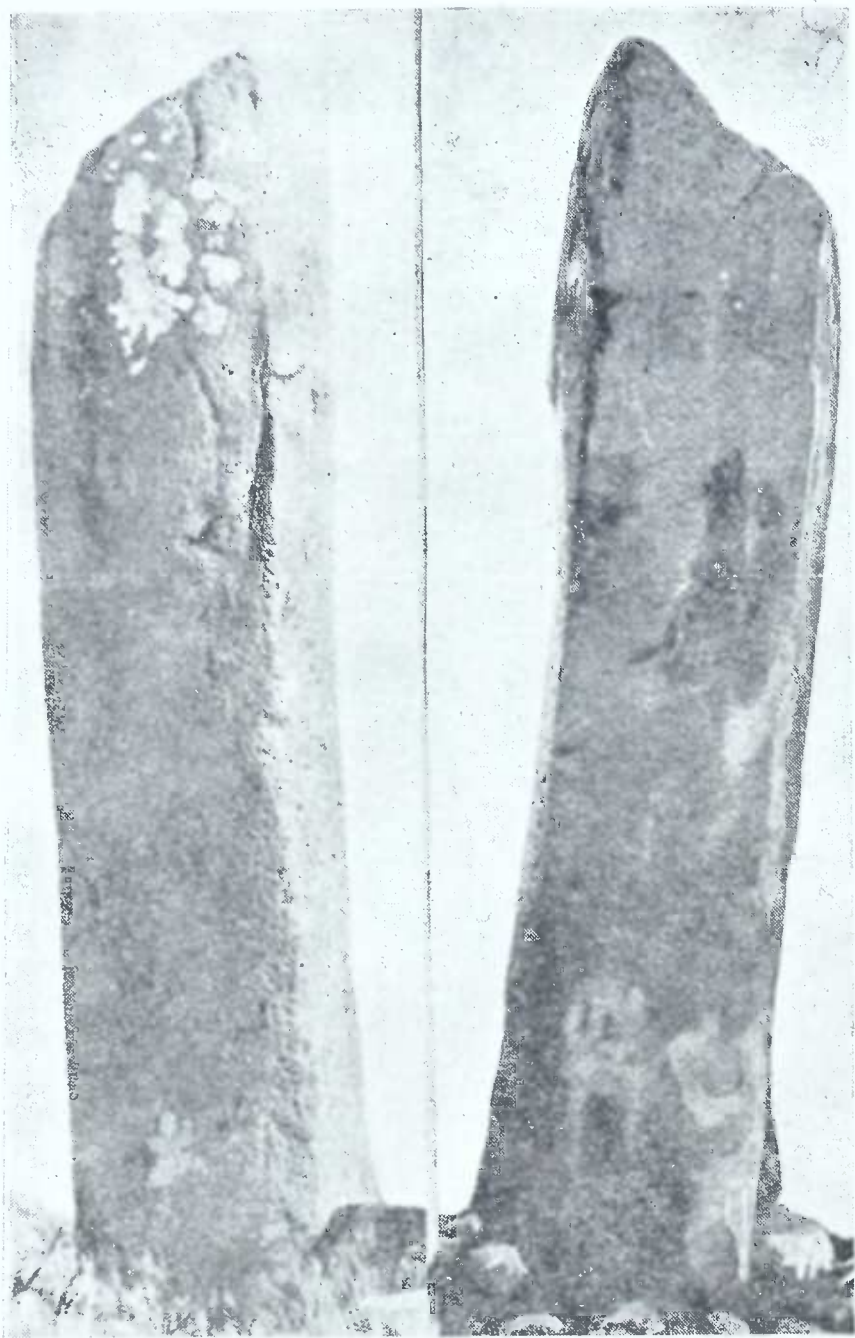
განძა. ვეშაპი (დეტალი). — Гандза. Вишан (деталь).

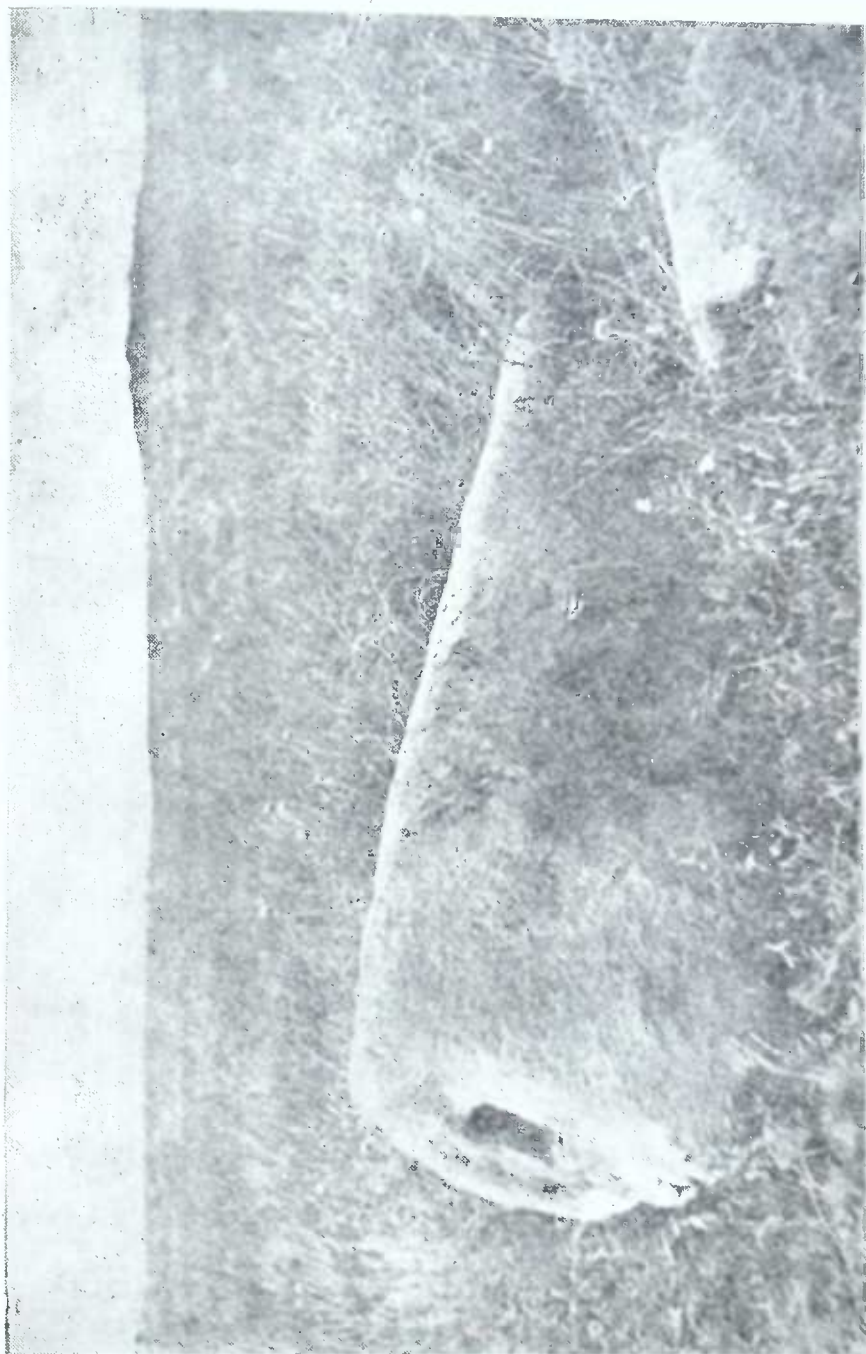
განძა. ვეშაპი (გვერდის ხედი). — Гандза. Вишап (сбоку).

ა, ბ. შურჯახეთი. ვეშაბოვი (წინახედი და დეტალი).—მურჯახეთი. ვიშაპონი
(лицевая сторона и деталь).

ა. ნ. მურჯახეთი ვეშაბიდი. — მურჯახეთი. ვიშაბიდი.

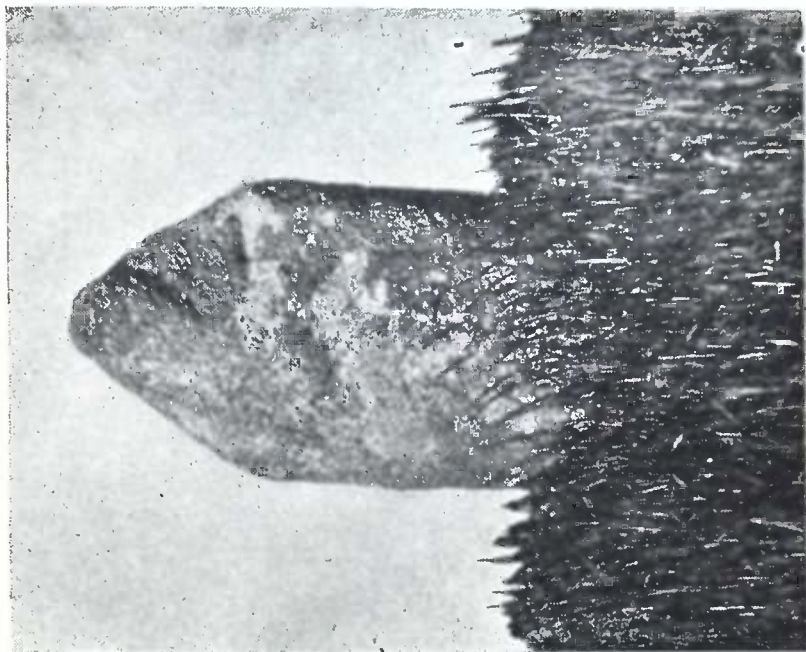

მურჯახეთი. მცხობი. — მურჯახეთი. მენიპ.

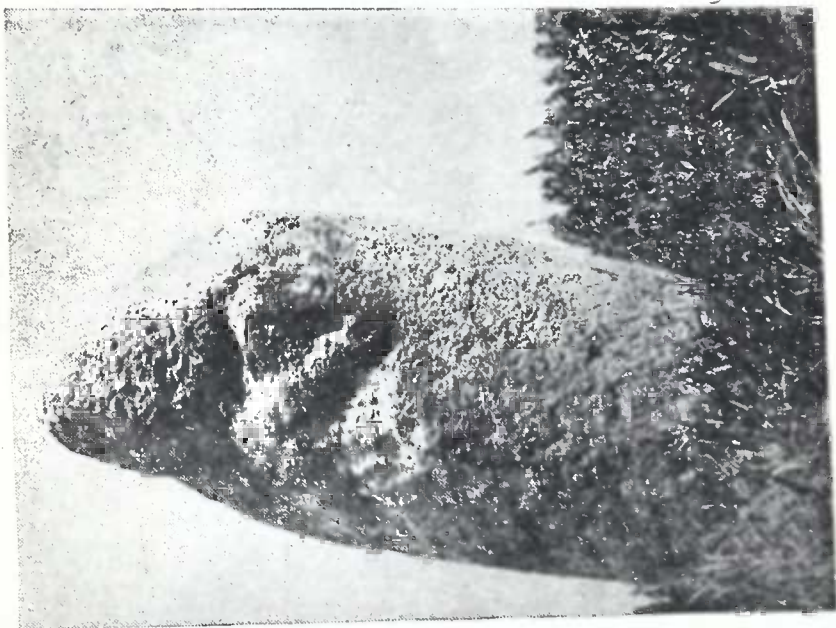
L

Գոթմբոս. ՅՅՅՅՅՅ. — Գյոմբադ. Բիշապ.

b

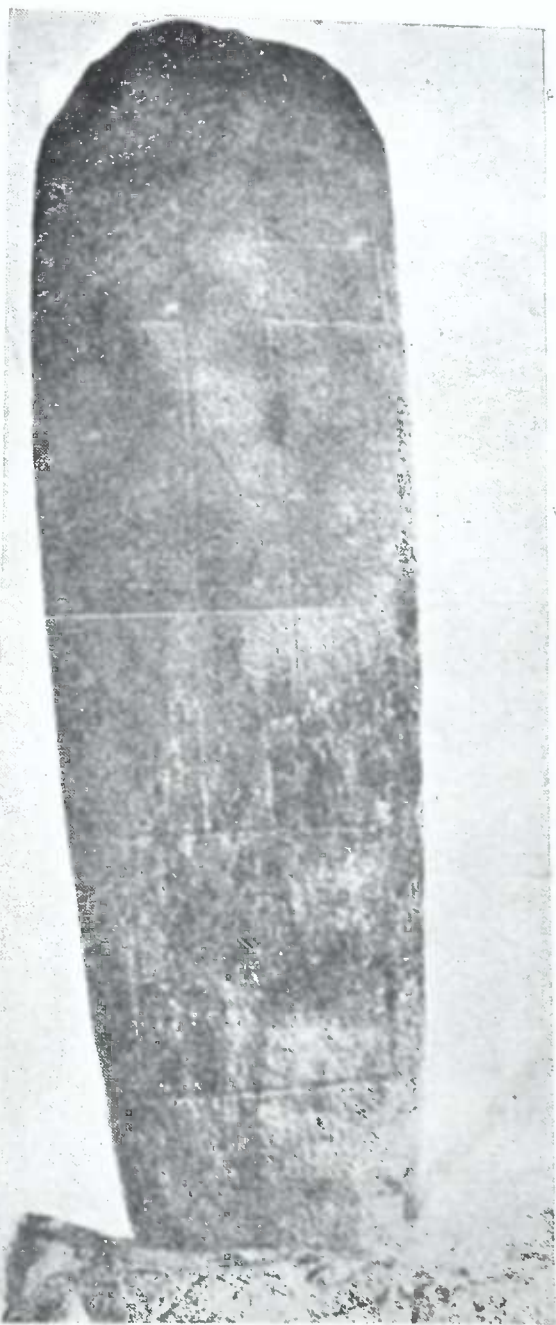

a

ა, ბ, ავრანლუ — ყიზილ-ხისლა, ქაჯე. — ავრანლუ — ყიზილ-ხისლა. Каменная баба.

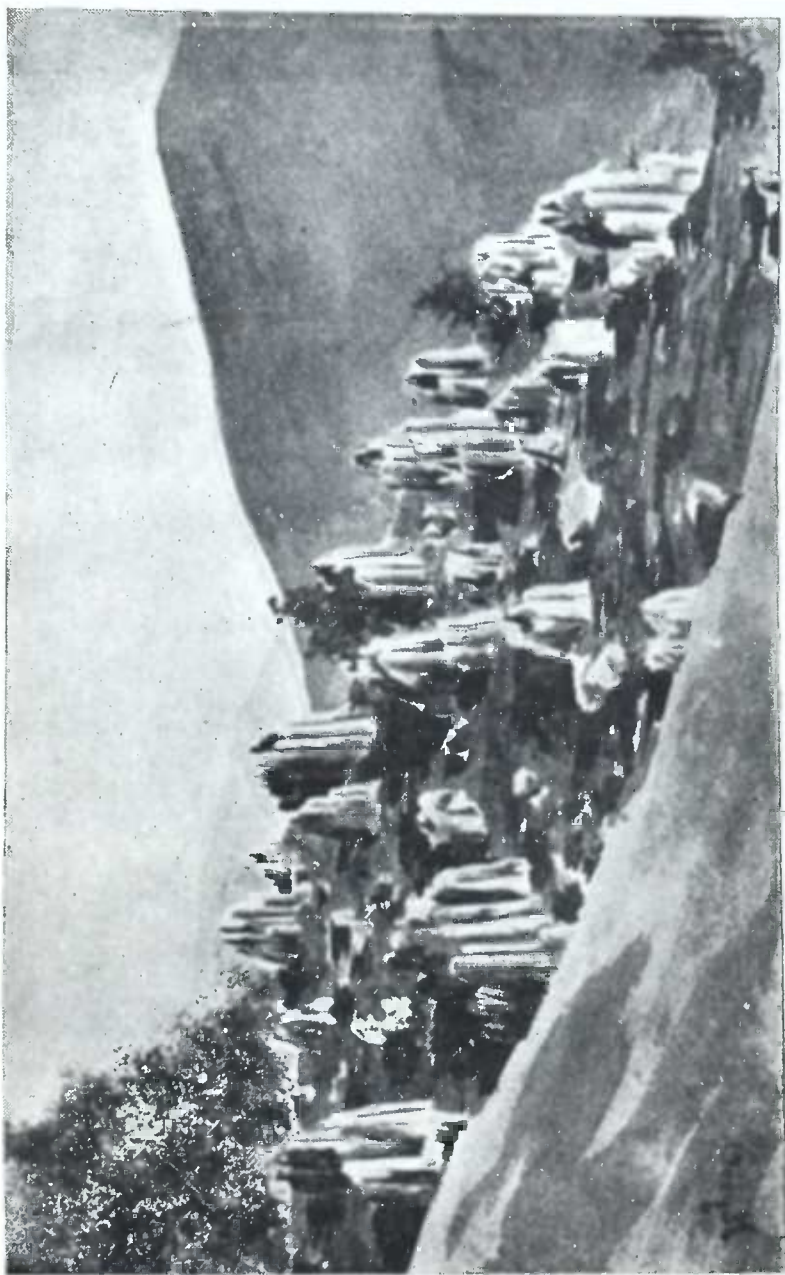
ბოლნის მუხრანის — ვეშაპოლი. — ქოთკ. მენტირ — ვიშაპოლი.

ჩოლაყ. მენჭირი — ვეშაპოიდი. — Чолак. Менгирь — вишапоид.

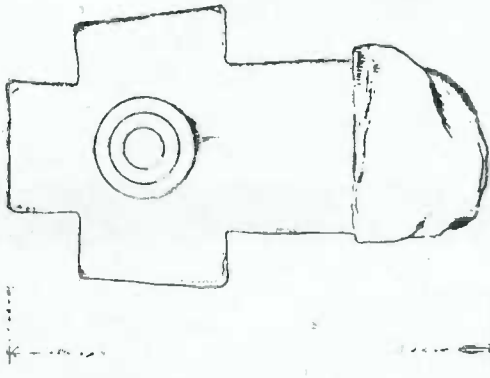
სამშვილდე. მენჯირი—ვეშაპოიდი. — Самшвиლება. Менгир—вишапоид.

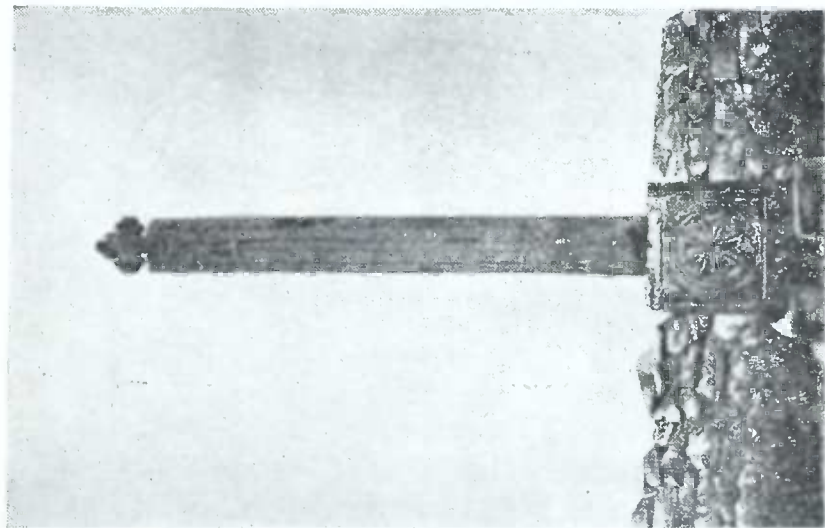
«Звездный караван» — «Каракумские колонны»

ბოდბის მხარე, ქვაჯვარი — Родиновка. Каменный крест.

a. ს. გონხარი—ყვიტელმათ. ქვათარბაღი. — გოხნარი—Желтая гора.
Каменная невеста.

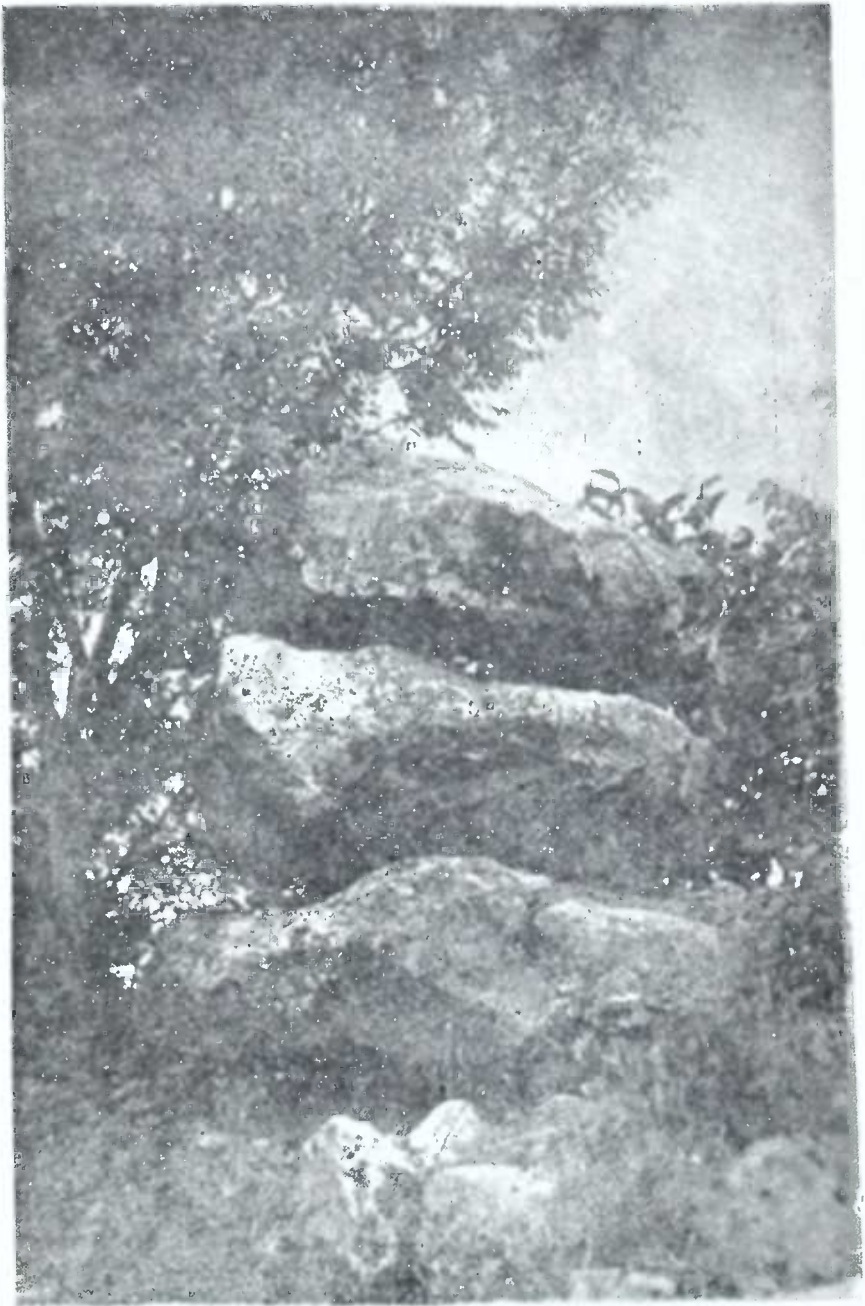

ა.

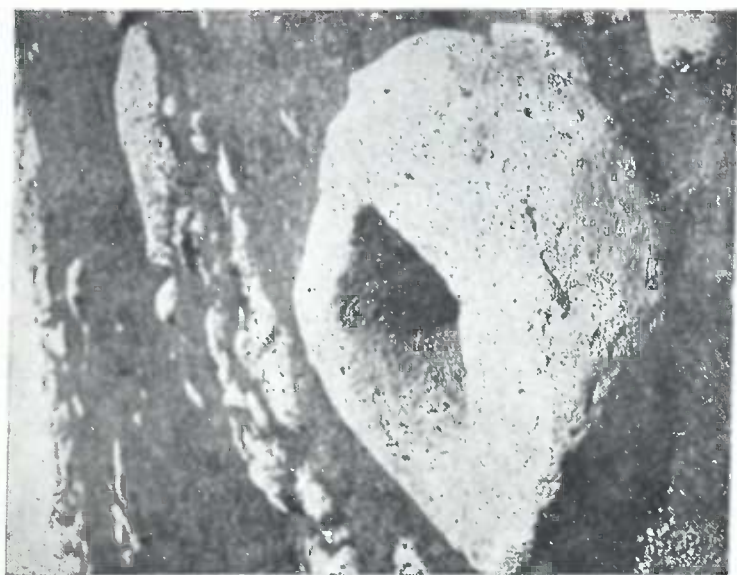

ბ.

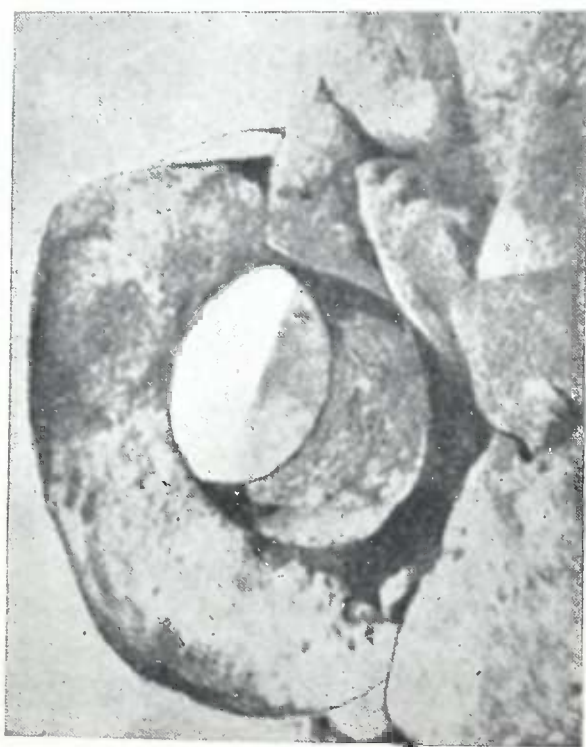
ა. ბაზილიკის სვეტი „ბაზილიკის სვეტი“. — ბარაქა. „ვინსენსის სვეტი“
 ბ. კურსი. სვეტი უკრით და სვეტის ბაზისი. — კურსი. სვეტი სვეტი და სვეტი სვეტი

სამშვილდე. ტეტრალითი. — Самшвилде. Тетралит

b

a

სანთა, გრატობა — სანთა. ფრატილა. ა. 1933 წ. — до 1933 г. б. 1933 წლის შემდეგ — после 1933 г.

განხარი. ვაჭარი. — გოხარი. ვრატა.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	83- 5-6
ნაკვეთი პირველი. ზოგადი ცნობები.	
I. მეგალითების აღმნიშვნელი ტერმინები ქართულში	7-20
II. მეგალითების შესწავლის ისტორია ამიერკავკასიასა და საქართველოში	21-33
III. მეგალითების კლასიფიკაცია	33-39
ნაკვეთი მეორე. საბინაო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ბაზისური კატეგორია).	
I. კარკნალები	40-43
II. ციკლოპური ნაციხარ-ნაქალაქეები	43-67
III. ციკლოპურ ნაციხარ-ნაქალაქეეთა ტრანსფორმაცია კლასობრივ საზოგადოებაში	67-73
IV. დოლმენ - ბლინდაჟები	73-83
ნაკვეთი მესამე. საკულტო ბიექტები (ზედნაშენთა კატეგორია).	
I. მენჯარ-ვეშაპ - ვეშაპოიდ-ქალქვა - ქვაკაცი	84-113
II. მენჭირების ტრანსფორმაცია ქრისტიანულ ძეგლებში	114-117
III. კრომლეხები	118-122
IV. დიოლით - ტეტრალითი, ქვაზვრელ - გრატია	122-127
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	129-134
სურათების სარჩევები	135-140
ტაბულები	I-LXI

О Г Л А В Л Е Н И Е

Предисловие	Стр. 5—6
Раздел первый. Общие сведения.	
I. Термины для обозначения мегалитов в грузинском	7—20
II. История изучения мегалитов на Юго-Кавказе и в Грузии	21—33
III. Классификация мегалитов	33—39
Раздел второй. Жилищные и фортификационные сооружения (базисная категория).	
I. Каменные груды	40—43
II. Циклопические крепости-городища	43—67
III. Трансформация циклопических крепостей-городищ в классовом обществе	67—73
IV. Дольмены-блиндажи	73—83
Раздел третий. Объекты культа (надстроечная категория).	
I. Менгиры—вишапы-вишапоиды—каменные бабы	84—113
II. Трансформация менгиров в христианских памятниках	114—117
III. Кромлехи	118—122
IV. Диолит-тетралит, эратипа	122—127
Резюме (на русском яз.)	129—134
Список рисунков	135—140
Таблицы	1—LXI

S O M M A I R E

	Pg.
Avant-propos	5—6
Pre mi è r e p a r t i e. G é n é r a l e	
I. Terminologie des monuments mégalithiques en Géorgie	7—20
II. L'histoire des observations des monuments mégalithiques en Transcaucasie et Géorgie	21—33
III. Classification des monuments mégalithiques	33—39
De u x i è m e p a r t i e. L e s c o n s t r u c t i o n s d e s demeures et fortifications (la catégorie fon- damentale)	
I. Les monceaux de pierres	40—43
II. Les villes et forteresses cyclopiques	43—67
III. La transformation des villes et forteresses cyclopiques dans la formation des classes	67—73
IV. Les dolmens et les blindages	73—83
T r o i s i è m e p a r t i e. L e s o b j e t s d e s c u l t e s (la catégorie exhaussée)	
I. Les menhirs—vichaps-vichapoïds — femmes de pierre	84—113
II. La transformation des menhirs dans les monuments chrétiens	114—117
III. Les cromlehs	118—122
IV. Les diolithes-tétralithes, eratipa	122—127
Résumé (en russe)	129—134
Tables des figures	135—140
Les tableaux	I—LXI